

ACTA PAPENSIA

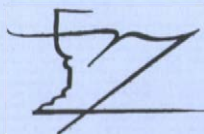

A PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK
KÖZLEMÉNYEI

„ALFABETIZÁCIÓ AZ ÚJKORI MAGYARORSZÁGON”

című konferencia előadásai

BARNA GÁBOR — BENDA GYULA —
DOMINKOVITS PÉTER — DUKKON
ÁGNES — HORVÁTH JÓZSEF — HUDI
JÓZSEF — SÉRA BÁLINT — SZ. KRISTÓF
ILDIKÓ — SZACSVAY ÉVA — SZALÁNSZ-
KI EDIT — TÓTH G. PÉTER — TÓTH
ISTVÁN GYÖRGY — VARGA J. JÁNOS

Második évfolyam (2002) 1–2. szám

ACTA PAPENSIA (AP)

A PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK KÖZLEMÉNYEI
PUBLICATIONS BY THE CALVINIST COLLECTIONS OF PÁPA

ISSN 1587-6292

Főszerkesztő
Dr. Hudi József

Felelős szerkesztő
Mezei Zsolt

Munkatársak
Jakab Réka, Dr. Köblös József, Kránitz Zsolt

Felelős kiadó
Köntös László igazgató
Dunántúli Református Egyházkerület
Tudományos Gyűjteményei

Szerkesztőség
8500 Pápa, Március 15. tér 9.
Postafiók: 48.
Tel/fax: (89) 324-240
e-mail: ref.lib@papacollege.hu

Megjelenik évente négy szám.
Egy összevont szám ára: 600.- Ft
Megrendelhető és előfizethető
a szerkesztőség címén.
Előfizetési díj: 1200.- Ft / év

* * *

EZ A SZÁM A
DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET,
MTA VEAB, PÁPA VÁROS ÖNKORMÁNYZATA
ÉS A VESZPRÉMI LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUM
TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

A lúdtolltól a világhálóig

FOLYÓIRATUNK történetében először — de reményeink szerint nem utoljára — jelentkezünk tematikus számmal. Jelen dupla szám az *Alfabetizáció az újkori Magyarországon* címmel 2000 szeptember 8-án Pápán megtartott országos történeti konferencia anyagát tartalmazza.

A konferencia — melynek ötletét Tóth G. Péter még 1999-ben vetette fel — arra vállalkozott, hogy intézményes formát biztosítson mindazoknak a hazai szakembereknek, akik az írni-olvasni tudás kérdéseivel behatóbban foglalkoztak, illetőleg foglalkoznak. Amikor a tanácskozás szervezése folyt, az előadások kötetben történő közzétételére gondoltunk. 2001-ben, az *Olvasás évében* meg is csillant a remény, hogy Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának pályázati támogatásával megjelenhet a kötet. A támogatás azonban elmaradt, így vetődött fel, hogy az AP tematikus számában tesszük közzé az előadások írásos változatát.

Olvasónk már a tartalomjegyzék fellapozásakor is érzékelt fogja, hogy az alfabetizációkutatás *interdiszciplináris* szakterület, melyen a társadalomtudományok javarésze lehet keresnivalója. Levéltárosok, muzeológusok, történészek, néprajzosok munkái (hivatkozásaikban is) reprezentálják a magyarországi alfabetizációkutatás elmúlt negyedszázadát, a mai kutatás tájékozódását; elméleti-módszertani problémáit, kedvelt és kevésbé kedvelt kutatási irányait.

Tudvalevő, hogy Magyarországon a nyugat-európai kutatáshoz viszonyítva egy évtizedes késéssel, Benda Kálmán ösztönzésére indult az alfabetizációkutatás. Benda az 1770-es években felvett úrbéri vizitációs jegyzőkönyvek aláírásait vizsgálva adott képet a dunántúli (úrbéres) parasztság elitjének alfabetizációs szintjéről, iskoláztatási-műveltségi viszonyairól.¹

¹ BENDA Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. Somogy megye múltjából 8. (Szerk.: Kanyar József) Kaposvár, 1977.

Az azóta elmúlt negyedszázadban az újabb nemzedékek képviselői folytatták a megkezdett munkát. A részkutatások nyomán Tóth István György vállalkozott országos áttekintésre.² Műve — hiányosságaival együtt — hosszabb időre kijelöli a teendőket, s viszonyítási alapul szolgál a lokális és regionális kutatásokhoz.

A jelen számban közölt tanulmányok az alfabetizációkutatás *eklektikus* jellegét mutatják, hiszen történeti néprajzi, történeti antropológiai és hagyományos történeti megközelítésekkel egyaránt találkozunk. Vannak, akik az alfabetizáció folyamatának mérésére törekszenek, s vannak, akik egy-egy konkrét kérdésre keresik a választ; például a hivatali írásbeliség működésére, a könyvkiadók kiadványpolitikájára, a szóbeliség-írásbeliség együttélésének legkülönbözőbb megnyilvánulásaira kíváncsiak.

Az írások talán azért is figyelemre méltók, mert egy paradigmaváltás idején tekintenek vissza a történeti múltba. A Gutenberg-galaxis „végnapjait” éljük. A szemünk láttára alakul át az emberi kommunikáció, amely mind méreteit, mind pedig hatékonyságát tekintve hatványozottan különbözik minden korábbtól. A kommunikációs vagy tudásalapú társadalom legalább akkora kihívást jelent számunkra, mint az írás és a könyvolvasás a XVI. század embere számára. Új minőséget hordozó emberi érintkezési formák alakulnak ki, melyek átalakítják gondolkodásunkat és mindennapi életünket.

Képletesen szólva: magaslati ponton állunk, ahonnan még belátható a megtett út, s ahonnan a jövő körvonalai csak sejthetők. Az alfabetizációkutatás a maga eszköztárával és módszereivel a „megtett utat” méri fel, s azt mutatja be, hogyan alakult át a nagyrészt szóbeliségben élő társadalom írásbeliségben (is) élő társadalommá.

HUDI JÓZSEF

² TÓTH ISTVÁN György: „Mivelhog magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., 1996.

SZ. KRISTÓF ILDIKÓ

A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabétizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?

NÉPRAJZ, ANTROPOLÓGIA és történettudomány határterületein dolgozó kutatóként jelen írásomat egy, az alfabétizációtörténeti vizsgálatok általános koncepcióját illető problémafelvetésnek szánom. Az elmúlt két-három évtized nyugat-európai metodológiai vitáinak néhány fontos tanulsága, valamint személyes kutatási tapasztalataim alapján e vizsgálatok tárgyát és módszerét illetően szeretnék néhány gondolatot megfogalmazni.

Hagyományosan több tudományág is alkalmazta azt a sajátos kétpólusú — ám már eredetében is meglehetősen hipotetikus — megkülönböztetést, ami a verbális kommunikáció két fő formáját, az írásbeliséget és a szóbeliséget mintegy két külön entitásként tételezte, sőt társadalmi közegek, hordozók terén is sokkal inkább szembeállította azokat egymással, mintsem hogy együtt létezésükkel, kölcsönös áthallásaikkal számolt volna. Ez a *bináris oppozíció*¹ nagyjában-egészében a közelmúltig, az 1980/90-es évekig jellemző volt a kommunikáció — úgy történeti, mint recens — módjainak a leírására és értelmezésére. A kulturális antropológia ugyanúgy alkalmazta,² mint a néprajztudomány,³ s a történettudomány

¹ A strukturális antropológia atyjának, Claude Lévi-Straussnak az emberi gondolkodás elemi kategóriáinak a megragadására alkalmazott kifejezését veszem kölcsön. Claude LÉVI-STRAUSS: *La pensée sauvage*. Paris, 1962. különösen 164–193.

² Amikor Edward Tylor, a brit kulturális antropológia klasszikusa a múlt század végén az írásbeliség megjelenését tárgyalta az emberiség történetében, a „barbárság” (szóbeliség) fokáról a „civilizáció” fokára való felemelkedést hangsúlyozta, s jogosnak látott egy az írás használatára, illetve nem-ismeretére épülő megkülönböztetést korának társadalmi között. Edward B. TYLOR: *Anthropology*. Ann Arbor: The University of Michigan Press 1960 [1881]. 67–78. Az emberi kommunikációnak a gesztusnyelvtől a kép-, majd szóírás megjelenése felé tartó „fejlődését” orális és írásbeliség hasonló evolúciós megkülönböztetésének a jegyében tárgyalta másik alapvető munkájában. — UŐ.: *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization*. Chicago-London, 1964 [1865]. Az írásbeliség antropológiájának tulajdonképpeni megalapozója, Jack Goody először egy társszerzővel írott tanulmányában fogalmazta meg orális és írásbeliség (immár nem evolúcionista, hanem funkcionalista ízü) szembeállítását. Jack GOODY – Ian WATT: *The Consequences of Literacy*. *Comparative Studies in Society and History* V (1962–1963) 304–345. (Részletes magyar fordítását ld. *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Szerk. NYÍRI Kristóf és SZÉCSI Gábor. Bp., 1998. 111–128). Ezután több könyvében is bővebben tárgyalta a két kommunikációs technika közötti különbségeket illetve azok társadalmi, jogi, gazdasági és kulturális következményeit. Jack GOODY (ed.): *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge, 1968. — UŐ.: *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge, 1977. — UŐ.: *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge, 1986. Majd, eredeti elképzelését némileg módosítva, nagyobb teret szentelt a két technológia közötti átfedéseknek és kölcsönhatásoknak. — UŐ.: *The Interface Between the*

domány olyan — a maguk korában egyébként forradalmian újat hozó — irányzatai is átvették azt, mint a francia kvantitatív alfabetizáció-kutatás az 1970-es években,⁴ vagy

Written and the Oral. Cambridge, 1987. Érdemes megemlíteni továbbá, hogy a párizsi École Pratique des Hautes Études vallásantropológiai tanszékét 1954-ben, Claude Lévi-Strauss odakerülésekor nem másképp nevezték el, mint az „írás nélküli népek összehasonlító vallástudományi” tanszékének (*Religions comparées des peuples sans écriture*). Claude LÉVI-STRAUSS: *Anthropologie structurale deux*. Paris, 1973. különösen 77–85.

- ³ Elszórt — ám korántsem jelentéktelen — kezdetek után a magyar néprajztudományban lényegében csak az utóbbi két-három évtizedben fordult a figyelem kifejezetten a paraszti írásbeliség különböző formái felé. Talán mégsem túlzás azt állítani, hogy ezek a vizsgálatok mindeddig jórészt csak a 18–19. századig nyúltak vissza, a korábbi évszázadok — nagyjában-egészében nemlétezőnek vélt — írásbeliségének (jobbágyok írni és/vagy olvasni tudásának, íráshasználatának) a kutatása inkább történelemszakra maradt. Bármiféle teljesség igénye nélkül hadd soroljak fel néhány korábbi, illetve recens munkát, melyek szóbeliség és írásbeliség határterületein végeztek úttörő feltárásokat. A 18–20. század közötti időszakra nézve: DÉGH Linda: Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez. In: *Magyar Századok. Emlékkönyv Horváth János tiszteletére*. Bp., 1948. 299–315. TAKÁCS Lajos: *Históriások, históriák*. Bp., 1958. BÉKÉS István: *Magyar Ponyva Pitaval*. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig. Bp., 1966. POGÁNY Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823)*. Bp., 1959. UÓ.: *A magyar ponyva tüköre*. Bp., Magyar Helikon 1978. HOPPÁL Mihály–KÜLLŐS Imola: *Parasztönletrajzok — paraszti írásbeliség = Ethnographia LXXXIII 2–3 (1972) 284–292. SZIGETI Jenő: Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön (Pápai Páriz Imre, „Keszkeny út”-jának baptista kiadása) = Ethnographia LXXXIV 3 (1973) 332–341. UJVÁRY Zoltán: Népi kéziratos verseskönyveink*. In: *Műveltség és Hagomány I–III*. 1960. 111–143. KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer*. Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport 1982. MOHAY Tamás: *Egy naplóró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*. Bp., ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke 1994. KESZEG Vilmos: *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*. Bukarest: Kriterion 1991. UÓ. (szerk.): *Írás, frott kultúra, folklór*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság 1999. — Ld. továbbá a Barna Gábor által szerkesztett *Devotio Hungarorum* forráskiadvány-sorozat (SZTE Néprajzi Tanszék, Szeged) újabb köteteit: 3. BARNÁ GÁBOR: *A tállyai Fáklyás Társulat dokumentumai*. 1996. 5. UÓ.: *Az Élő Rózsafűzér kunszentmártoni társulatának jegyzőkönyvei, 1851–1940*. 1998. 6. FRAUHAMMER Krisztina: *Levelek Máriához. A máriakálnoki kegyhely vendégkönyve*. 1999. — Ld. továbbá Tárkány Szűcs Ernő és Gráfik Imre 19. jegyzetben hivatkozott munkáit. A 16–18. századra nézve: BALOGH István: *A paraszti művelődés*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok II.* (Szerk. Szabó István). Bp., Akadémiai Kiadó 1972. 487–564. BENDA Kálmán: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon = Valóság 4 (1976) 54–61. TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Bp., MTA Történettudományi Intézete 1996. ÉGETŐ Melinda: *Szólóhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból*. Bp., 1985. UÓ.: *Írott és íratlan törvény dunántúli szőlőhegyek életében a 17–18. században*. In: *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. (Szerk. Benedek Katalin és Csonka-Takács Eszter). Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet 1999. 533–549. — Ld. továbbá Takács Lajos 17. jegyzetben hivatkozott munkáit.
- ⁴ A francia kutatás eredményeit összefoglalóan bemutatja François FURET–Jacques OZOUF: *Lire et écrire. L’alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry*. I–II. Paris, 1977. Jelentősebb részmunkálatok: Roger CHARTIER: *Une culture élémentaire: la signature*. In: Roger Chartier–Marie-Madeleine Compère–Dominique Julia: *L’Éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle*. Paris, 1976. 87–297. François FURET–Jacques OZOUF: *Trois siècles de métissage culturel*. *Annales E. S. C.* 3 (Mai–Juin 1977) 488–502. A kvantitatív módszer franciaországi könyv- és olvasástörténeti alkalmazására példa: *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle I*. Paris–La Haye, 1965. *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle II*. Paris–La Haye, 1970. — Angliai kvantitatív alfabetizációtörténeti kutatások: Lawrence STONE: *The Educational Revolution in England 1560–1640*. *Past & Present* 28 (July 1964) 41–101. UÓ.: *Literacy and Education in England 1640–1900*. *Past & Present* 42 (February 1969) 69–139. Svédországi kutatások: Egil JOHANSSON: *The History of Literacy in Sweden*. In: *Literacy and the Social Development in the West. A Reader*. Ed. Harvey J. GRAFF. Cambridge, 1981. 151–182. A kvantitatív módszer problémáiról, kritikuk felülvizsgálatáról kiváló tanulmányok olvashatók a következő tanulmánygyűjteményben: Harvey J. GRAFF (ed.): *Literacy and the Social Development in the West. A Reader*. Cambridge, 1981. — Egyéb vitakozó-kritikai résztanulmányok:

(bizonyos mértékig) az angol–francia–amerikai jegyzésű történeti antropológia az 1960-as évek végétől az 1980-as évekig terjedő időszakban.⁵ Ennek a felfogásnak a jegyében a kora újkori európai társadalmakban „alfabetizált” eliteket illetve egy nagyjában-egészében analfabétának, szóbeliségben élőnek tekintett „népi kultúrát” különböztettek meg,⁶ s az európai valamint az Európán kívüli preindusztriális társadalmakat is egy hasonló oppozíció jegyében — írást használó illetve írás nélküli kultúrák tételezése jegyében — igyekeztek megragadni.⁷

Ezen bináris felfogás megkérdőjelezése majd teljes elvetése azután egy eredetében francia, mára azonban gyakorlatilag nemzetközivé vált posztmodern kultúrtörténeti irányzatnak volt köszönhető, ami magát „olvasástörténetnek” nevezi (*histoire culturelle de la lecture / cultural history of reading*), s amit mindenekelőtt egy kora újkori nyugat-európai kultúrával foglalkozó francia történész, Roger Chartier munkássága fémjelez. Ez az újfajta

opment in the West. A Reader. Cambridge, 1981. — Egyéb vitaközkritikai rész tanulmányok: Michael SANDERSON: Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England. *Past & Present* 56 (August 1972) 75–104. Margaret SPUFFORD: First Steps in Literacy: The Reading and Writing Experiences of the Humblest Seventeenth-Century Spiritual Autobiographers. *Social History* 4 (1979) 407–435. Rab HOUSTON: The Literacy Myth? Illiteracy in Scotland 1630–1760. *Past & Present* 96 (August 1982) 81–102. Thomas C. SMOUT: Born Again at Cambuslang: New Evidence on Popular Religion and Literacy in Eighteenth-Century Scotland. *Past & Present* 97 (November 1982) 114–127. Barry REAY: The Context and Meaning of Popular Literacy: Some Evidence from Nineteenth-Century Rural England. *Past & Present* 131 (May 1991) 90–129.

⁵ Amellett, hogy a történeti antropológia kommunikációfelfogása alapvetően az oralitás és az írott / nyomtatott kultúra tulajdonképpeni kettéválasztásán alapult, azok a kutatások, melyek a két szféra együtt-létezésének és kölcsönös egymásra hatásának a vizsgálatára irányultak, sok tekintetben ennek az irányzatnak voltak köszönhetőek. A középkori kultúra (s ezen belül a kommunikáció) terén végzett úttörő vizsgálatokra ld. például Jacques LE GOFF: *Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne*. *Annales E. S. C.* (1967) 780–791. UÓ.: *Culture ecclésiastique et culture folklorique au Moyen Age*. In: UÓ.: *Pour un autre Moyen Age*. Paris: Gallimard 1977. 236–279. Jean-Claude SCHMITT: „Religion populaire” et culture folklorique. *Annales E. S. C.* 5 (1976). Aron J. GUREVICS: A középkori népi kultúra. (Ford. Kövér György és F. Nagy Géza). Bp., 1987 [1981]. — A kora újkorra vonatkozóan ld. Marc SORIANO: *Contes de Perrault. Culture savante et traditions populaires*. Paris, 1968. Robert MANDROU: *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*. La Bibliothèque bleue de Troyes. Paris, 1964. Genevieve BOLLÈME: *Les Almanachs populaires aux XVIIe et XVIIIe siècles*. *Essai d'histoire sociale*. Paris, 1969. UÓ.: *La Bibliothèque bleue. La littérature populaire en France du XVIe au XIXe siècle*. Paris, 1971. Carlo GINZBURG: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*. Bp., 1991 [1976]. Natalie Zemon DAVIS: *Printing and the People és Proverbial Wisdom and Popular Errors*. In: UÓ.: *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford, 1975. 189–226 és 227–270. Robert SCRIBNER: *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*. Cambridge, 1981. — Ld. továbbá a 6. jegyzetben említett kutatókat.

⁶ E felfogás egyik legszélsőségesebb változata egy francia kultúrtörténetész-történeti antropológus munkájában érhető tetten. Robert MUCHEMBLED: *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIIe siècles)*. *Essai*. Paris, 1978. Az írásbeliség és a nyomtatás hatásai tekintetében árnyaltabb szemléletet képvisel Peter BURKE: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Bp., 1991 [1978].

⁷ Jan Vansina belga antropológus az általa vizsgált közép-afrikai társadalmakat a szóbeliség működéséről, valamint a szóbeli „források” történeti vizsgálat céljára történő hasznosításáról írott úttörő munkájában „íráskészség előtti” (pre-literate) állapotban lévőnek tekintette. Jan VANSINA: *Oral Tradition. A Study in a Historical Methodology*. Harmondsworth, Middlesex, England–Ringwood, Victoria, Australia, 1973 [1961]. A terminust Jack Goody is használta, aki az antropológiai elemzésekben a nem-európai és a (nyugat-) európai társadalmak különbségeire nézve mindaddig megfogalmazott „dichotómiákat” (olyan szembeállításokat, mint „prelogikus vs. logikus”, „zárt vs. nyitott”, „hideg vs. forró”) a maga részéről a kommunikáció oldaláról közelítve, „orális vs. írást használó” társadalmak megkülönböztetésével vélte magyarázhatónak, illetve helyettesíthetőnek. Jack GOODY: *The Domestication... különösen 1–18.*

„olvasástörténet” az írott és nyomtatott szövegeknek elsősorban a mindennapi használati módjait keresi, s oralitás és írásbeliség bináris modelljének a helyébe egy olyat állít, ami mintegy e két pólus között létezett kommunikációs képességek, részképességek, vagy lehetőségek sokaságával számol. Ilyenek például a csak olvasni tudás képessége, a csak nyomtatott szövegek olvasni tudásának a képessége, írott és nyomtatott szövegek sajátos non-textuális — tárgy-szerű, rituális, mágikus stb. — használata, vagy az írásbeliség beágyazódása orális kulturális gyakorlatok közé és *vice versa*, a szóbeliség reprezentációja írott, valamint nyomtatott szövegekben. A szöveghasználat hétköznapi gyakorlataiból kiindulva ez az irányzat jóval több figyelmet fordít a kommunikáció más, non-textuális, non-verbális formáira is⁸.

Ez utóbbi megközelítés az, ami — tovább gondolva és megfelelő módon kiegészítve — a saját kutatásaim szempontjából is a leginkább alkalmazhatónak bizonyult. Az elmúlt évtized során jómagam elsősorban a kora újkori jogtörténet és kommunikációtörténet összefüggéseit vizsgáltam; ezt kutatom ma is. Alfabetizáció- vagy írásbeliségtörténet helyett szándékosan használom itt a *kommunikációtörténet* kifejezést, mint egyfajta tágabb referenciájú terminust, hiszen az általam vizsgált jelenség, mint az alábbiakban látni fogjuk, jócskán túllép az írott formákon. Kutatásaim során elsősorban a 16–18. századi Magyarországra koncentráltam, s a jogi kontextusú kommunikációtörténet vizsgálatát úgy a civil, mint a büntetőjog szférájára igyekeztem kiterjeszteni. Elsősorban lokális, regionális jogok érdekelték: városoké, falvaké, kiváltságolt területeké vagy etnikumoké. Vizsgáltam továbbá még egy furcsa „jogi” képzetnek a megjelenési formáit: nevezetesen az ördöggel kötött szerződés kora újkori hiedelmének kommunikációtörténeti tanulságait⁹.

Mit mondhat a jog ebben az összefüggésben?

Ha egyfajta kulturális antropológiai nézőpontból közelítjük meg ezt a kérdést — amely nézőpontot én elsősorban fontosnak tartok —, akkor a következőképpen gondolkodhatunk. Bármely jogi aktus — bármely banális, hétköznapi jogi ügylet, amilyen például egy

⁸ A megközelítés elméletibb és általam legátfogóbbnak, legmeggyőzőbbnek tartott két megfogalmazása Roger CHARTIER: *Le monde comme représentation*. *Annales E.S.C.* 6 (1989) 1505–1520. és UŐ.: *Laborers and Voyagers: From the Text to the Reader = Diacritics* 22:2 (1992) 49–61. További részmunkálatokra nézve ld. UŐ.: *Les pratiques de l'écrit*. In: *Histoire de la vie privée*. Tome III. De la Renaissance aux Lumières. Sous la direction de Roger Chartier. Paris, 1986 113–159. UŐ.: *Texts, Printing, Readings*. In: Lynn Hunt (Ed.) *The New Cultural History*. Berkeley–Los Angeles–London, 1989 154–175. UŐ.: *Culture populaire. Retour sur un concept historiographique = Eutopías*, 2a época 52 (1994) 1–19. UŐ.: *Lectures, lecteurs et littératures 'populaires' en Europe à la Renaissance*. In: *Escribir y leer en Occidente*. (Ed. Armando Petrucci and Francisco M. Gimeno Blay). Valencia, 1995. Magyarul is olvasható UŐ.: „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. (Szerk. Guglielmo Cavallo és Roger Chartier). Bp., 2000 [1997]. 305–320.

⁹ KRISTÓF Ildikó: „Istenes könyvek – ördögös könyvek.” Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján. In: *Népi kultúra–népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XVIII.* Bp., 1995. 67–104. UŐ.: *How to Make a (Legal) Pact with the Devil? Literacy and Customary Law in Witch Confessions in Early Modern Hungary*. In: *Demons, Spirits, Witches. Christian Demonology and Popular Mythology*. (Ed. Gábor Klaniczay and Éva Pócs). Bp., (Megjelenés alatt). UŐ.: *Les usages de l'écrit et de l'imprimé dans les villes et aux villages. Ce que les procès de sorcellerie en témoignent*. In: *La culture du livre dans le Bassin carpathique. Sous la direction de Frédéric Barbier et István Monok*. Paris (Megjelenés alatt). KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó: *Écritures saintes et pactes diaboliques. Les usages de l'écrit au Moyen Age et à l'Age moderne*. = *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 4–5. (2001) 947–980.

adásvétel, egy kölcsönügylet, vagy egy fogadalomtétel — mindig sajátos társadalmi viszonyokról és társadalmi értékekről szól. Mégpedig egyszerre több különböző viszonyról és értékről tanúskodik, ahogyan azt a két világháború közötti időszak talán legnagyobb francia antropológusa, Marcel Mauss megfogalmazta az ajándékcserre intézményéről írott, immáron klasszikus tanulmányában.¹⁰ Egy jogi aktus azon túl, hogy magába épít társadalmi rang- és hierarchia-viszonyokat, gazdasági értékeket és vallásos képzeteket, esztétikai és a presztízsról alkotott fogalmakat, még egy jelentős referenciaterülettel rendelkezik, amit Mauss maga sajnálatos módon figyelmen kívül hagyott, vagy inkább nem írt körül pontosan. Ez pedig nem más, mint éppenséggel magának a kommunikációnak a szférája. Kutatásaim egyik legfontosabb tanulsága, hogy a jogi aktusok egyben bizonyos kommunikációs formákat is legitimálnak: foglalnak magukba, írnak elő vagy éppen zárnak ki. Ez a jelenség úgy tűnik, a jognak minden egyes szintje vagy megjelenési formája esetében megfigyelhető: akár a tételes jogi normákat, akár a hétköznapi joghasználatot, joggyakorlatot tekintjük. Mielőtt rátérnék arra, hogy konkrétan milyen kommunikációs formákat is legitimált a jog a kora újkori Magyarországon, s hogy mindez milyen tanulságokkal szolgálhat konferenciánk célkitűzése szempontjából, hadd mutassam be előbb, milyen történeti, levéltári forrásanyaggal dolgoztam, illetve dolgozom.

Forrásaim egyik csoportját a jog *normáit* megjelenítő szövegek alkotják. Különböző civil- és büntetőjogi jogszabálygyűjtemények, regionális és lokális rendeletgyűjtemények, a vizsgálati illetve a bizonyítási eljárásról szóló kézikönyvek és traktátusok tartoznak ide. Ezek a források elsősorban a különböző jogi ügyletek mibenlétére, s a bennük használandó, vagy éppen nem használandó kommunikációs formákra nézve tartalmaznak rendelkezéseket. Ebből a csoportból a két legfontosabb forrás, amit vizsgáltam illetve vizsgálok: a *Corpus statutorum* című jogtörténeti forráskiadvány rendeletanyaga, valamint a Régi Magyar Könyvtár 16. és 17. századi jogi szakkönyvei¹¹.

A másik forráscsoportba a *joghasználat* hétköznapi gyakorlatát megjelenítő források tartoznak. Ilyenek a különböző büntető- és civiljogi ügyletek során ténylegesen létrejött irattípusok illetve perek, melyek úgy az írott dokumentumok, mint más egyéb kommunikációs formák aktuális, mindennapi használatáról, valamint az azokkal kapcsolatos vélekedésekről, stratégiákról, konkrét célok és érdekek vezérelte manipulációkról tájékoztatnak. E csoporton belül igen nagy jelentőséggel bír a kora újkori boszorkányperek iratanyaga, ami, mint kiderült, korántsem csak a szóbeliség és bizonyos „ördögi”, mágikus rítusok elemeit örökíti meg. Betekintést nyújt a korabeli falusi és városi írás- és könyvhasználat sajátosságaiba is, legyen szó utóbbinak akár tárgyi vonatkozásairól (magukról az írott vagy nyomtatott szövegekről, azok mibenlétéről), akár gyakorlati vagy mentális vonatkozásairól (konkrét kezelési módjairól valamint a hozzájuk fűződő képzetekről, értékekről). E csoportból a következő forrásokat vizsgáltam alaposabban: a

¹⁰ *Corpus statutorum Hungariae municipalium*. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. (Szerk. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen). Bp. I. 1885. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. II. 1890. A tiszáninneni törvényhatóságok jogszabályai. III. 1892. A tiszántúli törvényhatóságok jogszabályai. IV. 1896. A dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai (Első fele). IV. 1897. A dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai (Második fele). V. 1902. A dunántúli törvényhatóságok jogszabályai (Első fele). V. 1904. A dunántúli törvényhatóságok jogszabályai (Második fele).

¹¹ Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711 megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve (Szerk. Szabó Károly). I. 1879. II. 1885. Bp.

boszorkányperek anyagát¹², az úriszéki perek anyagát¹³, valamint — esettanulmányok készítése céljából — Szeged város 18. századi levéltárát¹⁴.

Hadd mutassam be kutatásaim problematikáját és munkahipotézisemet egy, a kora újkori jogi kontextusú kommunikációs repertoár mibenlétéről és változásairól felvázolt *modell* segítségével. Ezt a modellt — ami természetesen bármikor módosítható — a két említett forráscsoportból kiemelt, reprezentatív értékű jogi szövegek összevetése során alakítottam ki oly módon, hogy a kommunikációs kontextusok és formák *hasonlóságait* igyekeztem összefoglalni egyrészt egy szinkron tipológiában, másrészt pedig egy diakron — időbeni, hosszú távú — trendben.

Nézzük először a *tipológiát*. Aszerint, hogy a polgári és a büntetőjog milyen specifikus hitelesítő eszközöket foglal magába valamely ügylet lebonyolítása, illetve utólagos bizonyítása céljából, lényegében négy különböző kommunikációs formával találkozhatunk a 16. század elejétől a 18. század végéig, gyakorlatilag mindenfajta bíróság és mindegyik, az általam vizsgált forrásokban megjelenő társadalmi csoport vagy réteg — jobbágyság, városi polgárság, kis- és középnemesség — joghasználatában. Az emberi kommunikációnak mind a két fő szférája — úgy a verbális, mint a non-verbális mód — szerepel a hitelesítésben, s ezeken belül még két-két további forma is testet ölt.

Ami a verbalitás módját illeti, ezen belül mind írásbeli, mind pedig szóbeli formák betölthetnek jogi, hitelesítő funkciót. Az utóbbi formát a korszak jogásznyelve ún. „emberi bizonyásznak,” *testimonium humanum*nak nevezi, a történész pedig a maga részéről az oralitás *par excellence* képviselőjét és eszköztét láthatja benne. Meglepően széles azon jogi ügyletek köre, amelyek a vizsgált korszakon végig — egyes esetekben még a 18. század vége felé is, és, legalábbis Szeged város levéltárának a tanúsága szerint, még szabad királyi városokban is — megengedik a mindenfajta írásbeliséget nélkülöző, pusztán orális hitelesítés és bizonyítás lehetőségét. Mint a bemutatandó példák bizonyítják, javakat eladni

¹² A magyarországi boszorkányperek jelentősebb forráskiadásai: KOMÁROMY Andor (szerk.): Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp., 1910. SCHRAM Ferenc (szerk.): Magyarországi boszorkányperek (1529–1768) III. Bp., 1982. UÓ.: Magyarországi boszorkányperek (1529–1768) I–II. Bp., 1983. KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.): Magyarországi boszorkányperek. Kiseb forráskiadványok gyűjteménye I–II. Bp., 1989. BESSENYEI József (szerk.): A magyarországi boszorkányság forrásai I. Bp., 1997. II. Bp., é. n. (2000). REIZNER János: Szeged története IV. Szeged, 1900. SUGÁR István (szerk.): Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben. Bp., 1987.

¹³ VARGA Endre (szerk.): Úriszék. XVI–XVIII. századi perszövegek. Bp., 1958. KRISTÓF Ildikó: „Rendeld el házatad, mert meghalsz.” A végrendeletkészítés normái és formái a 16–17. századi magyarországi fálvokban és mezővárosokban. In: Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. (Szerk. Benedek Katalin és Csonka-Takács Eszter). Bp., 1999. 521–556.

¹⁴ Kutatásaimat az Országos Tudományos Kutatási Alap által finanszírozott F 023078 számú, „Falusi és városi kommunikációs módok történeti antropológiája a kora újkori Magyarországon” témájú pályázat keretei között végeztem. Ezúton is szeretném megköszönni az 1997–2000 közötti időszakra nyújtott támogatásukat. — A Csongrád Megyei Levéltár, Szeged város Levéltára (a továbbiakban CsmL, SzL) 18. századi büntető- és polgári peres iratanyagának megfelelő eseteire a jelen dolgozatban rendszerint csak kivonatos formában fogok hivatkozni, tekintettel arra, hogy feldolgozásukat éppen most végzem, s az egyes kommunikációtörténetileg tanulságos pereket inkább részletes egyedi esettanulmányok, illetve „mikrotörténetek” formájában szeretném a közeljövőben bemutatni. Az első mikrotörténeti feldolgozásom *A gulyások, a szentek és a bor. Egy 18. század végi istenkáromlás, „sári” története* címmel a Népi kultúra–Népi társadalom, az MTA Néprajzi Kutatóintézetnek Évkönyve legújabb számában fog megjelenni, a következő pedig a 2001. áprilisában Budapesten megrendezése kerület SIEF-konferencián fogom bemutatni *The Letters of the Red-Haired Lawyer. Power, Communication and Identity in an 18th-Century Hungarian City* címmel.

vagy zálogolni, kölcsönt felvenni, származást vagy családi állapotot tanúsítani bizonyos esetekben kimondott szavak által is lehet. Lényegében csak egyetlen feltétele van, hogy ezek a szavak — többé vagy kevésbé formalizált, frázisszerű megfogalmazások — jogi tartalmat kapjanak és jogi erőre emelkedjenek: legalább két (de inkább több) tanú előtt kell elhangozniuk. A másik hitelesítő formát, az írott jogi erejű tanúsítványok illetve bizonyítékok csoportját, mely a korszakban fokozatosan egyre nagyobb szerepet kap a joggyakorlatban, a legkülönbébb ún. „levelek” alkotják. Ez a *testimonium litterale*, amelynek megjelenési formái legalább annyira sokrétűek, ahányféle jogi aktus során keletkeztek. *Contractualisok*, *obligatorialisok*, *testimonialisok*, *reversalisok*, *passualisok*, *quietantiák*, *commissiók* — a sort hosszan lehetne folytatni.¹⁵

Ami a non-verbális módot illeti, ez *szimbolikus tárgyak* és *szimbolikus cselekedetek* egész sorát foglalja magában, melyek ugyancsak a jogszerű megerősítés sajátos eszközeiként funkcionálnak a legkülönbébb ügyletek lebonyolítása során. Évszázadokon átívelő jelentőségüket bizonyítja, hogy az illető jogi aktus utólagos tanúsítása esetén a peres felek általában előszeretettel hangsúlyozzák, hogy használtak vagy éppen nem használtak efféle szimbolikus eszközöket, továbbá hogy sokszor a bíróságok maguk is rákérdeznek, megtörtént-e az ügylet hagyományos rituális megerősítése.¹⁶

Szimbolikus, jogi jelentésű tárgy lehet egy kőhalom, egy kereszt, egy földhányás — például határjel funkcióban¹⁷; lehet egy meghajlított pénzdarab, vagy egy marék föld, mint a megkötött szerződés jele¹⁸. A hitelesítés célját szolgálhatja továbbá valamely szimbolikus

¹⁵ A köznemesség vonatkozásában a bizonyítás e két kommunikációs módjának a megkülönböztetése megtalálható mindenekelőtt Werbőczy István alapvető jogi traktátusában, mely szerint a bírák egyrészt okiratok (*instrumenta*), másrészt pedig tanúk (*testes*) által szerezhetnek tudomást az általuk vizsgálendő ügyek körülményeiről. WERBŐCZY István: Hármaskönyve. (Facsimile) Pécs, 1989. 47 (Prologus, Titulus 15). Kithonich János eljárásjogi kézikönyve szintén tartalmazza azt, a bizonyítási mód tárgyalásán túl olyan összefüggésben is, mint például az ügyvédvallásé: „a' Prokátor vallás hány-képpen s' kik előtt szokot lenni a' Vármegyéken? [...] Ketkeppen: Szóval és Levéllel.” KITHONICH János: Directio methodica processus iudiciarii iuris consuetudinarii, Indlyti Regni Hungariae. Lőcse, 1650. 406 (Caput XI, Quaestio VII. RMK 835). — A városi eljárásjogból Kolozsvár 1588-ban kiadott statútumát lehet idézni, mely kijelenti, hogy a „bizonyttasis holot ket fele, edgyk emberbeli, mask levelbeli.” Corpus statutorum I. 216 (Titulus Quintus). [Kiemelések tőlem: Sz. K. I.] — 18. századi falvak és kisvárosok határpereiben szintén megjelenik a „levélbeli bizonyosságok” és az „eleven bizonyságok” megkülönböztetése. Ld. TAKÁCS Lajos: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Bp., 1987. 15. A kora újkori magyarországi bíróságok eljárásjogát átfogóan tárgyalja: MEZNERICS István: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században. Bp., 1933. BÓNIS György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708. Bp., 1962. BÓNIS György–DEGRÉ Alajos–VARGA Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bp., é. n. KÁLLAY István: Városi bírászkodás Magyarországon 1686–1848. Bp., 1999. ECKHART Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp., 1954. VARGA Endre i. m. 5–56.

¹⁶ Szeged város bírái például a 18. század második felében, annak ellenére, hogy a büntető- és polgári peres iratokban meglehetősen gyakran felbukkannak már keresztlevelek, az elhalálozást vagy a házasságkötést tanúsító testimoniális levelek, ilyen ügyekben általában megkérdézték azt is, *kik voltak jelen* az illető ritusnál, és beidéztek ezeket a szóbeli bizonyságokat is. CsmL, SzL, IV. A. 1018. c. 1768–1774. jkv. A szimbolikus formákra való hivatkozásra nézve ld. a 22, 23, 25, és 34. jegyzeteket.

¹⁷ A 18/19. századi falusi és mezővárosi határjeleket legátfogóbban Takács Lajos mutatta be adatgazdag monografikus munkájában. TAKÁCS Lajos: i. m. A területfoglalás 18. századi jogi szimbolikájáról ld. UO.: Foglалó jelek és foglalási módok a hazai írtásföldeken = Ethnographia LXXXVII 1–2 (1976) 63–83.

¹⁸ A meghajlított pénzdarab, vagy *félpénz* szimbolikus funkciójáról megemlékezik például a szabad királyi városok jogkönyve, a Jus civile: „Az adósságnak sokára való meg fizetéséről, és a' fel pinznek le-tételéről” szóló cikkelye. Eserint, ha az adóst bíró elé hívja hitelezője, mert nem fizetett meg neki a kiszabott határidőre, kap

tárgynak a „lennyomata” — szó szerinti és átvitt értelemben egyaránt —, vagyis az a jel, amit a tárgy maga után hagy: pecsét a „levélen”, billog az állatokon¹⁹, a jelvas nyoma a város vagy a falu közös eszközein, edényein, mértékein, vagy éppen az elítélt bűnös testén (arcán vagy hátán)²⁰.

Roppant széles a szimbolikus cselekedetek illetve gesztusok skálája is. Kézfogás szentesíti a megegyezést, a lebonyolított alku rendkívül sokféle fajtáját²¹, (áldomás)ivás, eszem-iszom

még nyolc nap haladékot, ám ha addig sem fizeti meg tartozását és zálogot sem tud adni, akkor egy saját maga által meghajlított denariust kell „*jelül és bizonyosságul*” („den. 1. per ipsam incurvatum, in signum vady”) a bíró, az esküdtek vagy az executorok előtt a hitelezőnek ünnepélyesen átadnia. Ez utóbbi aztán három egymást követő törvénynapon a bírák előtt újra és újra fel kell, hogy mutassa azt adósának, mintegy emlékeztetvén őt igencsak esedékes tartozására. Jus civile, sive statuta, privilegia, praerogativaeque ac consuetudines municipales regiae ac liberae civitatis Cassoviensis. Bártfa 1701. 113 (Tractatus quartus, Tit. XVI). (RMK I. 1619). A félpénzről ld. még u. ott. 123. Kiemelések tőlem: Sz. K. I. Az átruházott föld szimbolikus és szó szerinti átadásának/átvételének a szokásáról ld. TAKÁCS Lajos: Hant-átadás mint a birtokbavétel jele. Egy európai jogszokás hazai történetéhez = Ethnographia XCIV 4 (1983) 573–577. Uő.: „Egy bécs pénzlet teszi, két bécs pénzlet felveszi.” (Az igazság, szokás, törvény, áldomás szavainak jelentésének történetéhez) = Magyar Nyelvőr 3 (1977) 370–377.

¹⁹ A feudális kori falusi pecséthasználathoz ld. BEZERÉDY Győző: A pecsét szerepe a jobbágyfalu közigazgatásában Baranya megyében = Levéltári Közlemények 44–45. évf. (1974) 77–87. A jószágbillogok rendszerező áttekintését elvégezte TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon (I–II. közlemény) = Ethnographia LXXVI 2 (1965) 187–199; 3 (1965) 359–410. A tulajdonjegyek áttekintését és kommunikációs szempontú elemzését ld. GRÁFIK Imre munkáiban: GRÁFIK Imre: A tulajdont jelölő jelek rendszere a népi műveltségben = Néprajzi Értesítő LIV (1972) 69–105. Uő.: A családon belüli tulajdonjelek. In: Jel és közösség. (Szerk. Voigt Vilmos–Szépe György–Szerdahelyi István). Bp., 1975. 67–81. Uő.: Tulajdonjelek a kommunikációs helyzetben = Ethnographia LXXXVII 3 (1976) 327–347.

²⁰ A Jus civile a város jelvasának mind civil-, mind büntetőjogi használatáról egyaránt tanúskodik. A Tractatus secundus LIX. Titulusa a hamis prókátorokat, „az kik két részre adnak Tanátsot”, így rendeli megbüntetni: „az Város plengéhez kell erősen meg kötnöni, és az minémű jell vassal az Város él, az mellyel jegyeznek deszkákat, és egyéb fa edényeket, itzékét, tűzben erősen meg-kell tüzeséteni, az olyan hamis Prokátornak az két ortzáját, azon jell avagy billyegező vassal meg kell billyegezni.” Jus civile, 78–79. Szeged város a maga részéről az 1760/70-es években az akasztófa jelét sütötte a jószágoltvajok hátára vagy homlokára. CsmL, SzL, IV. A. 1018. d. 2, 3. A kora újkori megszegényítő és testcsontkító büntetésformákat németországi példákön keresztül mutatja be Richard VAN DÜLMEN: A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban. Bp., 1990.

²¹ Két példa 17. századi úniszéki perekből. A lánzséri uradalomban 1630-ban majd 1633-ban egy jobbágy és egy agilis fivér valamint jobbágy nővérük között folyik két per az atyjuk után maradt hagyaték megosztásának a tárgyában. Megtudjuk, hogy az agilis fivér és jobbágy származású öccse közötti gabonabani, vetésbeni, borbanbi, ingóságokban, illetve egy házat illető osztozkodást nem írott dokumentum elkészítésével, hanem szóban és „*stipulatis manibus*” (parolat csapva) pecsételték meg, az egyezségre „*be attak kezekett*”. VARGA Endre: i. m. 648–649 (351. sz.) és 654–655 (356. sz.), idézett részek: 655. Adásvétel tárgyában hangzik el 1655-ben, hogy egy kismányi (pannonhalmi uradalom) lakos, a csornai prépost elhunyt jobbágyasszonya, gyermekei nem lévén, szőlőjét unokatestvérére hagyta. Ezt a szőlőt perli vissza a prépost és a pannonhalmi főapát, aki előbbivel közösen birtokolja azt a területet, ahol a szőlő fekszik. Az unokatestvér frásos szerződést nem tud felmutatni, csak tanúival bizonyítja, hogy „az neuezett szőlotis az előtt is neki atta, *kire kezét is atta*.” Uott. 381–383 (200. sz.), idézett rész: 382. Kiemelések tőlem: Sz. K. I. A kézfogás aktusára Szeged városban még a 18. századi írásba foglalt megegyezések (különböző alkuk, osztozkodások, stb.) is hivatkoznak, legalábbis feltűnnek az iratokban formulaszerű — „melyet kézfogásunkkal is megerősítünk”, „melyre kezünket is adtuk”, „per partes *stipulatis manibus confirmatus*” megfogalmazású — kitételek. CsmL, SzL, IV. A. 1018. f. 1–2. A kézhasználat, kézrátétel/kézbevetel (*mancipio*) klasszikus római kori jogi szimbolikus elemzi Henri MAINE: Az ősi jog. Összefüggése a társadalom korai történetével és kapcsolata a modern eszmékkel. Bp., 1988. 151. skk. A kézbeadás/kézbevetel jogszokásának magyarországi megjelenési formáiról ld. TAKÁCS Lajos: Hant-átadás... és 'Egy bécs pénzlet teszi...' A két egymásba tett kézről, mint a középkori vazallusi eskü rítusának

érvényesíti a megkötött szerződést²², igen kiterjedt az esküvés, mint bizonyító rítus használata²³, melynek során a jobb kéz ujjainak sajátos tartása a Szentháromságot

egyik legfontosabb eleméről ld. Jacques LE GOFF: *The Symbolic Ritual of Vassalage*. In: UŐ.: *Time, Work & Culture in the Middle Ages*. Chicago–London, 1982 [1980]. 237–287. A kézfogást (kézfogót), mint az eljegyzés hagyományos jogi népszokását átfogóan tárgyalja TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Bp., 1981. 327–339. A kézfogás kora újkori magyarországi boszorkányperekben — az Ördöggel kötött paktum rítusában — való megjelenéséről ld. KRISTÓF Ildikó: *How to Make a (Legal) Pact... és KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó: Écritures saintes... A jogi tartalmak mellett a kézhez sokrétű szakrális-vallásos szimbolika is társult. A kéz (mint Isten/Jézus Krisztus áldást osztó keze) középkori nyugat-európai vallásos ikonográfiáját elemzi Jean-Claude SCHMITT: *La Raison des gestes dans l'Occident médiéval*. Paris, 1990. 93–134. Az *impositio manuum*, mint speciális gyógyító hatású királyi gesztus közép- és kora-újkori nyugat-európai megjelenési formáit vizsgálta Marc BLOCH: *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère sumaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*. Paris, 1983 [1924]. Ld. továbbá a 24. jegyzetben idézett kassai esküforma magyarázatát, ahol a kéz a teremtető Isten szimbólumaként szerepel.*

²² Homoródszentpáli Német Ferenc Werbőczy Tripartitumát verses formában adaptáló compendiumában az áldomásívás rítusa mint az adásvételi aktus utólagos bíróság előtti bizonyításának az egyik lehetséges formája jelenik meg: „Ha kinek lóva, 's ökre lopva el-vitetik! / Tehát kinél az lopott marha találatik, / Hogy az kitől ő vötte meg-nem bizonyodik! / Actor [felperes] harmad-magával arra rá esküszik. / 'S az Lopó áldamással ha azt nem tokmálta, / Sem az szabad vásáron ha nem vásárlotta / Sem pedig Szavattyóssát annak nem adhattya, / Akkor lopó méltó lesz az akasztó-fára.” HOMORÓDSZENTPÁLI NÉMET Ferenc: *Verbőczy István Törvény Könyvének Compendiuma*. Kolozsvár: 1699. 109. (Harmadik rész, XXXIV. Titulus, kiemelés az eredeti műben. RMK I. 1541). Ld. még WERBŐCZY István: *Hármaskönyve*. 419 (Titulus 34. § 3). A szászok jogkönyvének különböző kora újkori kiadásai ugyancsak megemlékeznek az ún. *Wisswein* vagy *Almesch trinken* szokásáról, így például amikor örökség részét képező javak átruházásának a rítusát tárgyalják: „Wenn sich der Kauffer und Verkaufter des Kauffs um ein Erbgutt verstanden haben / so soll der Verkaufter ehrbare Manner / und Nachbar beruffen / in ihrer Gegenwart dem Kauffer alle Gerechtigkeit des verkaufften Erbs übergeben / und ihn durch Wiss-Wein oder gewöhnlich Almesch trinken / in das Erb einsegnen.” *Der Sachsen in Siebenbürgen: Statuta oder eigen Land-Recht*, Hermannstadt: 1684. 103 (Das dritte Buch, VIII. RMK II. 1555). A bizonytalan származású jószág tulajdonjogának tisztázásában a szász jog is kiemelt szerepet szán az áldomásívás bizonyításának: „Kauft einer öffentlich auff Jahrmarckten oder auch Wochen-Marchten in den Stadten / ein gestohlen oder geraubtes Pferd oder Ochsen / wird er von seinem Herrn angefangen / der Kauffer ist nicht schuldig ihm den Gewehrs-Mann zustellen / sondern zubeweisen / dass er für [vor] Leuten unterm Almesch gekauft habe / damit muss sich der Ansprecher genügen lassen.” Uott. 105 (Das dritte Buch XI). Kiemelések tölem: Sz. K. I. Hajdú Lajos kutatásai szerint a bizonyításnak ezt a módját még a 18. század végén is kiterjedten alkalmazták jószágtolvajlasi perekben. HAJDÚ Lajos: *Büntett és büntetés Magyarországon...* 221–222. A Szeged városban a 18. század második felében tárgyalt hasonló perek tanúsága szerint az áldomásívás rítusa még ezen illegális — általában csárdákban bonyolított, s mindenfajta írásbeliséget nélkülöző — orgazdatügyletek során is szinte kötelező volt. CsmL, SzL, IV. A. 1018. d. 2–5. Ld. még UJVÁRY Zoltán: *Az Ukkon pohár felmutatása. Jogszokásaink régi emléke Tokaj-Hegyalján*. In: UŐ.: *Miscellanea I*. Debrecen, 1995. 121–129. TAKÁCS Lajos: *Határjelek, határjárás...* 138–141. UŐ.: *'Egy bécs pénzleteszii...*

²³ Szinte minden, általam kutatott kora újkori jogi forrás bőséggel tárgyalja az eskütétel lehetőségét a legkülönbözőbb (polgár- és büntetőjogi) kontextusokban. A szabad királyi városok jogkönyvének, a Jus civilenek egyik cikkelye szerint például „ha valaki valamely szomszidgyánál és akar melly városbéli embernél-is el-veszet marháját meg-találandgya, azt a' maga ereivel magához törvény nélkül nem veheti semmi képpen, hanem törvény szerint a' helynek Birájához menvén meg arestállya azon marhát, és meg nevezze nevezet szerint, micsoda marha legyen, melly tőle gonoszúl veszet völt-el: *hogy ha az all peres elegendő Bizonsággal meg nem bizonyíthatná*, azon marhát, hogy nem gonoszul jutott volna hozzá; *tehát az fel peres harmad magával hitü letévén teheti sajáttjává* azon marhát.” Jus civile. 65 (Tractatus secundus, Titulus XLI). Ami a rítus során megkívánt sajátos gesztusokat illeti, a Jus civile külön cikkelyekben írja elő, hogy az esküvés keresztvetés által kell, hogy történjen: „facto semper signo Sanctae Crucis.” Uott. 111 (Tractatus quartus, Titulus XIII). Városlakók és „idegenek” között felmerült adóssági ügyekben például, ha az adós azt állítja, hogy nincsen

reprezentálja, hívja mintegy tanúságu (legalábbis katolikus és lutheránus környezetben)²⁴. Számos büntetőjogi gesztus is ide sorolható: például az ún. kékmutatás, vérmutatás²⁵, a

pénze megfizetni, „Juramento manu *signum Sanctae Crucis* facto” kell, hogy bizonyítsa fizetése képtelen voltát. Uott. 106 (Titulus VII). Az esküt tevő fél társadalmi státusa szerint kirótt esküfélétekről ld. KITHONICH János: i. m. 179skk. HOMORÓDSZENTPÁLI NÉMET Ferenc: i. m. 65skk. WERBÓCZY István: i. m. 295skk (és utolsó cikkelyét a zsidóktól megkövetelt speciális eskü formájáról: 421–422. Titulus 36). 17. századi úriszéki pereink értékes betekintést kínálnak azokba a speciális jogi-kommunikációs helyzetekbe, amikor az írott és/vagy szóbeli bizonyítékokat a bíróság kevesellte, s ünnepélyes eskü letételére szólított fel. A szalónaki uradalomban 1587-ben egy a bátyjának pénzt kölcsönző nardai jobbágnak — írott adóslével hiányában — az uradalmi porkolábok előtt szóban tett esküvel kellett tanústania, hogy valóban nem kapta vissza az összeget. VARGA Endre: i. m. 88–90 (21. sz.). Szóbeli ügylet kapcsán leteendő esküről tanúskodik egy 1626-os, rohonci (szalónaki uradalom) per is, melyben egy vitatott státusú írtás használati jogáról döntöttek. Az egyik jobbágy szerint az írtás tizennyolc évvel ezelőtt került zálogba a másik fél atyjához, a másik jobbágy szerint viszont az atya örökös használatra kapta azt. Mivel az átruházást úgy látszik, nem foglalták írásba, a rohonci bírák csak úgy, mint később a kántortörvény, úgy határoztak, hogy az írtás korábbi tulajdonosa harmadmagával esküdjék meg, hogy valóban csak zálogba adta azt. Uott. 153–154 (63. sz.). Jellegzetes határvitából keletkezett per 1680-ban Ebszöny és Tát falu között (garamszentbenedeki uradalom), mert az ebszönyiek a tāti szőlőhegyen is szüreteltek, mindkét falu a magáénak vallván az illető szőlőt. Az úriszék ítélete szerint a vitatott terület hovatartozását úgy döntötték el, hogy tizenkét tāti jobbágnak esküt kellett tennie a káptalan ispánja, valamint egyházi és világi „böczülletes személyek előt”, hogy saját használati jogukat bizonyítsák. Uott. 850–851 (492. sz.). A határviták során teendő esküről ld. még TAKÁCS Lajos: Határjelek, határjárás... 12–13. Esküt kellett tenni akkor is, ha valaha létezett írott dokumentum, de elveszett, amint azt egy 1647-es, Pázmánd falut (pannonhalmi uradalom) érintő perből megtudjuk. A jobbágyok között a falu földjeinek felosztása az uradalmi tisztartó által adott „chedula” illetve „*commissio*” szerint történt. A bíró és a polgárok azonban nem tudták bemutatni az írtásos bizonyítékokat, mert az, mint mondták, a hajdúk miatt elveszett. A bíróság úgy döntött, hogy a bíró esküdjön meg harmadmagával, „hogi az tisztartó *commissio* mellett oztottak feől az neuezet falu feöldet, es hogi azon leuel el ueszt.” Az érintettek le is tették az esküt, s a vádat eljettették. Uott. 360–361 (188. sz.), idézett rész: 361. Eskü helyettesíti az írtást 1651-ben egy a szalónaki uradalom halászai elleni perben is. Óvár, Szentmihály és más falvak jobbágyainak hetente rákot és halat kellett beszoigáltatniuk a vár szükségleteinek a kielégítésére, amit a konyhasáfárok „*czédulák*” adásával igazoltak. Ezek bemutatásával kellett volna a vádlottaknak menteni magukat a bíróság előtt, ám míg az egyik falu halászai azzal védekeztek, hogy a konyhasáfárok nem adtak nekik írott nyugtát, a másik falu csak egy fél évre való *czédulát* mutatott be, a többről azt mondták, hogy otthon maradtak. Meg kellett tehát esküdniük, hogy valóban teljesítették a beszoigaltatást. Uott. 192–193 (78. sz. 18. causa). Nyitra megye 1653. évi II. statutuma is azt rendelte el, hogy a Rákóczi-féle zavargások során esetlegesen elveszett (vagy kiadni elmulasztott) adó*czédulák* bemutatása helyett a jobbágyok esküjükkel tanúsítsák a szolgáltaások teljesítésének a megtörténtét. Corpus statutorum IV (Első fele). 309–310. (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)

²⁴ Kassa város 16/17. századi esküformulákat tartalmazó könyvében, melynek legkorábbi szövegei 1578-ból származnak, az „*Instructio pro juraturis*” című részben az ujjtartás szimbolikájának következő leírása olvasható: „Minden embernek, az ki esküdni akar, az három első újját az jobb kezén ki nyujtván, föl kell tartani. Az első hivelk újjon értetik az atyaisten, az másik mutató újjon az fitústen, az harmadik középpújon a szentlélek isten. Az két utolsó kis újját be kell hajtani, melynek az nevendéken ujj jelenti az embernek lelkét, ki elröjtetött az emberi testben; az kis ujj jelenti az tester, mert az test a léleknél kisebbnek tartatik. Az egész kéz által jelentetik egy Isten és teremőt, az ki az embert teremtette és mindennemű menyei és ez földön élő állatokat.” PETTKÓ Béla (közl.): Kassa város eskü- és szabályzati könyve a senatorok számára. A XVI. és XVII. századból = Történelmi Tár 4 (október-december 1883) 794 és 797. Az itt megfogalmazott ujjszimbolika jegyében — mely a külföldi demonológiai irodalomban is megjelenik — kíséreltem meg értelmezni kora újkor boszorkányvallomásainak azt a motívumát, mely szerint az ördög rendszerint a vádlottak kis- vagy gyűrűsujját vágja meg, hogy az onnan nyert vérről írja le a paktum szövegét. Ld. KRISTÓF Ildikó: How to Make a (Legal) Pact...

²⁵ A szabad királyi városok jogkönyvének „Az verekedésekből esset kik helyekről és vér mutatásokról” szóló cikkelye szerint például ha „valaki valakit meg-vér, hogy azon verés által kiket avagy sebet ejtett titkon, vagy nyilván [...] és [a sértett] azon sebet kéket és vér ontást két rendbéli Polgároknak [szomszédoknak vagy

süveg asztra csapásával a fejre esküvére történő jellegzetes felszólítás²⁶, vagy a büntetésül szolgáló hajlenyírás²⁷. Figyelemre méltó, hogy e gesztusok igen nagy része a test sajátosság használatára épül: az emberi test maga is aktívan részt vesz valamely jogi aktus legitimálásában és reprezentálásában. Eddig a tipológia. Említésre méltó, hogy a kortársak egyike, a jogi kommunikáció finomságaira szemmel láthatólag igen fogékony Otrókocsi Főris Ferenc is megfogalmazott már valami hasonló felosztást *Breve specimen introductionis in jurisprudentiam methodicam* című, Nagyszombatban 1699-ben kiadott latin nyelvű munkájában. Amikor a polgárjogi szerződések típusait vette számba — „*Obligaciones; sub quibus varii generis contractus comprehenduntur, inprimis quatuor illi celebres*”²⁸ —, maga is megkülönböztette a fent leírt négy formát, jóllehet, rendszere nem egészen fedi az általam javasoltat. Otrókocsi „kommunikációs” tipológiájának első csoportja („*qui ineuntur Re; uti sunt, Mutuum; Commodatum; Depositum & Pignus*”) a szimbolikus tárgyakkal jelölt szerződéstípusokat foglalja magában, második csoportja („*Verbis; uti sunt Stipulationes, quae praecedente interrogatione, & subsecuta statim responsione congru[ente] perficiuntur*”) az oralitás és a szimbolikus cselekedetek (kézfogás²⁹) által létrehozott egyezségeket tartalmazza, harmadik csoportja („*Literis; quo spectat [sic!] hodie chirographum debitoris*”) az írásba fektetett szerződéseket, negyedik csoportja („*Consensu solo; uti sunt, Emptio & Venditio; Locatio & Conductio; Emphyteusis; Societas; Mandatum*”) pedig a pusztán szóbeli akarattal történő létrehozható kölcsönös kötelezettségeket különíti el³⁰.

esküdteknek] meg-mutassák, azon két rendbéli Polgároknak bizonyosság tételekre mennyi sebek és kékek megbizonyosodnak, [a sértő fél] a' törvénynek következendő napjában harmad magával az egy hitet le-tévéen purgálhattya vagy mentheti meg magát. Hogy ha penig [a sértett] azon ütéseket, kéket és sebet meg-nem mutattya, tehát csak maga hitével-is az In causam Attractus [a vádlott, a sértő fél] meg-mentheti magát.” Jus civile. 31–32 (Tractatus secundus, Titulus III), ld. még uott. 81–82 (Titulus LXII). A kék- és vérmutatás boszorkányvallomásokban való lehetséges megjelenési formáit tárgyalom: KRISTÓF Ildikó: How to Make a (Legal) Pact... Ld. még TAKÁCS Lajos: Törvénybéli orvosság. In: Uő.: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. (Sajtó alá rend. Benda Kálmán). Bp., 1961. 277.

²⁶ A szokást kiválóan illusztrálja egy 1611-ben Rohoncon (szalónaki uradalom) lezajlott per, melyben egy gazda azzal vádolta a szomszédját, hogy az kivagdosta a szőlőterveit. A vádat tagadó alperes a következőképpen szólította fel a felperest, hogy esküdjön a fejére: „Az ellen felelt Szabo Pal fia, hoga nem ü dolga, sem az ü chelekedetj. Hanem a *sueget az astra tette a tenjben es monta: Rak ream; ezta küsebeget fel nem uöttem uolna djomjert*, mert azen tümetjs el meczettek.” Varga Endre: i. m. 123 (51. sz.). (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.) Ugyanezen fejrevalóhoz fűződő jellegzetes büntetőszokás volt még, hogy ha valamely tanácsos süvegét kidobták a tanácsházából, az az illető testületből való kizárását jelképezte. Szatmár város 1618-as statútuma például a titoktartást megszegő tanácsosok büntetéseként emlékezik meg róla. Corpus statutorum III. 584. Hasonló, a testtel és a ruházattal kapcsolatos, jogszokásszerű büntetésformákról ld. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: A jogi népszokások szankció-rendszere = Ethnographia XCI 3–4 (1980) 372–392.

²⁷ Szeged városban az 1760/70-es években például jószágoltvajok gyakori büntetéseként fordul elő a (rendszerint fiatalabb) elítéltek hajjának a levágása. CsmL, SzL, IV. A. 1018. d. 2, 3. Ld. még TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: A jogi népszokások... 379.

²⁸ OTROKOCSI FŐRIS Ferenc: *Breve specimen introductionis in jurisprudentiam methodicam*. Nagyszombat: 1699. 25 (RMK II. 1972, kiemelések az eredeti műben).

²⁹ Pápai Páriz latin-magyar szótára a *stipulatio* szónak csak az egyezés-, illetve szövetségkötéssel kapcsolatos általános, illetve a kezességgel kapcsolatos konkrét jelentéstartományára utal: „Szövetség-tétel formájának elő-adása. Valamiért való kezességre kérés.” PÁPAI PÁRIZ Imre: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Tyrnaviae: 1762. Kora újkori polgári pereinkben azonban *stipulatio manibus* összetételben is gyakorta előfordul, ami „kézfogást”, „parolázást” jelent. Ld. a 21. jegyzetet.

³⁰ OTROKOCSI FŐRIS Ferenc: i. m. 25. Kiemelések az eredeti műben.

Akármelyik tipológiát tekintjük azonban, ha a mindenkori *gyakorlati joghasználat* szempontjából vesszük szemügyre a korszak kommunikációs repertoárját, a fentiekben felsorolt formák korántsem válnak el olyan élesen egymástól, ahogyan a felosztások sugallhatják, illetve ahogyan az említett bináris megkülönböztetés jegyében a kuratók sokáig vélték. Ha pusztán a *testimonium humanum*, az „emberi bizonyság” szerepét nézzük, ez — figyelemreméltó módon — egyáltalán nem csak az orális ügyletek esetében bír óriási jelentőséggel, hanem tulajdonképpen minden más formában is. Az írott tanúsítványok — „levelek” — megjelenése például egyáltalán nem szünteti meg az élőszó közreműködését, sem a dokumentum keletkezése során, sem pedig a későbbi bizonyítás aktusában. Igen gyakran találkozhatni azzal a jelenséggel, hogy a kérdéses szerződés, adóslevél vagy végrendelet szövege ott fekszik a bíróság előtt, olvasható, ám ők mégis beidézék azokat az embereket, akik a készítésnél jelen voltak - mert ott is jelen kellett lenniük „emlékező tanúknak” —, s gyakran még a dokumentum tartalmáról is kifaggatják őket³¹. A non-verbális hitelesítő eszközök alkalmazása esetében pedig különösen — és magától értetődően — nagy a *testimonium humanum* szerepe: a rítusok végrehajtásához, a gesztusok megtételéhez egyszerűen nélkülözhetetlenek, ahogyan nélkülözhetetlenek ahhoz is, hogy később, a

³¹ Igen gyakori ez a mód például a végrendekezés utólagos bizonyításával kapcsolatos perekben a 17. századi úrszékeken. A szalonaki uradalomban 1613-ban hodászi felperes és kethelyi alperes jobbágyok között kezdődött ilyen per, melyben egyikük dédapja és annak egyik unokája végrendekezésének a körülményeit vizsgálták ki. Mindkét esetben beidéztek szóbeli bizonyásznak a per idején Kethelyen szolgáló Lőrinc papot, aki jelen volt mindkét aktus során, s akinek részletes vallomást kellett tennie arról, ki mit kire is hagyott akkor, annak ellenére, hogy írott végrendelet is készült. Sőt, az egyik esetben még a végrendelet valószínű írásba foglalóját, egy Hodászi Mihály nevű deákot is beidéztek, akit ugyancsak „emlékezésre” kértek fel. Mellettük négy további szóbeli bizonyásgot is megkérdettek, akik bizonyára maguk is ott voltak a hagyatkozásnál. VARGA Endre: i. m. 133–136 (55. sz.). Egy lózi lakos, vér szerinti utóda nem lévén, amint egy 1686-os perből (lózi uradalom) kiderül, rokonait kihagyva, mostohafiai javára hagyatkozott. Minden bizonynyal írásban tette ezt, mert a hagyományozott földek nevét és nagyságát hosszan sorolja a perszöveg. A testamentumot azonban a rokonok valamint a földesúr is megtámadták, s maga az úrszék sem fogadta el első pillantásra az írott szó érvényét. A mostohafiaknak bizonyítaniuk kellett az elhunytal való atyafiságukat, hogy a hagyományozott földek „östől maradt” földek voltak, s hogy azokból, mint „condivisionalisokból” a mostohafiak már korábban is részesedtek. A mostohafiak a hagyatkozásnál jelenlévő szóbeli bizonyásokkal álltak elő: közülük ketten (65 illetve 70 éves) öregemberek voltak, mindketten a mezőváros esküdtjei, egy további tanú pedig maga a iudex villanus volt. Uott. 483–485 (257. sz.). Az is szembevetendő továbbá, hogy a peres felek nemritkán eleve hangsúlyozzák, hogy az írott „testamentum emberseges emberek előtt” tétetett-e avagy sem, mint ebben az 1647-es perben, melyben egy zborói (makovici uradalom) jobbágy mostohaanyjának kell megvédenie férje végrendeletét. A asszony felajánlja, mint mondja, hogy a dokumentum mellett „mas eleuen bizonyásokkal kész vagjok megh bizonyitanom, hogj az mit keres rajtam az A [felperes], semmiuel nem tartozok nekie.” Uott. 901–903 (521. sz.), idézett rész: 901. (Kiemelések tölem: Sz. K. I.) További példákra utalok és e kérdést bővebben tárgyalom: KRISTÓF Ildikó: „Rendel el házadat mert meghalsz”... különösen 548–552. Álljon itt néhány késői példa Szeged szabad királyi városból is. Annak ellenére, hogy mind az ingatlanátruházások, mind az adósságok intabulálásának a gyakorlata akkor már több, mint fél évszázada bevetnek tekinthető, nem kevés esetben azt látjuk, hogy a bíróság előtt az igazi bizonyítékot mégis a szóbeli bizonyások jelentik, amivel maguk a peres felek is tisztában vannak. Füz Farkas földje zálogba adásának az ügyét vizsgálja ki például egy 1802-es polgári per, melynek első tanúja, egy béréslegény az átadás rítusában is jelenlévő tanú volt; elmondása szerint őt eleve azért hívták oda, hogy a „zálogba adandó Földnek ki határozására és *jövendőben szükséges bizonyság tételre* [...] megjelenjen.” CsmL, SzL, IV. A. 1018. f. 1. (Kiemelés tölem: Sz. K. I.) Hasonló módon, 1805-ben a bíróság csak azoknak a szóbeli tanúknak adott hitelt, akik jelen voltak, amikor Todorovics Tanasi kielégítette hitelezőjét. CsmL, SzL, IV. A. 1018. f. 2.

bíróság előtt bizonyítsák — megintcsak élőszóban és ritualizált módon, eskü alatt —, hogy valóban az előírt és elvárt ceremóniák közepette zajlott-e le az illető aktus³².

Kutatásaim egyik legfőbb tanulsága, hogy a gyakorlati használat során — egy-egy konkrét jogi ügylet lebonyolítása során — a kora újkori kommunikációs repertoár fent említett négy formája szinte mindig keverten, mintegy egymásra halmozottan jelenik meg. Az írott dokumentumok szóbeli és/vagy rituális, szimbolikus gyakorlatokba ágyazódnak, ahogyan szimbolikus tárgyak és/vagy cselekedetek kísérik a szóbeli jogi aktusokat is. A kommunikációs repertoárnak ez a többszörös/sűrű használata úgy tűnik, korszakunkon végig, s (az általam vizsgált forrásokban megjelenő) társadalmi rétegekre való tekintet nélkül jellemző³³. Sőt, nemcsak a mindennapi joggyakorlat szférájában jelenik meg, hanem a

³² Végrendelkezéssel kapcsolatos peres ügyekben gyakoriak az olyan kifogások, hogy a hagyatkozás formai/rituális kívánivalókat hagy maga után. Pápán például 1622-ban a város bírósága előtt kezdődött egy ilyen per, melynek ítéletét azután az úriszék is jóváhagyta. A földesúr beperelte Litteratus Demeter feleségét és egy csapót, mert azok — szerinte jogtalanul — rátették a kezüket egy a közelmúltban egymás után elhunyt polgárásszony illetve annak férje javaira. A földesúr szerint csak az ember tett végrendeletet, melyben azonban atyafiságára semmit sem hagyott, mindenét feleségére testálta; az asszony „bizonyos es ualóságos allando testamentom” nélkül halt meg, így az úr magának követeli az utánuk maradt ingóságokat, pénzt és érzetneműeket. A férj esetében nem derül ki, milyen — szóbeli vagy írásbeli — végrendeletről lehetett szó, mindenesetre annak a bíróság előtt való bemutatását (vagy tanúsítását) sem ő, sem az alperesek nem szorgalmazták; vagy elveszett vagy nem voltak elérhetőek az aktusnál jelenlévő tanúk. A figyelem sokkal inkább az asszony testamentuma felé fordult, amely, mint kiderült, mégiscsak létezett, s más atyafiak mellett az alpereseket tette meg örökösnek. Sőt, nem feledkezett meg a földesúrról sem, „az miuell legh először tartozot, az urnak w Naganak megh hatta”. A földesúr prókátora mégis kifogást emel, szerinte nem teljesen szabályosan készült a végrendelet. Megtudjuk egyrészt, hogy az asszony „halalos agiban leuen” „testamentum levelet” írtatott, amely a per időpontjában egy bizonyos Kozma György kezénél volt található, őtöle kapta meg a városi bíróság. Utóbbiról semmi több nem derül ki, szembetűnő azonban, hogy nem úgy hivatkoznak rá, mint valamely egyházi személyre (esetleges írásba foglalóra vagy a végrendelet őrizőjére). Elképzelhető, hogy ez is közrejátszott abban, hogy a földesúr prókátora gyanakvással fogadta a hirtelen felbukkant végrendeletet, mindenesetre azt különösen kifogásolta, hogy a hagyatkozás nem kapta meg a megfelelő — és jogerejét garantáló — nyilvánosságot: „Az my penighen az testamentom tetelt illetj, azis *itikon uolt*”, „minden testamentomnak [elkészítése] bizonyos szemeliek előtt szokot lenny, ez penigh nem ugy uolt.” Az iratok sajnos nem árulják el, hogy konkrétan kiket is hiányol a prókátor, a vallomásokból mindenesetre úgy tűnik, még e titkos írásbeli testamentumtételnél is többen — mint potenciális későbbi „szóbeli bizonyágok” — voltak jelen. (Vagy csak így akarták azt beállítani a bíróság előtt). Akárhogy is, a prókátor utolsó követelése is jelzi, hogy az írott szó érvényét korántsem tekintették más kommunikációs formák teljes értékű helyettesítőjének: „az kik abban az testamentom tetelen ielen uoltanak, sub iuramento tartozzanak referalny, hogy az megh nueuet Czapo Giórginek felesége testamentomot teuen, semmit az testamentomhoz nem addaltanak, sem ell nem uettenek benne.” VARGA Endre: i. m. 527–529 (286. sz.), idézett részek: 527, 528.) (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)

³³ Hadd idézzek előbb úriszéki pereinkből néhány 17. századi példát. Ingatlanátruházással kapcsolatban jelenik meg a jogi kommunikáció sűrű formája a következő perekben. Lószon 1653-ban abból keletkezett összetűzés Viczay János földesúr és nemes Vághy László között, hogy előbbi (elővételi jogára hivatkozva) meg akarta venni utóbbi szőlőjét. Vághy azonban, jöllehet, megalkudott a földesúrral, végül nem volt hajlandó sem a fizetséget átvenni, sem szőlőjét urának felvallani. Mint kiderült, az alkuval kapcsolatos megegyezést nem foglalták írásba, hanem több „emberseghes emberek előtt” bonyolították le [szóbeli forma], „aldomassatis az helnek szokasa szerent föl mutatwan” [rituális forma]. A szőlő már korábban is ingatlanátruházás tárgyát képezte, ez esetben egy harmadik fél vett részt az ügyletben: egregius Tholnay János egyik szőlőjével cserélte el Vághy. Ezúttal keletkezett ugyan írott dokumentum, de a jelenlévő szóbeli bizonyágok sem maradtak el: „Vagy [Vághy] uramis bizonyos szemeliek előtt leveletis advan azon szöleie felöl Tholnay vramnak, s Tholnai vramis Vaghi vramnak.” VARGA Endre: i. m. 455–457 (241. sz.), idézett részek: 455, 456. Jobbágyok közötti szőlőadás-vétel módjáról tájékoztat egy 1679-ben, Páldon (garamszentbenedeki uradalom) lefolytatott per, mely szerint egy idegen falusi jobbágy megvette az egyik páldi család ősi szőlőjét. Az adásvétel tanúsításához

hiedelmek, képzetek világában is. Boszorkánypereinkben az ördöggel kötött szerződést például parasztok és városiakok ugyanezen négy kommunikációs forma szerint jelenítik meg vallomásaikban, s a négy formát ugyanilyen halmozottan alkalmazzák³⁴. A jogszolgál-

a falu pecsétes levelének a megtekintése mellett még két szóbeli bizonyítást is kihallgatnak. Kiderül, hogy az adásvételi ügylet maga sem csak a szerződés írásba foglalását jelentette, hanem azt megelőzően a megkínálás — igen részletesen megörökített — rítusát is, amikor a vevő „*kinalkodván az egész falu yelen leteben, hogy á kinek valami kőzi és praetensioia volna a szőlőhöz, szokas szerint szollallyon mégh s reá adgya penzet.*” A rítuson jelenlévő tanúknak azt kellett bizonyítaniuk, hogy „*Senki nem talalkozot, se szomszed, se attyafi, á ki mégh szollalt volna.*” Uott. 841 (479. sz.). A felvállás rítusának egy sztereotip megfogalmazásnak hangzó, a szóbeliséget és az írásbeliséget egyaránt hangsúlyozó formuláját örökölte meg egy 1631-es incidé (szalónaki uradalom) per, mely szerint egy helybéli jobbágy saját szőlőjét nevelt gyermekeire „*vallja és írja.*” VARGA Endre: i. m. 156–157 (66. sz.). A *sírú* forma gyakran megjelenik végrendelezés utólagos tanúsítása során is. Csak egyetlen példa 1657-ből a makovicai uradalomból, ahol magukat „*orosznak*” nevező bukóci jobbágyok azon pereskednek, hogy Megala Vasil szabályos végrendeleti hagyatékként birtokol-e két vesszőnyi területet a soltészágból. Figyelemre méltó, hogy Vasil korántsem csak az írott végrendelet dokumentumának egyszerű bemutatásával bizonyít, hanem szóbeli tanúkat is hív: „*kglmetek eleiben fassionalis testamentom levelemet producalvan, es eleghesges keppen valo eleven bizonyisagokkal docealom, kivanvan nemes biraktol deliberatiot.*” Uott. 929–930 (533. sz.), idézett rész: 929. Megint más kontextusból megemlíteném végül Kolozsvár város 1585-ben hozott statútumát, ami a városba beköltözni kívánók — elsősorban kézművesek és parasztok — felvételének a módját írja elő, melyben mind az írott dokumentum (testimonalis levél, város könyve), mind a szóbeli bizonyítás (kezesek), mind pedig bizonyos ünnepélyes/ceremoniális külsőségek (egybegyűlt városvezetőség, eskütétel) egyaránt helyet kapnak: „*Atta Biro Vram eo kgnek eleiben az Idegen legenieknek be irasat a Varos keonywebe [...]* Aki azert magat be akaria Iratni legien kezen vgy amint az Vegezes tarthia az keresekell es Nemzetsegereol valo lewelewl bizonsagiawl, Amikor az Varos egibe giul fel Jeoyeon ez illien Zemely eo kgnek eleibe, es ott az varos consensusabol legien az beiratas.” Corpus statutorum I. 205–206. Más megfogalmazásban: „*az Beirando Zemely feokeppen az Mywes Rend, be Jeoyeon az also Tanachba It valo feo Zemelleket egietembe Jambor Nemzetsegereol valo lewelet behozvan velle, Elsoeben megh eskeggiek,*” majd „*Az Varos keonywebe be Irattassek ennek neue mind az mellette allo feo feo Zemelleket egietembe, Ez Vegezes penigh az Aros Rend kjwel [vagyis kivéve a kereskedőket, akik számára a szabályalkotást későbbre halasztották] befoglallia Az Mywes Rend mellet az teob Zegeny paraszt Zanto es Mezeon munkalkodo embereket keossetagen azon megh Irt mod zerenet.*” Uott. 208–209. (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.) Az írott dokumentum készítése mellett kötelező alkurul, kézbeadásról, italpénzről és áldomásról (jóság) adásvételi ügyletek során ld. még TAKÁCS Lajos: A magyar adás-vevés a török világban. In: UÓ.: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. (Sajtó alá rend. Benda Kálmán). Bp., 1961. 129–144, különösen 137.

³⁴ Az egyik legjobb példa a Bagota faluból (Komárom megye) származó, 1727-ben boszorkányság miatt vád alá került, majd lefejezett és máglyán elégetett szerencsétlen Jászberényi Judit ásszony vallomása, aki az ördöggel kötött szerződésének a leírásába mind a négy lehetséges jogi-kommunikációs formát beleszította: „*midőn tudni illik bizonyos alkalmatossághal Nap elmenetele után Gyalláruul Bagothára ment volna, akkoron tehát az utban megjelent néki az gonosz Lélek Emberi ábrázotban s fekete ruhában de ló lába volt egygyik és nagy orra nagy szája és legottan kényszerítette eőtett, hogy véle el menne, a mint elindulván és az sarad [sic!] mellé érvén ottan az Eördögh az Földhez ötette [ütötte] eőtett s az után kényszerítette eőtet hogy kezét adván szövetséghet vetve véle [szimbolikus cselekedet] és megtagadná az Istent [szóbeli forma], mellyet el követvén a Fatens kezét adott az Eördöghnek s megtagadta az Istent s legottan az Eördögh megh billegette eőtett [szimbolikus „tárgy” lenyomata] s a nevéet egy papirostra föll írta [írott forma].” KLANICZAY Gábor-KRISTÓF Ildikó-PÓCS Éva (szerk.): Magyarországi boszorkányperek I. 510–511. A városi (vagy valamely városban belüli) közösségbe való belépés, befogadás kommunikációs szempontból ugyancsak *sírú* ceremóniáját idézi a szegedi Hódi Györgyné vallomása 1737-ből, aki elmondta, hogy Szabadkán egy ottani lakos házában „*fel is iratta magát és be is esküdött*” a boszorkányok közé. „*Férfiú mondotta előtte az esküvést, ő meg utána mondotta [...] nagy könyvre esküdött.*” REIZNER János: Szeged története IV. Szeged, 1900. 527 (CCVII. 79). A nagy 1728-as szegedi boszorkánypánik egyik fővádlottja, Rózsa Dániel főbíró vallomása pedig mintha a tanácsulések kezdetének szokott koreográfiáját (jelenlévők ellenőrzése írott névsor alapján) öltöztetné ördögi mezbe: „*Plutonál volt az lajstrom és mikor összegyűltek [a boszorkányok] számrul-számra kérdezte és nevezte, hol van ez vagy amaz és neki számot kellett adni.*” Uott. 410 (CCVII. 14). (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)*

tatás hétköznapi gyakorlatában — vagy Otrokoci Fóris említett munkájában — megragadható kommunikációs formák megtalálhatók továbbá egyes Magyarországon használt demonológiai tárgyú munkákban is. Nógrádi Mátyás puritán püspök 1650-ben Debrecenben kiadott *Lelki Próbakö* című traktátusa például a hozzácsatolt *Az ördögi praktikáról mint kellyen itélni embernek* című kis értekezésében az ördöggel kötött paktumnak ugyancsak négy lehetséges formáját különböztette meg: a *per verbum* (szóban), *per scripturam* (írásban), *per usum signorum* (bizonyos jelek által), valamint különféle mágikus cselekedetek (például *per nodorum superstitiones*) által megköthető sátáni szerződéseket³⁵. A lutheránus lipcsei jogász, Benedict Carpozov által 1635-ben kiadott, majd a magyar — mind katolikus, mind protestáns — igazságszolgáltatásban a 17. század végétől használt *Forma processus iudicii criminalis seu Praxis criminalis* című büntetőjogi kézikönyv 60., az ördögi mágia formáit taglaló fejezete szintén egy hasonló modellben gondolkodott. Az ördöggel kötött szerződés Carpozov szerint is egyaránt ölthette *verbum, scriptura, signum*, illetve bizonyos mágikus cselekedetek formáját³⁶.

Ami mindebből a kultúrtörténetész vizsgálati módszereit illetően általános tanulságul szolgálhat, az meglátásom szerint a következő. Ahelyett, hogy megpróbálnánk mintegy darabjaira törni, s az egyes összetevőket a többtől elkülönítve, különféle kétpólusú modellekbe erőltetni (vagy éppen számokba és százalékokba „fojtani”) a kommunikációs formáknak ezt az együttes használati módját, éppenséggel a maga komplexitásában kellene megragadnunk, értékelnünk és magyaráznunk azt. Valamiféle plasztikusabb, szintetikusabb megközelítésre volna szükségünk, hogy értelmezni tudjuk ezeket a sűrített, összefolyó, egymásba kapcsolódó kulturális „cselekvésmódokat”: kommunikációs formákat, valamint azok jogi és társadalmi kontextusait egyaránt és mindösszesen. A Roger Chartier vezette új olvasástörténeti irányzat a maga részéről egy ilyen lehetőséget kínál — ami természetesen csak egy a sok közül.

Modellem másik aspektusa időbeli, s a változás jelenségét kapcsolja — jól-rosszul — a tipológiához. Ez a hosszú távú *trend* úgy tűnik, két egymással ellentétes folyamatból áll. Az egyik az a — nagyjában-egészében ismert, részleteiben azonban talán nem eléggé kutatott — folyamat, amelynek sajátos ritmusában a kora újkori lokális hatalmak — városi, megyei, falusi törvényhatóságok — lassacskán mintegy kiemelik az írásbeliséget a rendelkezésre álló kommunikációs repertoárból és elsőrendű jogi hitelesítő, bizonyító faktorrá igyekeznek megtenni azt. A 16., 17. és 18. századi helyhatósági rendeletekben fellelhető roppant nagy számú ilyen értelmű előírás, valamint a polgári perek anyaga arról

További példák: KRISTÓF Ildikó: *How to Make a (Legal) Pact...* és KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó: *Écritures saintes...* Ld. még 1995-ben megjelent tanulmányomat, jóllehet abban az ördöggel kötött szövetségnek még csak a verbális (szóbeli és írásbeli) formáival foglalkoztam. KRISTÓF Ildikó: 'Istenes könyvek – ördögös könyvek'... különösen 70–79. Frazon Zsófia újabb kutatásai megerősítik feltételezésemet, miszerint az ördöggel kötött szerződés kora újkori képzetének kommunikációs szempontból nemigen létezett valamiféle kizárólagosnak vagy sztereotipnek tekinthető formája. A boszorkányvallomások egyaránt beszélnek a szó (istentagadás, ima), a tárgyak és jelek (pecsét, pénz), valamint — jóval kisebb számban — az írás (írott paktum) által létrejött egyezségről. FRAZON Zsófia: *Az ördög alakja és az ördögsvövetség motívuma a magyarországi boszorkányperekben és a hiedelemmondákban* (Összehasonlító szövegelemzés). In: *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. (Szerk. Benedek Katalin és Csonka–Takács Eszter). Bp., 1999. 205–229.

³⁵ NÓGRÁDI Mátyás: *Lelki Próbakö*. Debrecen: 1651. 176–179. (RMK I. 845.)

³⁶ *Forma processus iudicii criminalis seu Praxis Criminalis*. Nagyszombat, 1687. 31. (RMK II. 1621.)

tanúskodik, hogy a hétköznapi, praktikus írásbeliség a helyi jogi ügyletek újabb és újabb szféráját próbálja hatókörébe vonni: szolgáltatások teljesítését tanúsító nyugtraktól³⁷ a faizási vagy halászati *commissiókig*³⁸, emberek és állatok *passusaitól*³⁹ az adásvételi- és

³⁷ 17. századi úriszéki pereink gyakran emlegetik az uradalmi gazdálkodás és adminisztráció ezen, a jobbágyok kezéhez is eljutó írott produktumait. A földesúr borának kiárúsításra történő átvételét nyugtával („*cédulával*”) kell igazolniuk, tudjuk meg például egy 1614-ben a jánosházi uradalomban Varsány, Dabronc, Istvánd, Hegymagas, Apáti és más falvak jobbággyai ellen lefolytatott perből. E cédulák bemutatásával védekezik a vádlottak egy része, a másik része pedig mentegetőzik, hogy nem tudták, mi miatt hívják őket a bíróság elé, ezért nem hozták magukkal a céduláikat. VARGA Endre: i. m. 297-299 (144. sz.). Gyakori az is, hogy írott nyugtát kapnak a jobbágyok a szőlők utáni tized megfizetéséről is; ezek bemutatását követeli például 1651-ben a szalónaki uradalom több Vas megyei falujának — Vashegy, Csatár, Cák, Hodász stb. — szőlőbirtokosaitól, bizonyítandó, hogy azok, akik az 1625. évtől kezdődően szőlőt szereztek, kinek fizették utána a tizedet, illetve hogy „ha vett[ek]é azon levelet az szokás szerint”. Uott. 195-196 (78. sz. 21. causa).

³⁸ A 17. századi uradalmi gazdálkodással kapcsolatos perekben gyakorta hivatkoznak a tisztartók által a jobbágyoknak adott, küldött írott *commissiókra* (időszaki parancsokra, megbízásokra, illetve engedélyekre, felhatalmazásokra); így például tűzifa kivágására felszólító „*cédulára*” (1643, Pázmánd falu, pannonhalmi uradalom, VARGA Endre: i. m. 357. 185. sz.), nádvágásra szóló *commissióra*, (1643, pannonhalmi uradalom, Uott. 355-356 184. sz.), teljesítendő fuvarról kapott írásra (1671, pápai uradalom. Uott. 630-631. 341. sz.), vagy éppen a tilalmas erdőkben fakivágásra, makkoltatásra engedélyt adó „*cédulákra*” (1651, szalónaki uradalom. Uott. 191-192 78. sz. 17. causa). A gazdasági-adminisztratív írásbeliségnek ezek az efemer termékei — cédulákra írott jogosítványok illetve nyugták (ld. még a 27. és a 33. jegyzetet) — annál fontosabbak a történetész számára, hiszen ezek voltak azok, melyeket a korabeli társadalomban talán a legszélesebb körben használhattak, melyek jobbágyokhoz, parasztokhoz, városi kisemberekhez is eljuthattak. Utóbbiak kapcsán hadd említsem meg, hogy Szeged város levéltára az 1739/41-es nagy pestisjárvány idejéből őriz egy tucat kicsiny, féltényrnyi cédulát egy-két soros kézírással, melyeket éppenséggel koporsódeszka vételezésére szolgáló bonusokként adott ki a város. (CsmL, SzL, IV. A. 1003. gg.) A 17-18. századi uradalmi írásbeliség kérdését alaposabban vizsgálta, ám meglehetősen skeptikus következtetéseket vont le TÓTH István György: „Mivelhogy magad frást nem tudsz...” 104-110.

³⁹ A Corpus statutorum anyagában a legkorábbi statútumok úgy tűnik, városi polgároktól és kereskedőktől követelik meg, hogy maguknak *passust* váltsanak. Amikor azonban Kőszeg 1652-ben felpanaszolja, hogy az „itt való kereskedő emberek az városi szabad levelek neve és ereje alatt” nem városi emberek portékáját átvizsgálják a harmincadhelyen és így az idegenek nem fizetik meg a vámot, egy bizonyosan már jóval korábban kialakult illegális gyakorlatra, következtéséppen a szabadlevelek régóta megszokott voltára utal. Corpus statutorum V (Második fele). 238. Az sem valószínű, hogy Debrecen csak 1686-ban rendelkezett volna először úgy, hogy: „Valamely debreczeni ember kereskedésre kijár, mindenkinek az várostól külön-külön személy levele legyen, az mely is csak olyanak adatik, ki igazán concivis.” Uott. III, 689-690. Kommunikációtörténeti szempontból is fontos lenne a *passus*használat kora újkori formáit minél alaposabban ismerni, s nemcsak a városi polgárok, hanem általában az utazók, útonjárók személyazonosságának a tanúsítása terén. Vándorlók, útonjárók *passusára* számos helyhatósági rendelet hivatkozik a 17. századon keresztül. Szatmár megye például már 1641-ben, amikor elrendeli, hogy „Az kik pedig vagabundusok, erdőt, mezőt állanak, falukrul falukra jának, nem lévén bizonyos documentumok igaz járásuk felől, azokat minden rendbeli ember akárkik házinál megfoghassák.” Uott. III. 96. Komárom megye a kóborló katonákkal kapcsolatban rendelkezik ugyanígy 1648-ban: „az városokon avagy falukon, hogyha mi oly lézengő és csavargó lovas avagy gyalog [...] magokat tartatják [...], s komáromi kapitány urak levelét nem mutathatják,” el kell fogni és a komáromi kapitány elé kell vinni. Uott. V (Első fele). 137-138. Az útonjárók *passus*aival kapcsolatos rendeletek megszorodni látszanak a 17. század második felében az északi megyékben. Abaúj megye 1670-es statútuma szerint például „Az mely csavargó latroknak uroktól avagy előljáróktól testimoniumok nincsen [...] Az kóborlókat egyik helyben, másban, levél mellett avagy levél nélkül quartélyozó, szegénységben élő s fogyató akár nemes, akár nemtelen lovas és gyalog vagabundusokat” össze kell fogdosni és a fő- vagy az alispán elé kell vinni. Uott. II (Első fele). 256. Hasonló értelmű rendeletek Máramaros megyéből 1671-ből (Uott. III. 159.), Túróc megyéből 1676-ból (Uott. IV (Első fele). 409.), Ugocsa megyéből 1690-ből (Uott. III. 195-196.) maradtak fenn. Végül álljon itt Bihar megyének egy jóval későbbi rendelete, 1794-ből, mely a maga részéről az útlevelelnek immár szterend formát igyekszik szabni: „senki *passus* nélkül annyi földre, az honnét azon nap

hiteleszerződéseikig, a nemzetségtanúsító levelektől a válólevelelgek⁴⁰, stb. Rendkívül fontos lenne ezt a trendet minél alaposabban és pontosabban ismernünk: hol, milyen konkrét kontextusokban, miért is indul és meddig jut el.

A *meddig jut el* kérdése meglátásom szerint különösen lényeges. Mégpedig azért, mert úgy tűnik, megfigyelhető egy másik, az előbbivel egyidejű, ám mintegy ellentétes előjelű „trend” is. Ez utóbbiban talán nem is annyira folyamatot kell látnunk, mint inkább a kor jogi-kommunikációs rendszerének egyfajta „strukturális állandóját.” A 16–18. századi Magyarország lokális joggyakorlatában ugyanis igen gyakran felbukkan egy figyelemre méltó jelenség: egyes jogi aktusok hitelesítése illetve utólagos bizonyítása *vagyilagosan*, a verbális kommunikáció *mindkét* — hol ezen, hol azon — módjának az igénybevételével is történhet. Ez a dualitás a korszak jogásznyelvében többféleképpen is kifejezést nyer, magyar, latin és német nyelven egyaránt. A talán legteljesebb és legszebb latin megfogalmazás így hangzik: „*literaliter documento vel humano testimonio*” azaz írott dokumentummal vagy emberi tanúságtétel útján, szóban is lehetséges a bizonyítás⁴¹. Vegyük szemügyre ennek az alternatív jogi-kommunikációs „cselekvésmódnak” néhány jellemzőjét.

Formulánk különböző variánsaiban — „*oretenus vel in scriptis*,” „*humano documento vel litteris*,” „*levelekkel vagy élő bizonyítással*,” „*mit Briefe oder ohne Briefe*” stb. — a késő középkortól a 18. század végéig (sőt, olykor azon is túl) a legkülönbözőbb jogi forrásokban fordul elő. Kutatásaim jelenlegi fázisában még nem tudom pontosan megmondani sem azt,

vissza nem térhet, vagy eszméletlen helyre, ki nem indulhat, se gyalog, se marhával, hanem *tartozik passus ut venni a bírótól, melynek formulája adnectantur, melylyel mind személyét, mind pedig marháját bizonyíthatassa.*” Uo. III. 443. Kiemelések tölem: Sz. K. I. Ld. még a 41. jegyzetet.

⁴⁰ Rendkívül izgalmas kutatási témát kínálnak azok a — többségükben úgy tűnik, 18. századi — perek, melyek úgy a származást, mint a személyazonosságot vagy (az eredetileg az egyházi bíróságok által kiadható „szabad levél” által) a családi állapotot tanúsító *testimoniálisok* hamisításának és az azokkal való legkülönfélébb visszaélési formáknak a „virágzásáról” tanúskodnak. A nemeslevelek terén ld. például Tóth István György kiváló tanulmányát: TÓTH István György: A nemeslevelek feketepiacja a 18. században. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. (Szerk. Zimányi Vera) Bp., 1994. 19–31. Írást hamisító 18. századi nyugat-dunántúli parasztokról ld. UŐ.: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” 110–112. Szeged városban az 1770-es évekből inkább az útlevelelként szolgáló *passusok* illegális csereberéjéről, illetve magukat városszolgának kiadó családok általi „ellenőrzéséről” értesülünk. CsmL, SzL, IV. A. 1018. d. 2. Egy korai példa a válólevelel nem hivatalos használatára, hamisítására: 1647-ben egy Pázmánd faluban (pannonhalmi uradalom) lakó jobbágyasszonyt bigámia vádjával állítottak az úriszék bírósága elé. Miután első férje elhagyta, az asszony újra férjhez ment, anélkül, hogy ehhez az egyház engedélyét kérte volna. Az iratok szerint „nem tagadja, hogy ket ura nem volna,” de azzal védekezik, hogy „maga az ura hatta el, es *szabad leveletis* maga adot nekje.” Ezt az írást az asszony be is mutatta a bíróságnak, amely azonban — magától értetődően — nem fogadta el azt, hiszen „anni ereje es *authoritassa* nem volt Kórmendj Andrasnak [a vádlott első férjének], mert megh ekkoraigh az illien töruenj poganiok es nem kórostienek kőzöt obserualtatik.” Az asszonyt ennek megfelelően fejezsztésre ítélték. VARGA Endre: i. m. 361–362 (189. sz.) (Kiemelés tölem: Sz. K. I.)

⁴¹ Ebben a megfogalmazásban (bár tagadó értelemben) használja formulánkat például a csomai prépostság és a pannonhalmi apátság prókátora 1655-ben egy Győrben tartott örökösödési perben, amikor kifogást emel az alperes jobbágycsalád bizonyítékat ellen: „*Procurator dominorum terrestrium solenniter protestatur super replica et assertione procuratoris I, quam ex quo nullo literaliter documento vel humano testimonio etiam coram tribunali doceret, neque praetensi I consanguinitas eiusdem constaret, cui assertioni tamquam nudeae, in foro contradictorio locus dari non debet.*” VARGA Endre: i. m. 382 (200. sz.) (Kiemelés tölem: Sz. K. I.) Ugyanígy ld. még Kithonich *Directio methodicájában* (Caput VI, Quaestio XIX, az infamiáról) az 50. jegyzetben.

hogyan honnan és mikor indul⁴², sem azt, hogy meddig van érvényben⁴³. Kora újkori használatának egyik legfigyelemreméltóbb sajátossága azonban, hogy nem korlátozódik a

⁴² A formula legkorábbi előfordulásait jelenleg az 1403–1439 közötti időszakra datált budai jogkönyvből tudom kimutatni. Javak átruházására, örökölt javak elidegenítésére, illetve azokkal kapcsolatos tulajdonjog tanúsítására vonatkoznak a következő cikkelyek. 309. cikkely: „Der zu eynem gescheft wirt gepeten, das er das furen sulle, der sal dor zu gehen mit andern geczeugen. Vnnd so der mensch, der das gescheft gethon hat, stirbt, So sullen dy gescheft hern vnnd dy geczeugen mit schrift ader mit priefen vor den Rat chomen, ap das sey geschriben worden. Ist aber des nicht, So ist iB genug mit den czeugen, vnnd schol melden alle stuck, dy der mensch hat geschafft, Das alles ordenlich sol peschriben werden yn das stat pu'ch.” MOLLAY Károly: Das Ofner Stadtrecht. Bp., 1959. 161. 378. cikkely: „So ainer dem andern seyn recht vorkauft ader seinen ausspruch, den er hat zu einem erb, mit priefen ader ane priefff” [...] Uott, 182. A formulával zálogügyletekkel kapcsolatban is találkozunk. 304. cikkely: „Wo ein man erb czu pfant hab mit gelubde ader mit priefen, der schol daB drey rechte auf pieten vor gericht.” Uott. 159. Záloglevél elvesztésének az esetére a 385. cikkely egyaránt előírja a tanúsítás szimbolikus formáját (eskütétel) és az írott formát. „Wirt eynem man eyn pfant brieff verlorn, So schol der glauber eynen aid thunen, das er nicht wais, wo der priefff sey Vnnd op er funden wurd, das er ap sey vnnd todte Vnnd dar vber schol er seinen schuldiger Mit andern priefen sicherhait thu'n vor an spru'ch.” Uott. 184. A 382. cikkely a kereskedők közötti kezességvállalás tárgykörében említi a formulát: „Dye sicherkait, dy eyn man auf nympf yn seynem handel auf purge mit priefen ader an priefff, das sol stehen vnnd auff dy zeit, Alz dy prief sagen ader alz sich der handil erlauffenn hat, Vnnd also das er auff ander sicherhait nit mu'g sprechen ehe des tages, den eyner dem andern geben hat mit Worten ader mit priefenn.” Uott. 183. Más cikkelyek pedig a származás, személyazonosság tanúsítása kapcsán emlegetik. 203. cikkely: „Fremde zeuegnub mit priefen ader mit leuthen schol nicht ap genomen werden.” Uott. 129. A 247. cikkely a tolvajlás bűnével, valamint azzal kapcsolatban hivatkozik rá, hogy senkit sem lehet akarata ellenére tanúsításra kényszeríteni „mit pewerthen stat priefenn ader mit geschwornen purgem des roets.” Uott. 143. A 248. cikkelyben haláleset tanúsítása kapcsán találjuk meg: „man mag den nicht nürt mit pewerten, versigilten priefen ader mit rats leuthen aber mih geschwornen purgem eynen todten vberweisen.” Uott. 143. Megjelenik továbbá a prókátorételei kontextusában is, nevezetesen a 327. cikkelyben: „Der ainen ader manchenn procuratorem machin wil, der schol das thuen mit gutter prieflicher pewerung ader mit wissen der Rat hern.” Uott. 167. Végül megemlíteném, hogy az a jogi-kommunikációs alapú kételkedés, ami az adósságoknak a hitelező által történt egyszerű feljegyzésével kapcsolatos, s ami számos kora újkori jogi szövegünkben megtalálható, már a budai jogkönyvben is megjelenik, ahogy azt a 376. cikkely tanúsítja az egy márkánál nagyobb összegekre vonatkozóan: „WaB kaufleut In iren buchtem geschriben haben, sol man nit ganz glauben [...] Man schol der kauff leut pucher, so sy klagen nach gelt schuldt, dy sy haben geschriben, nit hoer glauben, Dan auf eyn marck.” Uott. 182. (Kiemelések tölem: Sz. K. L.)

⁴³ A jogi szóbeliség továbbélt gyakorlatáról a legkésőbbi adataim a 18. század végétől, a 19. század elejétől származnak. A 47. jegyzetben hivatkozott szegedi eseteken kívül hadd idézzek néhány jellegzetes lokális rendelkezést. A Jászkn Kertület 1799-i évi hatodik, „a vevésről és adásról” szóló statútuma immár olyan korszakban keletkezett, amikor a polgárjogi ügyletek írásbelisége igen jelentős mértéket kellett öltönn, legalábbis a felsőbb rendelkezések szerint. A rendelet maga is hivatkozik az egyik királyi „regulatóra”, mely szerint az ingó és ingatlan javak elidegenítéséről jegyzőkönyvet kell vezetni, valamint bizonyáglevelet kiadni („az ingatlan jószágoknak örökös eladása mindenkor a helybéli tanács előtt menjen véghez és a fundusok könyvében vagy más arra különösen rendelt protocollumban beirattasson [s a nótárius] adja ki a feleknek az adásról és vételről szokott stílussal elkészült, helység pecsétjével megerősített és maga által subscribált bizonyáglevelet vagy contractust”). Mindennek ellenére a statutum tartalmaz egy fontos kitétel, amelyben az adásvételi ügyletek utólagos bizonyításának az alternatív lehetősége tűnik fel: „Azon esetre pedig, ha a fassióknak protocollumban való írásakor az örökös eladásnak említése kimaradna, és ezen az okon idő jártával valaki az eladott jószágot zálogos jussal visszavenni kívánna, ha csak a kereső fél a neki adott contractussal, vagy ha contractus nem iratott, a még életben levő tanácsbelleikkel, vagy ha azok meghóltak, más tanakkal meg nem bizonyítja, hogy azon eladás valóságos zálogos volt, úgy kell azt tartani, mint örökös adást és vételt.” Corpus statutorum II (Második fele). 58–59. Ide sorolnám továbbá azokat a — gyakorta többször is megismételt — rendelkezéseket, amelyek a passus nélküli adásvételeket tilalmazzák. Bihar megyének egy 1794-ben hozott (s részlegesen már idézett) statútuma például mind az emberek, mind a jószág „személyazonosságának” a tanúsítását csakis annak írott formájában engedi meg, és — ami szempontunkból lényeges — elítéli a létező,

társadalom egy bizonyos státuscsoportjára, hanem *egyaránt* lefedni látszik a hagyományosan közép- és alsó rétegeknek tekintett köz- és kismemességet, a városi polgárságot, valamint a jobbágságot.

Az utóbbi csoport esete nyilvánvalóan kevésbé meglepő. A jogi ügyletek szóbeli formáját is megengedő formula vélhetőleg elsősorban a jobbágságnak „szólhatott.” A Varga Endre által kiadott 16–17. századi úriszéki peranyag, valamint a *Corpus statutorum* egyes rendeleteinek tanúsága szerint bírák, prókátorok és peres felek számos esetben alkalmazták jobbágycsoport peres ügyeiben: ilyen módon és megfogalmazásban kértek vagy ajánlottak bizonyítékokat⁴⁴. Formulánkat ugyanakkor megtaláljuk mind a mezővárosok, mind pedig

ennek ellentmondó gyakorlatot: „senki passus nélkül annyi földre, az honnét azon nap vissza nem térhet, vagy esméretlen helyre, ki nem indulhat, se gyalog, se marhával, hanem tartozik passust venni a bírótól, melynek formulája adnectátatik, melylyel mind személyét, mind pedig marháját bizonyíthassa [...] Mert eddig is onnét származtak a tolvajságok, hogy a helységben, mint a fűben, kigyó módjára lappangó orgazdák az idegen kőborló embereknek helyt adtak, s más jámbor dolgaiban foglalatoskodó embereknek marháikat nekik adták, s általok elloptatták.” Uott. III. 443 (2. pont). A statútum egyes alpontjai ugyanezen általános rendelkezést részletezik tovább. A 6. pont szerint „Nem is fog szabad lenni, hogy valamely pásztor akár mézárósnak, akár zsidónak, vagy más rendbeli kereskedőnek, vagy marhát, vagy bőrt eladjon az uraság, vagy bírák híre s passusok nélkül, mivel az alattomban való eladás tolvajságot jegyez, melyért mind az eladó, mind pedig a megvevő egyenlő büntetésre vontattnak.” Uott. 445. A 8. pont szerint: „Marhát vagy lovat nyomtatott passus nélkül adni, venni, cserélni nem szabad, hogy pedig ez meglehessen, kiki minden darab eladó marhájára külön-külön passust tartozik váltani, s azt a vevőnek általadni. [...] A ki marhát vett akár vásárban, akár vásáron kívül, hazamegyetele után 24 óra alatt köteles magát legitimálni, a marháját improtokolláltatni, a passusát előadni, a melyet a notarius numerisálva tartson meg. A pedig mentség nem leszen, hogy abban a vármegyében, a hol a marha vevődött, a passussal való vásárlás szokásba nincs, mivel tartozik kértni, arról pedig felsőbb helyekről vagyon rendelés téve, hogy az helység bírái adni tartozzanak.” Uott. 446. Még későbbi idősorból, 1807-ből származik Csongrád megyének egy hasonló értelmű statútuma, mely szerint „A pusztán vagy korcsmáknál idegen, s annál kevesebbi [sic!] esméretlen embertől lovat, vagy marhát vásárlni cédula nélkül akármennyi számú esmeretes emberek jelenlétében is vásárolni tilalmas legyen, hogy így hamis és megvásárolt tanúk bizonyosága által a lopott jószág ura ne adathassék, ha tehát illetően lopott jószág valakinek kezén találtatnék, s eladóját megnevezni nem tudná, ha mindjárt a vásárlás valóságáról tanúkat állítana is elő: mindazonáltal mint azon jószágok egyenes tolvaja, úgy nézetessen és büntetődjön.” Uott. III. 457-459. A vármegye 1826-ban újra megismételni kényszerült a rendelkezést: „Szolgabíró urak azon régebbi rendszabást, hogy minden járó jószág vétele akkoron, s ott irandó vásárlási cédula mellett, mikor s hol az adásvevés történik, eszközöltessen, megújítva oly hozzáállással fogják közhírré tétetni, hogy akárkinek is, ki a kezén talált jószág iránt kérdőre fog vétetni az, hogy ő irást nem tud, mentségére nem szolgálhat, hanem általjában ezen zsinórmérték gyanánt szolgáló rendszabás szerint fogitéletet nyerni.” Uott. III. 481. (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.) Szeged város levéltárának 18. század végi jószágoltvájlási perei is azt mutatják, hogy az adásvételi aktusok szóbeli/rituális hitelesítési formája korántsem tűnt el a gyakorlatból, és nem is kizárólag az illegális szférájában maradt fenn. A saját vizsgálataimon kívül hivatkozhatom Hajdú Lajos kutatásaira, aki az 1770 és 1795 között felterjesztett rabtabellák anyagában talált például egy (közelebből nem datált) szegedi esetet, amikor a jószág legális birtoklásának a tanúsításához a magisztrátus egyáltalán nem kért írott bizonyítékokat, az illetőnek vagy az eladót, vagy a szavatost, vagy valamely az áldomásívás rítusában résztvevő tanút kellett (volna) csak megneveznie. HAJDÚ Lajos: Büntett és büntetés... 222. Erről a nagymúltú bizonyítási gyakorlatról ld. a 22. jegyzetet. A jogi szóbeliség 18. századi (elsősorban nyugat-magyarországi) továbbélésére jelentős mennyiségű adattal szolgál jobbágycsoport, mezővárosi lakosok és kismemések köréből Tóth István György, jóllehet ő maga nem az általam javasolt megközelítést alkalmazza. TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” 63–138.

⁴⁴ Szabó István kutatásai meggyőzően bizonyították, hogy a feudális korban a jobbágság elveiben csak bírhatási/használati joggal rendelkező földje, telke és annak tartozékai felett, tulajdonjoggal nem. Egyes vidékeken a szokásjog azonban megengedte, hogy — leggyakrabban — a szőlő és a rét használati jogát másra ruházhassák (SZABÓ István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágság korában. Bp., 1947). Az ilyen esetekből, valamint a földek minden szabályozás ellenére mégis megtörténő, illegitim adásvételéből fakadó

perek a pusztán szóban kötött ügyletek és az utólagos bizonyítás szintén szóbeli formájának a jelentőségére mutatnak rá. Egy külföldi tanulmányai után hazatért, barátfalusi (szalónaki uradalom) ifjú 1609-ben testvére fiaitól örökségét perli. Kiderül, hogy az időközben máshová költözött apa földjeit zálogba vetette, ám ezt a fivér fiai nem írásos bizonyítékkal igazolják az úriszék előtt, hanem hat „bizonyással”, vagyis emlékező tanúkkal. Ugyanígy, szóbeli bizonyítás támasztja alá a hazatért fiú követelését is, mely szerint elindulása előtt nem kapta ki az atyai örökségrészt, csak egy dolmányban eresztették útnak. VARGA Endre: i. m. 128–130 (53. sz.). Olykor még legális, földesúri adomány esetében sincs frott dokumentum, mint ebben az 1593-as, a körmendi uradalom egyik meg nem nevezett faluját érintő perben, melyet a két jobbágy egyike úgy nyer meg, hogy a falu színe négy személlyel bizonyítja, hogy a kérdéses öt hold földet a földesúr adta neki adományként. Uott. 229 (101. sz.). A szalónaki uradalomban 1613-ban egy hodászi felperes és egy kethelyi alperes jobbágy közötti, a hegyester indult perben is pusztán emlékező tanúkra hagyatkoztak, amikor egy a vitatott dédapai örökség részét képező szőlő jogi státusát kívánják tisztázni. Kilenc embert — hat férfit és három asszonyt — kérdeztek ki annak eldöntésére, hogy „valamjert mast pörölnek, jozagh, szőlő, hofi senkjítul egjebtül nem iutot, nemjs szalot egjebtül, hanem az regi Bobouacz Iuantul, es hofi egi vejsj sem aquiralta azt, hanem epen attul szalot”, továbbá hogy „senkj njnch tób attiafi ahoz a ket azonjnjal.” Uott. 133–136 (55. sz.), idézett részek: 134 és 135. Illegális földeladási ügyletekkel kapcsolatos Máramaros megyének egy 1638-ból származó statútuma, mely megtilta, hogy a jobbágyok a földesurak tudta nélkül elidegenítsék — eladják vagy elzálogosítsák — földjüket, irtásukat illetve az ún. fundus intravillanus részeit (házukat és az azután járó javakat, úgymint udvart, kertet, szőlőt, csúrt, istállót). Azokat, akik korábban ilyen meg nem engedett ügyletek révén jutottak javukhoz, formulánkat alkalmazva kötelezi, hogy bizonyítsák utóbbiakhoz fűződő tulajdonjogukat: „az kik penig ez mostani végezésünk előtt vetették zálogba avagy örök áron adták el [javaikat] és ha az patronus redimálni akarja azféle földet, az mely possessoroknál találatnak a földek, azok az possessorok tartozzanak levelekkel megbizonyítani, ki mennyi jussal és mennyi summában bírja. *Ha penig levelekkel meg nem bizonyíthatják, bizonyítsák elegendő emberi bizonyosságokkal.*” Corpus statutorum III. 86. A szóbeliség rokonok közötti osztály (divisio) esetében is gyakran feltűnik. Szecsődön (körmendi uradalom) 1594-ben az osztozás tényét mindkét félnek szóban — eskütevésével illetve szóbeli bizonyságokkal — kellett bizonyítani illetve cáfolni, amint azt a falu füstje és a kántortörvény is előírta számukra. (Uott. 230–231. 103. sz.) Írott végrendelet hiányában a hagyatkozásnál jelen lévő szóbeli bizonyságokat hallgattak ki 1586-ban Csém faluban (szalónaki uradalom, Uott. 84–85. 19. sz.), 1587-ben Nardán (szalónaki uradalom, Uott. 88–90. 21. sz.), 1627-ben Szalónakon (szalónaki uradalom, Uott. 154–155. 64. sz.), 1641-ben Rohoncon (szalónaki uradalom, Uott. 162–163. 71. sz.), s a makovicai uradalom jellegzetes, 17. századi soltszereiben is hasonló szereppel és súllyal bírt a szóbeli tanúsítás (1642: Uott. 893–897. 518. sz., 1650: Uott. 905–907. 523. sz., 1662: Uott. 933–934. 536. sz.) A szóbeli végrendelkezés további eseteire nézve ld. KRISTÓF Ilidkő: „Rendeld el házatad...” Pénzkölcsönzési, adóssági ügyekben is lehetséges volt a szóbeli egyezés és a későbbi tanúsítás szóbeli formája. A szalónaki uradalom egyik 1589-es perében például az egyik jobbágy özvegye perli adósát, akinek még a férje kölcsönzött pénzt. Az adós éppenséggel azért nem tudja bizonyítani, hogy a kérdéses összeg felét már visszaadta, mivel „*az mynemő emberek ellőth megth attha, azok imar megth holthanak.*” (Hatodmagával kell tehát esküt tennie arra, hogy a visszafizetés valóban megtörtént.) VARGA Endre: i. m. 100–101. (32. sz.), idézett rész: 100. Ugyanebben az uradalomban 1633-ban egy hornstani (?) jobbágyasszony elhunyt férje bátyját perli egy szőlő birtokáért, amelyet az asszony szerint férje csak használatra engedett át a bátynak, a báty szerint azonban ő meg is vette azt, s ki is fizette az árát. A báty „levelekkel” igazolja a bíróság előtt, hogy az osztozkodáskor a férj után maradt földingatlan árának megfelelő részét valóban megadta az asszonynak, a szőlő árának megfizetését azonban nem találják a bírák a „calculatióban”. Ezért — formulánkat alkalmazva — olyan ítéletet hoznak, hogy a báty „*quietantiis vagi humano testimonio*” bizonyítsa be, hogy a szőlő árát is megadta. Uott. 651–652. (353. sz.) Hadd említsék végül néhány további jogi kontextust, melyekben formulánkat explicite is megjelenik. Lábasszóság és más portéka adásvételét és az ahhoz fűződő tulajdonjog tanúsítását igyekszik szabályozni Nógrád megye 1691-ben hozott statútuma, ami „ezen vármegyében rendeltetett parasztkapitányoknak, hadnagyoknak, tizedeseknek, városi és falusi bírának és az egész külső renden lévő szegénységnek” hozza tudtára a következőket: „Kiváltképpen való szorgalmatossággal fölötté igen tiltatik, senki a parasztság közül ismeretlen katonától, hajdútól, és bár ismerős házas-tüzes végbeli, iratos lézen is, titkon és alattomban, aszerint tábori némettől, akármiféle marháat és portékát megvenni ne merészeljen, hanem ha végbeli kapitányától s egyszersmind vármegyénk viceispánjától *levele lézen, avagy azonkívül elégséges-képpen megbizonyítja*, hogy igaz s nem tolvajlott s nem lopott marha az, a kit véssen tőle s

szabad királyi városok polgársága esetében is. Utóbbiak tekintetében mindenekelőtt a *Jus civile* című — 16. századi kéziratban illetve 18. századi eleji nyomtatásban is létező — jogkönyv⁴⁵ dokumentálja bőségesen a hitelesítési/bizonyítási gyakorlat alternatív formáját. Nyolc szabad királyi város — Bártfa, Buda, Eperjes, Kassa, Nagyszombat, Pest, Pozsony, Sopron — közös polgári jogairól szólva több különböző mikrokontextusban is megengedi azt⁴⁶. Az oppidum jogállású városok kora újkori jogszolgáltatása ebből a szempontból nem

hiteles személyek előtt vézsi." Corpus statutorum IV (Első fele). 526. A tiltott gyakorlat minden bizonynal tovább élt, hiszen a vármegye majd harminc évvel később, 1722-ben is meg kellett, hogy ismétlje ugyanezt a rendeletet. Uott. 658–659. Az utazók személyazonosságának a tanúsítását Pozsony megye 1699-ben így rendelte el: „arra is szorgalmatos gondjok lészen, nem csak a tiszteknek, de a bírának is, hogy föl s alájáró ösmeretlen katona számban avagy is praetextus alatt járó embereket is megvizsgálják, micsoda járatbéliek legyenek; és ha elégséges passus levéllel vagy is ösmeretes böcsületes gyanóság nélkül való emberekkel igazán való járásokat, és utazásokat nem comprobálják," vessék őket áristomba. Uott. IV (Első fele). 579. Nemzettség-tanúsítás ügyében jelenik meg a formula a németújvári uradalom egyik 1613-ban lezajlott perében, amikor a bíróság ítélete szerint az egyik fél (és földje) *agilis* státusát az illető bizonyíthatta „*humano testimonio ac si voluerit, literis etiam et liberalibus instrumentis.*” VARGA Endre: i. m. 269 (130. sz.). Végül, adófizetés tanúsítása tárgyában rendeli el a szalónaki uradalom úriszéke 1651-ben, hogy a pöszönyi hegymester vagy a szőlők utáni tized megfizetéséről kapott quietantiákkal vagy „*emberi bizonyossággal*” („*literis vel humano documento*”) bizonyítsa, hogy nem tartozik urának. Uott. 201–203. (78. sz. 28. causa). (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)

⁴⁵ A *Jus civile* 16. századi latin nyelvű kéziratát kiadta HARSÁNYI István: Buda, Pest, Kassa, Bártfa, Nagyszombat, Pozsony, Eperjes és Sopron szabad városok polgári jogai és régi szokásai = Történelmi Tár I (1909) 52–87. és 4 (1909) 481–509. E korábbi változat szövege — legalábbis az általam vizsgált passzusok esetében — szinte szószertint megegyezik az 1701-es bártfai (a kassai polgárság használatára szánt bilingvis, latin és magyar nyelvű) kiadás latin szövegével. *Jus civile* (RMK I. 1619).

⁴⁶ A szabad királyi városok jogait a 16–18. századon át továbbhagyományozó jogkönyv bőségesen hivatkozik az alternatív hitelesítési/bizonyítási módra. Így például a polgárok ingó és ingatlan „örökségének” elidegenítéséről, illetve az ilyen ügyletek utólagos bizonyításáról szóló passzusai. Ha „valaki házat, szőlőt, földet, rétet, és akar mely álló örökséget, mely a' Város határán vagyon meg-veszen pinzen, es annak meg-fizetésit bizonyos terminusokra fogadgya bizonyos kötés alatt," azt „*bizonyos emberek előtt, vagy kötés levélben*” kell tennie. *Jus civile*. 21 (Tractatus primus, Titulus XIV). A későbbi bizonyítási mód is ugyanilyen vagylagos. A vételár megfizetésének eladó és vevő által előre meghatározott módjáról a bíróság vagy „*a kötés levélnek continentájából*” szerezhet tudomást, „*avagy a'mint a' bizonyások bé hozzák.*” Uott. 22. A jogkönyv egyik fejezete — „Az álló örökségnek jóogyáruul való bírásáról” — külön is tárgyalja a tulajdonjog utólagos tanúsításának megkívánt módját: „Hogy ha valaki álló örökséget, házat, szőlőt, avagy pinzen vagy cserében akar sajátjá tenni, meg lássa a' vévő, hogy azon helyben lévő *Bírónak hírével és Tanácsával vagy Város pecsétivel meg-erősítésével* legyen bizonyos vólta.” A formula a passzus ugyanott található latin szövegében még karakterisztikusabban fogalmazódik meg: „*Si quis super alienatione domus, vel vinea aliqvod jus habere praetendit, id literis Civitatis Sigillo autentico roboratis, vel testimonio juratonum civium probare tenetur.*” Uott. 14–15 (Tractatus primus, Titulus I). Álló örökség, vagyis ház elzálogosításáról szól a következő cikkely részlete, melynek csak a latin szövege jeleníti meg formulánkat: „*quis hominum domum suam invadiaverit, vigore Literarum Civitatis aut testimonio sufficienti juratonum Civium [...]*” Uott. 114 (Tractatus quartus, Titulus XVII). Adóssági ügyletek kapcsán a következő cikkelyeket idézhetem. „Ha valamely külföldi és idegen embernek városbéli concivis emberrel, avagy akár mi nével nevezendő marhával: Hogy ha a' kereső *valami írásbéli avagy élő bizonyossággal meg nem bizonyíthattya,* tehát az a' kin kereskednek, minden hitezés nélkül absolváltassék [...] Hogy ha a' meg holt embernek valami marháját mutathatná a' kereső, mellyet mind egy zálog képpen adott vólta az meg-holt ember, és azzal akarván bizonyítani, magának akarná azt a' zálogot az adósságért megtartani, és ha a' meg-holt embernek maradéki, a' zálogot nem akarnák nála hadni; hanem kívánnák viszsa,

látszik különbözni a királyi privilégiummal rendelkezőkétől: a *Corpus statutorum* rendeletei valamint a földesúri hatóság alatt álló városokból származó peranyag tucatnyi példával szolgál a vagylagos bizonyítási forma mezővárosi jelenlétére is⁴⁷. Formulánk ugyanakkor

s' meg nem bizonyíthatná penig a' kereső írásbeli vagy élő bizonyossággal mennyi summában légyen nála a' zálog. Akkor a' kereső csak maga hitivel affürmalhattya quantitassat a' summának." Uott. 27–28 (Tractatus primus, Titulus XXI). A végrendelkezés végrehajtásának legfőbb akadályát képező hátrahagyott adósságokról szóló cikkelynek csak a latin szövege tartalmazza formulánkat: „si creditores habuerit, qui *sufficienti testimonio* super ipsorum debitis fulciti fuerint, *literali videlicet vel juratorum Civium, aut caeterorum fide dignorum ac honestorum virorum, aliarumq' personarum testimonio*, debitum certificatum fuerit; illud testamentum nullius debet esse valoris." Uott. 97 (Tractatus tertius, Titulus XVI). Végül, megtaláljuk a formulát a személyazonosság tanúsításának módját tárgyaló cikkelyekben is, így például a következőben: „Senkit a' Város Társaságában bé nem vészen, hanem ha nemzetét levéllel, avagy élő jámbor személyekkel bizonyítja meg, hogy igaz ágyból való származott légyen." Uott. 3 (Az városoknak szabadságok, Cap. V). (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.) Szeged városban még a 18. század végén is akadnak olyan, ingó és ingatlan javak tulajdonjogának a tanúsítását célzó perek, melyekben semmiféle írott dokumentumról nem hallunk, a bíróság egyszerűen a szomszédok szóbeli vallomásra hagyatkozik, s el is fogadja azt. Így volt ez például 1794-ben, amikor Kovács alias Tanács József házának és három köből szántóföljének a hovatartozását és jogi státusát kilenc szomszéd tanúsította, akik közül — ellentétben a *Tripartitum* vagy Kithonich *Directio methodicá*jának a felfogásával — hatan éppenséggel hatvan éven felüliek voltak (a legidősebbek 70, 83 és 86 éveseknek vallották magukat). CsmL, SzL, IV. A. 1018. f. 1. Az egyedi pereknél is beszédesebb az az 1773-ban beadott ún. *gravamen* (a külső, nagytanáctól a belső, kistanácshoz küldött panaszlevél), aminek huszonhetedik pontja így hangzik: „A jo portiozo régi Tökés Gazdáknak igen nagy terhükre, kárúkra, és jóságoknak meg csekenésére [sic!] vagyon, midőn az eő Kaszáló Rettyük, Szántó földgyük, Hazuk, és masefféle örökségük, ha mingyárt 40. vagy 50 esztendőktől fogva Örökös jussal Birják is, csak azon okbul, hogy leveлик nincsen afele örögsegekről, a fölpöresnek pusztá beszédgyire ki hasanlo képen a Pörös Földről letelelet nem mutatthat, meg ültetnek." CsmL, SzL, IV. A. 1003. t. (Kiemelés tőlem: Sz. K. I.)

⁴⁷ Kolozsvár 1588-ban kiadott, *Privilegialis Executio Ciuitatis Colosvariensis* című rendelete külön passzusban értekezik például „Az levelekbeli Bizonysságról” (Titulus octavus). Ennek az adólevelek érvényét tárgyaló részéből kitűnik, hogy a bizonyítás írásos és szóbeli formája gyakorlatilag egyenértékűnek számított egymással, hiszen a szöveg egyrészt azt mondja, hogy „effele ados levelek mindenkor elegh bizonyysagi az keresetnek”, másrészt viszont azt is, hogy „Ha az Felperes az eo adossagat, el eri az adoson, emberbeli nyelvan valo bizonyysagh által semmit nem art, ha az Fölpöres az ados leveleket elvesztette volna is, ket okert. Edgykert — mert az levelek dolga sok szerentelenssegh alal fogoh; Masikert mert az levelek csak emberek dolgainak emlekezetre valok.” *Corpus statutorum* I. 221. Az írásbeliség bizonyító erejének kétséges voltát hangsúlyozza a regestrumokról szóló passzus is: „Az holt embereknek kereskedő es aaros rendeknek es mies Embereknek Regestumok az adossagnak keresetire, es megh nyeresere nem tellyessegh elgedendők, hanem Törveny szerent valo Tamaszok nélkül az az Hütneklül vagy bizonyysagh nélkül szükölködnek.” Uott. 221–222. Az írásbeliség korabeli ambivalens jogi értékéről tanúskodnak továbbá a városból származó más, az igazságszolgáltatás intézményes formáihoz kapcsolódó rendeletek is, mint például egy 1585-ös statútum, ami az idézés módjára vonatkozik: „aki idez, hat a teorweny hazanal lewen megh tartozzek mondany, hogj ne legien ketsegh az Nemo Irsaban.” Uott. 205–206. Pest város (mely a hódoltság után csak 1703-ban nyerte vissza szabad királyi városi rangját) 1697-ben megalkotott jogkönyvtervezetében a városi polgárságért folyamodó idegenektől — a *Jus civile* idézett előírásaihoz hasonlóan — vagy írott vagy szóbeli bizonyosságot kért arról, hogy azok szabad állapotúak, becsületes életvitelűek, valamint katolikus vallásúak: „antequam autem in civium numerum recipiatur, et albo inscribatur, si incognita persona est, a Domino priori, vel ubi vixit, *litteras testimoniales exhibeat, vel doceat, se istic loci honeste vixisse, seque liberum nec non Romanae Catholicae religioni addictum esse*” BÓNIS György: Buda és Pest bírósági gyakorlata... 337. (Titulus II, Articulus II). Formulánk szépen megfogalmazott magyar nyelvű változatát olvashatjuk Felsőbánya 1738-ban kelt hasonló értelmű rendeletében is: „valaki más helyekről ez városban lakni jó, nullo habitu respectu, egys kézímives [sic!] mesterségének gyakorlására mindaddig is ne admittáltassék, mignem vagy hiteles bizonyosságok által, vagy pedig hiteles költ levélbeli attestatio által jobbágyi kötelességtől szabados voltáru, jámbor és nem feslett, annyival inkább nem czéggéres életéről, úgy viszontag, hogy nem mások ártalmára intézett indulatokat foveálni szokott ember legyen, producáland.” *Corpus statutorum* III. 752. Hogy a bizonyítás alternatív kommunikációs formája ingatlanátruházási ügyekben

nem fordul elő a tárnokjogban — ami a maga részéről az írott jogi dokumentumok számos típusát sorolja fel⁴⁸ —, s ez arra utalhat, hogy a bizonyítás vagylagos módja sokkal inkább a helyi gyakorlatból eredt, a jogi eljárás szokásszerű elemei közé tartozott. Végül, ugyancsak a *Corpus statutorum*, továbbá Homoródszentpáli Német Ferenc Werbőczy *Tripartituma* alapján készített verses compendiuma, valamint Kithonich János eljárásjogi kézikönyvének, a 17. század során többször is kiadott *Directio methodicának* egyes passzusai arra engednek következtetni, hogy formulánk a megyei nemesi jogszolgáltatás praxisában is többé-kevésbé bevett volt — ha érvénye ott valószínűleg korlátozottabb lehetett is, mint a városok és a falvak (úriszékek) polgárjogi ügyletei esetében⁴⁹. Feltűnő például, hogy maga

is megengedett volt, arra álljon itt két — jóllehet, igen korai — körmendi példa. 1586-ban negyedfél hold föld tulajdonjoga felett folyik pereskedés, amit az alperes megvett a felperesek egyik rokonától, ám amit utóbbiak visszakövetelnek tőle. Az új tulajdonos nem írott szerződéssel, hanem két szóbeli bizonyossággal tanúsítja, hogy a földet örökös használatra vette meg, az atyafiaknak tehát semmi keresni valójuk nincsen azon. A szóbeli tanúsítást Körmend bírósága, majd az úriszék is elfogadja, s az új tulajdonost meghagyják birtokában. VARGA Endre: i. m. 219–220. (89. sz.). Három évvel később egy asszonyt perel be az egyik körmendi polgár, mert az — őserinte — jótalanul birtokolja a felperes tulajdonát képező, még apjától örökölt rétjét. Az asszony ez esetben sem iratokra, hanem az emberi emlékezetre hagyatkozik, amikor igazát védi. Annak bizonyítására, hogy az ingatlan huszonkét (!) esztendeje őneki történt átadása és felvallása jogszerű volt, s hogy azóta senki sem emelt kifogást tulajdonjoga ellen, szóbeli bizonyosságot állít elő, sőt azzal is érvel, hogy mindezt „*az esküttekis emlékeznek*”. A körmendi bíróság, csakúgy, mint később az úriszék is, elejti az asszony elleni vádat. Uott. 223. (94. sz.) (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)

⁴⁸ A tárnokjog általam használt kiadása: *Articuli iuris Thavernalis*. Nagyszombat, 1694. (RMK II. 1780) Kritikai kiadása: KOVACHICH M. Gy.: *Codex authenticus iuris thavernalis*. Buda, 1903.

⁴⁹ Kithonich János *Directio methodicája* számtalan, a megyei nemesi igazságszolgáltatásban előforduló irattípus emleget, és sok esetben — így például a nemesi kiváltságok illetve a nemesi birtokokhoz való tulajdonjog bizonyítása esetében — meg is követeli az írásbeli bizonyosságok bemutatását. Ugyanakkor azonban arra is utal, hogy ez bizony korántsem mindig történik meg: „A' Polgári Törvény tudók-is azt tanították, hogy a' Fiscus az Al-Pöröstől a' levélbeli Igasságot elő-kévánhattya, nem tsak a' továbbra való hallogatás távoztatására, hanem az ellene mozditando Keresetnek meg-fondálására-is, és azt bé-vött dolognak tartják [...] Innét vagyon, hogy mi köztünk-is az Itélő-mester minden féle levél-béli Igasságokat elő-szokott kérni azoktól, a' kik afféle magva-szakatt Jóságokat bimak: Jollehet némelly nem igényes szokásból (mellynek nem kellene meg-engettetni) nem szokták elő-hozni.” KITHONICH János: *Directio methodica*... 18–19. Lássunk néhány konkrét példát, melyekben formulánk explicite is megjelenik. Megtalálható például a személyazonosság (nemzettség) és jó hírnév tanúsításának a módját tárgyaló számos cikkelyben. Az ingessio („mások keresetibe — a végső sententia előtt — való beállítás”) esetében „a' Nemzettségnek bizonyítása szintén úgy kívántatik [...] Emberi bizonság mind azon-által fellyebb 60 esztendőnél nem vétettetik-bé.” Latin szövegének figyelemre méltó részlete így szól: „in hac quoque Genealogiae probatio (quae interdum etiam humano testimonio fieri solet).” Uott. 227 (Caput VII, Quaestio XIX). A nemzetsegtanúsítás módja a következő: „a' Fel-pereshez való rokonságát és Atyafiúságát meg kell bizonyítani levél-béli bizonságokkal [...] az az; akar ki nevére költ, minden-féle levelekkel, még Prokátor levéllel-is, ha hatvan esztendő előtt költ [...] meg-fogyatkozván pedig levél-béli bizonságiban, emberi Tanúkkal-is bizonyíthat 60. esztendeig, de nem fellyeb [...] A' nemzetseget ágról ágra rendel, levéllel avagy emberi Tanúkkal, a' mint fellyebb mondám, kel meg bizonyítani.” Uott. 228 (Caput VII, Quaestio XXI). Formulánk a „rút hírnév” (infamia) kivizsgálásának az ügyével kapcsolatban is ott van. Szükséges, hogy „elő avagy levél-béli elégedendő Tanuk által azon helyen reá bizonyodgyék” a vád, míg a latin szöveg annak legteljesebb megfogalmazását adja: „si tamen contra ipsum statim & in continenti literali documento, vel humano testimonio sufficientibus, probata fuerit.” Uott. 210 (Caput VI, Quaestio XIX). Ugyanebben a kontextusban említi a formulát a XXX. questio is: „elég, ha edgy Törvény napon, levélbéli, avagy élő bizonyokkal Tanuját igaz Nemesnek s' jó hir név-béinek bizonyítándgya,” vagyis „literalis fulcmento, aut alio probabili documento, sufficienti scilicet humano testimonio comprobare, ipsum verum Nobilem & honestae conditionis hominem esse.” Uott. 211. A vármegyei statútumok közül a következőket lehet említeni. Trencsén megye 1598-ban hozott statútuma elhajtott marhák ügyében, vagyis tulajdonjog tanúsításának a kérdésében rendelkezik.

a *Tripartitum* — ellentétben compendiumával — nem említi azt, pontosabban explicit módon nem hivatkozik rá⁵⁰. Ami végül egyes kiváltságolt etnikumok sajátos jogrendszerét illeti, mindeddig csak a — nyomtatásban 1544-től hozzáférhető — szász joggal tudtam összehasonlításokat végezni. A formula, jóllehet, ezekben a szövegekben is felbukkan, jelentősége a hét kereskedőváros *eigenes Landrechtje* tekintetében mégis jóval kisebbnek tűnik: inkább csak kivételes jogi esetekre vonatkozik⁵¹.

Kutatásaimmal nem tartok még ott, hogy formulánk előfordulásának minden egyes mikrokontextusát számba tudnám venni. A jegyzetekben bemutatott példák alapján azonban már most jól látható legalábbis két jelentőségteljes szféra: a javak átruházásának/elidegenítésének a kontextusa (adásvételi és hitelügyletek, javakhoz fűződő vagy nem fűződő tulajdon- és használati jogok), valamint a személyes identitás tanúsításának a kontextusa (származás, társadalmi státus, magaviselet). Rendkívül fontosnak látom, hogy a formula a kora újkori társadalom ennyire különböző vagyoni és státuscsoportjait fedje le. Azáltal, hogy egyaránt vonatkozik a jobbágyságra, a szabad királyi és a kevesebb kiváltsággal rendelkező városok polgárságára, s hogy még a nemesség középső és alsó rétegének az esetében is előfordul, az írásbeliség ismeretének, használatának nagy valószínűséggel olyasfajta korlátozott formáiról tanúskodik, melyek mindezen csoportokra egyaránt jellemzőek lehettek. Azt a jelenséget, amikor egy társadalomban az írásbeliség nincs még átfogóan jelen, amikor értéke még használói szemében is ambivalens, a korábbi kutatás „funkcionális” írásbeliségnek vagy (az elit rétegekre) „korlátozott” írásbeliségnek nevezte. Az azonban, amivel formulánk kapcsán szembesülünk, nem teljesen írható le ezekkel a fogalmakkal, hiszen ebben az esetben egy társadalmilag igen széles körben érvényes jogi norma foglalja mintegy magába a joghasználtként elvárt/elvárható kommunikációs technikákat. Ezt a jelenséget jómagam inkább az

Annak bizonyítását követelve meg, hogy jogos vagy jogtalan volt-e az elhajtás, kinek a tulajdonában állottak a marhák, formulánkat is beépíti a rendelet szövegébe: „an scilicet debite vel indebite facta fuerit abactio, debeat, tam ex productis litteris, quam ex testimoniis et aliis legitimis documentis, quod si qua partium iudicio ipsiusmodi contenta esse noluerit, liberam habeat in comitatum appellandi facultatem.” Corpus statutorum IV (Első fele). 79–80. Kolozs megye 1657-es statútuma adóssági ügyekkel kapcsolatban hivatkozik az alternatív bizonyítási módra: „Az nyilván való adósságoknak melyek az eotven ftozt felyül nem haladgyak azok meghveteleben concludal az nemes Varmegie ilyen methodust es rendet mind az keolczeon kert Summanak meghveteleiben: Hogy ha keotes avagj ados levele extal is valakinek es valami egejb keotes vagj zalagosithas nem volna benne, hanem czjak igazan az adóssaghról avagj keolczeon adot penzreol extal vagj ha ados levele nem volna is, de az dologh nylyan vagion, az exponens avagj Creditor, requirallia az varmegie Tiztit rolla ugmint az feo Birot es Vice Ispanyt, kik admoneallyak avagy admonealtassak az adost, hogy usque ad octavum diem fizessen megh az Creditornak minden okvetetlen.” Corpus statutorum I. 288–289. (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)

⁵⁰ WERBŐCZY István: i. m.

⁵¹ A szászok jogkönyvének általam használt 1684-es német nyelvű kiadása a következő kontextusokban emlékezik meg a jogi bizonyítás alternatív módjáról. Adóssági ügyekben: „Gnugsam beweisene Schulden können auch ohne Schuldbrief gefordert werden.” Der Sachsen in Siebenbürgen... 88. (Das dritte Buch, III) „Wenn der Schuld-Zettel verloren ist / soll man mit gnugsamer Beweisung die Schulden darthun” Uott. 22 (Das erste Buch, II). Nem szokványos körülmények között (pestisjárvány alatt) történő végrendelkezés esetében: „In Sterbenslaufften / wenn die grausame Plag der Pestilenz wüet / ist es gnug so der Testator für [vor] zweyen Manns oder Weibs-Personen / genuffenen oder ungeruffenen / oder auch Hausgenossen / seinen Willen anzeigt / unnd für [vor] ihnen Testament thut.” Uott. 69–70 (Das andere Buch, VI). (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.) A szász jogkönyv korábbi kiadásai: 1544 (latinul), RMK II/33. 1583 (latinul), RMK II/172. 1583 (németül), RMK II/173. Későbbi kiadás: 1700 (németül), RMK II/1983.

említett francia olvasástörténeti iskola egyik központi tételének a segítségével vélem értelmezhetőnek: az írással és az olvasással kapcsolatos limitált képességekre épülő, társadalmi csoportoktól *függetlenül* létezett korlátozott íráshasználat kulturális gyakorlata az, amit formulánk végső soron kifejez⁵². Amennyiben pedig a jogi hitelesítés vagylagos formája (s a benne foglalt szóbeliséggel együtt nagy valószínűséggel maguk a non-verbális formák is) több évszázadon át jelenlévőnek, a kora újkori jogi kommunikáció rendszere szerves részének mutatkozik — márpedig annak mutatkozik —, talán megengedhető, hogy a kommunikációhasználat *sűrű* módját a rendszer „strukturális állandójának” tekintsük.

Hogy az akár frott, akár szóbeli hitelesítés gyakorlata mennyire elterjedt, megszokott lehetett még a 18. század folyamán is, azt az is jelzi, hogy a formula előfordulása túlmutat a „valós” hétköznapi joggyakorlaton. Megtalálható a magyarországi boszorkány- és demonológiai diskurzusban is, mind a „hivatalos” képzetek, mind pedig a „populáris” hiedelmek szintjén. Tekintettel arra, hogy ezt a kérdést már többször is volt alkalmam tárgyalni⁵³, itt csak a legfontosabb vonatkozásait foglalnám össze. Formulánk valamilyen „démoni” formában ott rejtőzik szinte minden megfogalmazásban, amivel papok, jogászok és bírák az ördöggel kötött szövetség „kommunikációs formáját” leírni, értelmezni vagy éppen kideríteni kívánták. Nógrádi püspök például, amikor 1650-ben a paktum lehetséges formáit tárgyalta, ezek között elképzelhetőnek tartott, mint említettem, mind *per verbum*, mind *per scripturam* kötött szerződéseket, s a szóbeli paktumot egyáltalán nem tartotta kisebb bűnnek az írottánál⁵⁴. Benedict Carpozovnak a 17. század végétől használt *Praxis criminalis*a explicite is megörökítette a formulát. A *De magia* című fejezetnek a bíróságok számára összeállított *Interrogatoriuma* egyenesen azt kérdezi (kérdeteti a mindenkori bírákkal) a vádlottól: „An scripto, vel ore tenus sit factum?” azaz, meg kell tudni, írásban vagy szóban paktált-e le a mindenkori vádlott az ördöggel⁵⁵. Carpozovnál sincs azonban semmilyen utalás arra, hogy a szóbeli paktum enyhébb megítélésben részesült volna, mint az írott. Kommunikációs szempontból sem érdektelen tehát, hogy 18. századi boszorkány-pereink bírái hogyan is faggatóztak a paktum után: „Szóvale? Vagy írás képpen történhetett” a szövetség, kérdeztették a vádlottaktól egymástól földrajzilag távol eső helyeken, Kelet- és Nyugat-, Észak- és Dél-Magyarországon egyaránt. Egyes, a 18. század első feléből fennmaradt boszorkányperekben aztán olyan elképzelések is feltűntek — igaz, nagyon csekély számban —, melyek szerint az írott paktum immár tartósabb, szilárdabb szövetséget jelentett a Sátánnal, mint a „csak” szóbeli⁵⁶.

Amennyiben a *litterali documento vel humano testimonio* formula valóban többet jelentett — ahogyan jómagam vélem — a korabeli jogászsargon egyik kliséjénél, el kell

⁵² A középkori írásbeliség funkcionális felfogásáról ld. Franz H. BÄUML: Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy = *Speculum* 55 (1980) 237–265. Közel áll ehhez Jack Goody általános antropológiai, ún. korlátozott írásbeliség (restricted literacy) fogalma is, jóllehet, ő inkább társadalmi rétegekre korlátozott íráshasználatban gondolkodott. Jack GOODY: Literacy... különösen: Introduction és The Logic of Writing... A kora újkori kommunikáció sajátos sokféleségének, nagyfokú variációs lehetőségeinek és önálló kulturális gyakorlat (*pratique culturelle*) voltak a tézisét megfogalmazta Roger CHARTIER: *Les Pratiques de l'écrit... és Culture populaire...*

⁵³ Ld. a 9. jegyzetben felsorolt munkáimat.

⁵⁴ NÓGRÁDI Mátyás: *Lelki Próbák* 6. 176-177.

⁵⁵ *Forma processus...* 31. Kiemelés tőlem: Sz. K. I.

⁵⁶ Ld. KRISTÓF Ildikó: „Istenes könyvek — ördögös könyvek...” 70.

gondolkodnunk azon is, milyen *egyéb* következményekkel járhatott, hogy a kora újkori lokális jog elfogadta ugyanazon ügyet akár szóbeli, akár írásbeli tanúsítását. Vajon ez a gyakorlat nem csökkentette-e jelentős mértékben például az írott dokumentumok (mint bizonyítékok) elkészítésének és megőrzésének a gyakoriságát? S vajon nem hathatott-e ki általánosabban is — és nyilvánvalóan visszafogó erővel — az írni tanulás igényére, az írás presztízsére?⁵⁷ Ezekre a kérdésekre természetesen csak részletes lokális vizsgálatok adhatnak választ, ahogyan arra a kérdésre is, mikor is veszíthette el érvényét formulánk. A jegyzetekben bemutatott adatok túlnyomó többsége a 16–17. századból került elő, ugyanakkor nem kevés esetben találoztunk olyan 18. századiakkal is, melyek a Habsburg adminisztráció újraelrendezkedésével és a lokális, helyhatósági írásbeliség előmozdítását célzó törekvéseivel egyidősek vagy annál későbbiek. III. Károly, Mária Terézia, majd főként II. József és I. Ferenc uralkodásának az időszakából valóban kimutatható egy, az alternatív bizonyítási mód megszüntetésére irányuló felső szándék (ingatlanadásvételi ügyletek és adósságok kötelező intabulálása, személyek és állatok passussainak kötelező használata, javak és alattvalók írott nyilvántartása, stb)⁵⁸, úgy tűnik azonban, hogy a lokális gyakorlat igen szívósan őrzi és tovább élte a vagylagos hitelesítés és bizonyítás lehetőségét is. Hogy pontosan meddig, hol és milyen mértékben, annak eldöntése még további kiterjedt kutatásokat igényel.

Az itt bemutatott problematika összességéeként úgy érzem, jogosult feltenni a következő kérdést: Vajon mi, történészek (hadd soroljam most magamat is közéjük), amikor általában csak és elsősorban az írásbeliség, az alfabétizáció oldaláról közelítjük meg a kora újkori kommunikáció jelenségét, nem vagyunk-e a korszak helyhatósági rendeletalkotóinak kicsit „kancsalító” örökösei, akik elődeik tevékenységének csupán az egyik oldalát veszik észre és értékelik igazán: azt, hogy fokozatosan az írásbeli bizonyító formák mellett tették le a voksukat? Vajon nem kellene-e a másik oldalt is meglátnunk és ugyanilyen komoly vizsgálat alá vennünk: azt, hogy mennyire jól ismerték, s mennyire figyelembe is vették rendelkezéseikben a többi — verbális vagy non-verbális, szóbeli vagy szimbolikus — kommunikációs formát is?

Meglátásom szerint tehát egy olyan szintetikus megközelítésre volna szükségünk, amely *egyszerre* képes számolni a kora újkori kommunikációs repertoárnak mind a négy — vagy netán még több — formájával, s a kvantitatív összesítéseknél „életközeli” elsősorban a mindennapi *gyakorlati használatok* vizsgálata alapján tudja értelmezni azok súlyát és szerepét.

⁵⁷ Érdekes volna például ebből a szemszögből is szemügyre venni azokat a statisztikai adatokat, melyeket Tóth István György a 17–18. századi körmeneti, szentgotthárdi és sárvárfelvidéki uradalom jobbágaira nézve, a jogi ügyleteikkel kapcsolatos dokumentumok meglétének/megőrzésének, illetve meg nem létének/meg nem őrzésének az eseteiről összeállított. TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” 90–100.

⁵⁸ HAJDÚ Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon... 339–350. KÁLLAY István: Városi bfráskodás... 30–35. 100–107.

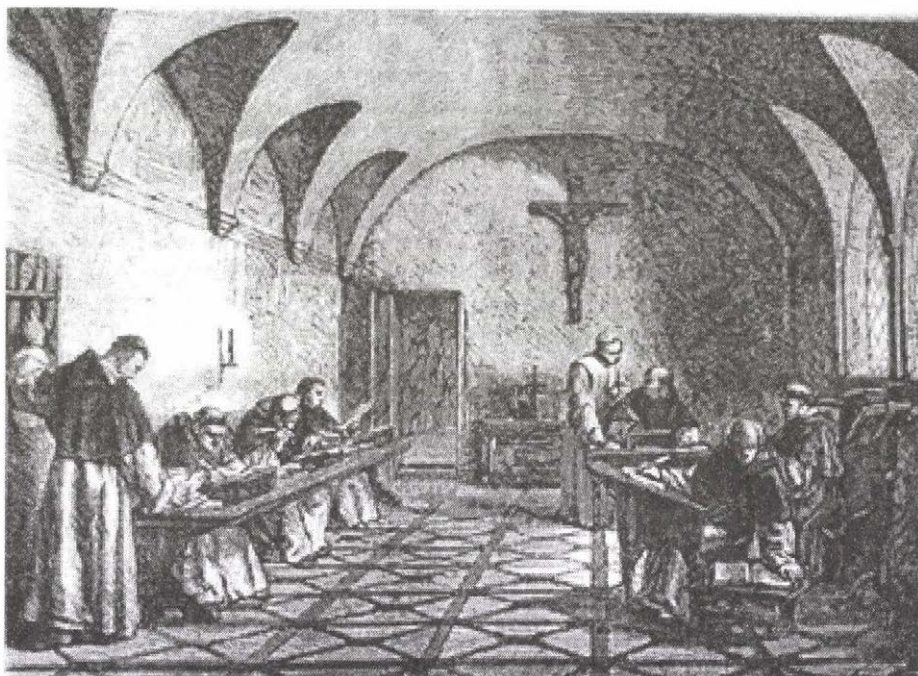
SUMMARY

ILDIKÓ SZ KRISTÓF**From Numbers to (Legal) Texts: History of Literacy, History of Reading or History of Communication?**

The article examines the forms of communication implied in legal evidence in 16th/18th-century Hungary. The author focuses on the procedure of urban and rural jurisdiction as it is represented in local and regional decrees, manuals as well as collections of customary law. The examination is based on the collection entitled *Corpus statutorum Hungariae municipalium*, on 16th/17th-century printed treatises on jurisdiction-indexed in RMK (the short-title catalogue of the so-called *Ancient Books Printed Hungary*) — as well as on the documents of individual trials (witchcraft trials included.)

The author argues that the ordinary practice of law legitimized specific communicational practices, and what it legitimized for the inhabitants of 16th/17th-century Hungarian cities and villages was a rather *condensed* mode of communication and an arbitrary use of its various forms. These sources reveal a remarkable variety of evidence that could have been used in order to authenticate and, subsequently, to prove legal transactions, like selling or pawning goods, making last wills, testifying one's identity, and so on. Writing and written documents do not at all seem to have gained predominance in concluding transactions; written texts were juxtaposed with or substituted by oral testimony and non-verbal means (such as symbolic objects and gestures). This arbitrary choice of the means of communication was expressed in a particular legal formula, as well: *litterali documenti vel humano testimonio* i. e. by means of written documents or oral testimony.

The author concludes that such a communicational practice cannot be analyzed according to the traditional binary model which opposes literacy/writing to illiteracy/orality. Its interpretation requires a more flexible approach — something like developed by Roger Chartier and the new *histoire de la lecture* — which itself emphasizes multiple and overlapping forms of communication in early modern culture and points to the importance of their actual *uses*.

1. kép
Pálos szerzetesek írószobája a középkorban
(Hazánk s a Külföld, 1866)

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY**Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon**

GONDOLTA A FENE! — írta Arany János egy, az egyik versét elemző kritika oldalára, és ez az indulatos költői megjegyzés minden magára valamit adó történészben kételyt kell, hogy ébresszen a saját eredményei iránt. Az alfabetizáció elsősorban a korájukor és a 19. század problémája, ezért a mai történezt nem fenyegeti az a veszély, ami Arany János kritikáját. Nem valószínű, hogy bárki is az aláírásokat számolgotó történész mögé álljon, és azt mondja: tudtam én bizony írni, csak itt most éppen keresztet rajzoltam. A történésznek magának kell kételkednie saját eredményeiben, ha statisztikusan vizsgál egy olyan bonyolult kérdéskört, mint amilyen az írástudás, és a szóbeliség.

Az alfabetizáció-kutatás alapja a rendelkezésre álló sajátkezü kézjegyek (szinte mindig aláírások) statisztikus kiértékelése kell, hogy legyen. Enélkül akárhány ragyogó idézet arról, hogy ki tudott írni vagy olvasni, legyen az akár nemességvizsgálat anyagából, akár boszorkányperekből, csak a levegőben lóg, hiszen nem tudhatjuk, hogy mennyire jellemző ez az idézet az adott társadalom egészére. Véleményem szerint ezért az alfabetizációkutatásban csak a statisztikakészítés és a mentalitástörténet párosítása lehet eredményes. Az aláírásokat és keresztet kiértékelő táblázatokat is csak akkor értelmezhetjük helyesen, ha látjuk a mögöttük álló társadalmi elvárásokat, azt hogy mikor mennyire volt fontos a sajátkezü aláírás egy adott közösségben.

Az aláírás és írástudás közé tett azonosságjel azonban több mint kétséges. Én kutatásaim közben állandóan szembesültem azzal a kétellyel, hátha nem is igaz ez az egész! Hátha más írta az aláírásokat, amiket összszámoltam, hátha viszont tudtak írni a keresztet rajzolók? A keresztet rajzoló írástudók és az aláírás párok problémájáról a „Mivelhogya magad írást nem tudsz” című könyvemben hosszabban írtam, itt csak utalok erre.

Ez a kétely nemcsak engem, a könyv íróját gyötört, de az olvasókat is. Azt nem mondta senki, hogy rosszul adogattam volna össze a keresztet és aláírások számát, azt annál inkább, hogy rosszul választottam meg a vizsgálat bázisát, bár a Vas megyei kutatásokat hét további megye adataival ellenőriztem. Más kritikusaim azt feltételezték, hogy figyelmen kívül hagytam olyan alapvető, akkoriban mindenki által ismert, de mára már feledésbe merült társadalmi szokásokat, mint pl. hogy a gyenge látású, remegő kezű, az iskolapadot rég elhagyott öregek nem szívesen neveltették ki magukat, tekintélyüket elvesztve a gyalázatos helyesírású, girbegurba kézírásukkal. Ezért inkább keresztet rajzoltak, de azért ez korántsem jelenti azt, hogy

írni, olvasni ne tudtak volna. Különösen a felvilágosodás kutatói és az irodalomtörténészek, a könyvtártörténet művelői részéről kaptam baráti kritikát, akik nehezen vagy éppen sehogyssem tudták elfogadni az eredményeimet, azt, hogy milyen szűkre szabott még a 18. század végén is a felvilágosodást befogadók köre, vagy az irodalomtörténet által vizsgált művek potenciális olvasótáborra.

Az írni-olvasni tudás közti összefüggés az alfabetizáció-kutatás központi kérdése, de ez a kérdés csak igen nehezen megválaszolható. A történészek nagy része, így Francois Furet és Jean Ozouf, továbbá Michel Vovelle Franciaországból, David Cressy és Rab Houston Angliából, kutatásaik során elfogadták a sajátkezü aláírást, mint az írtudás bizonyítékát. Lawrence Stone — szellemes, de nehezen bizonyítható — feltevése szerint viszont, aki aláír, az arra a szintre jutott, hogy annyira ismeri a betűket, hogy folyamatosan olvas. Szerinte tehát paradox módon az aláírások összeszámolása nem az írni, hanem az olvasnitudók számáról adna pontos információt. Mint annyi más kérdésben, a párizsi Jean Meyer ebben is alaposan megkavarta a szakmát, amikor megtalálta egy 18. századi bretagne-i szolgáológány vallomását, aki közölte, hogy ő bizony tud aláírni, de most éppen mégsem képes rá, mert otthon hagyta a *modelljét*. Sok hasonló példa szerencsére nem került elő, különben ez alapjaiban rengette volna meg az aláírások számolgatására épülő diszciplinánkat. (Ha nem is a saját név, de a saját tisztség, a vármegyei esküdt szavak értelem nélküli lemásolására magam is találtam példát: Kelemen Márton zalai esküdt 1727-ben az előtte aláíró esküdttársa „jurassor inclyti comitatus” címét csak vizuálisan megragadva, minden értelem nélkül lemásolta, így abból „Neloctj Camitajus” sikeredett.)¹

¹ TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., 1996. (Angolul: Literacy and Written Culture in Early Modern Hungary, CEU Press, Budapest 2000.) A vita irodalmából: PELIZZARI, Maria Rosaria: La penna e la zappa. Alfabetizzazione, culture e generi di vita nel Mezzogiorno moderno. Salerno 2000. 17–21., 53–60. STONE, Lawrence: Literacy and education in England 1640–1900. Past and present 42 (1969). STONE, Lawrence: The educational revolution in England 1560–1640. Past and present 28 (1964). SCHOFIELD, R. S.: The measurement of literacy in pre-industrial England. In: Literacy in traditional societies. Ed. J. Goody. Cambridge, 1968. PARKER, Geoffrey: An educational revolution? The growth of literacy and schooling in early modern Europe. Tijdschrift voor Geschiedenis 93 (1980). MEYER, Jean: Alphabétisation, lecture et écriture. Essai sur l'instruction populaire en Bretagne du XVIe au XIXe siècle. In: Histoire de l'enseignement de 1610 à nos jours. Actes du 95e congrès national des sociétés savantes. Paris, 1974. LOCKRIDGE, Kenneth A.: Literacy in Colonial New England. An Enquiry into the Social Context of Literacy in the Early Modern West. New York, 1974. MARCHESINI, Daniele: La fatica di scrivere. Alfabetismo e sottoscrizioni matrimoniali in Emilia tra Sette e Ottocento. In: Il catechismo e la grammatica. Ed. Gian Paolo Brizzi. Bologna, 1985. BENDA Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: Emberbarát vagy hazafi? Bp., 1978. GRAFF, Harvey J.: The legacies of literacy. Bloomington, 1987. CRESSY, David: Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England. Cambridge, 1980. FURET, François–Jacques OZOUF: Lire et écrire: l'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry. Paris, 1977. CIPOLLA, Carlo M.: Literacy and development in the West. Harmondsworth 1969. SCHENDA, Rudolf: Alphabetsierung- und Literarisierungsprozesse in Westeuropa im 18. und 19. Jahrhundert. In: Ulrich Hermann (Hrsg.): Das pädagogische Jahrhundert. Volksaufklärung und Erziehung zur Armut im 18. Jahrhundert in Deutschland. Basel 1981. SCHENDA, Rudolf: Die Lesestoffe der kleinen Leute. München 1976.

Az alfabetizáció több történésze úgy véli, szerintem teljes joggal, hogy az aláírt tudás közbülső fokozat az olvasni és az írni tudás között. A már említett Jean Meyer, továbbá Attilio Bartoli Langeli és a szintén olasz Daniele Marchesini az aláírást az olvasás és írás közötti átmeneti fázisnak tekintik, a másodiknak egy háromfokozatú skálán: olvas, aláír, folyamatosan ír. Azt pedig aligha kell bizonygatni, hogy milyen hatalmas különbségek vannak az imitációs szintjében egy nagy kinnal-keservvel a papírra vésett, össze nem kötött nagybetűkből álló, a saját névből betűket kihagyva és felcserélve odakinlódott aláírás és egy hosszabb formulával ellátott, elegánsan kanyarított aláírás között. Emiatt az Amerikában élő brit Geoffrey Parker és a salerno Maria Rosaria Pelizzari részletes táblázatokat is készítettek, az egyes kategóriákat alkategóriákra is bontva, amelyek alapján az aláírásokat az íráskészség szerint különböző csoportokra osztották. Meg kell azonban mondanom, hogy számomra ezek a kritériumok túlságosan szubjektívnek tűnnek, szerintem még a könyvben példának felvonultatott, kifotózott aláírásokat is ki lehetne cserélni az egyes kategóriák között. Az írástudás szintjei — én úgy látom — nem választhatók el merev válaszfalakkal, hanem az íráskészség sokkal inkább egy fokozatos átmenetkből álló sorozat. Itt sokkal fontosabb az átmenet megszakítatlan folyamatosága az egyetlen egy darab hatalmas nagybetűből álló aláírástól az írni ki cifra kacskaringókig, mint az egyes, még oly gondosan kimunkált kategóriák.

Én saját kutatásaim során ezt az említett folyamatoságot az alfabetizáció *egészére* igyekeztem kiterjeszteni. Feltételezésem szerint bizonyára voltak (de erre sajnos nincsen kézzelfogható levéltári adatom) olyanok, akik csak hatalmas nyomtatott nagybetűket tudtak elolvasni, pl. útjelző táblákat, cégereket — mégis, bár csak ennyit olvastak, azért teljesen ők sem voltak analfabéták. Voltak azután, és róluk már sok szép idézet szól az úriszéki perekből, akik csak nyomtatott írást tudtak kiolvasni, kézzel írottat nem.

Az aláírás alsó szintjét is jóval alacsonyabban húzám meg, mint a nyugat-európai kutatás, mert szerintem már egy kereszt megrajzolása is szinte reménytelenül nehéz feladat volt annak számára, aki még sohasem fogott addig íróttolat a kezébe, mert még sohasem lépte át az iskola küszöbét — márpedig kutatásaim szerint a 17–18. századi paraszti lakosság nagy része közülük került ki. A sok krikszkraksz, a suta ábrák pedig azt is elárulják, hogy nemcsak az aláíráshoz, de már egy jól megformált kereszt megrajolásához is nem kevés gyakorlatra volt szükség.

Az alfabetizáció szempontjából a kereszt a tudatlanság szinonimája, ám egy szépen, szabályosan megrajzolt kereszt a tollal való bánni tudás olyan magas fokát feltételezte, amelyre csak az volt képes, aki nem először fogott írószert a kezébe. Nehéz feladat volt egy kereszt felrajzolása is annak, aki — mivel nyilván sohasem járt iskolába — még soha nem fogott tollat a kezébe. Akadt zsellér, akinek csak egy bizonytalan hurok került ki a tolla alól, a másik parasztember keresztje szinte „U” betűt formál, vagy pedig egy áthúzott félkört rajzolt kereszt gyanánt, sok jobbágy pedig több pacát ejtett a papíron, mint ahány vonalat végül is sikerült meghúznia.

SCHENDA, Rudolf: Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe. Frankfurt/Main 1970.

A nyugat-európai alfabetizációs skála a keresztet rajzolókkal kezdődik, pedig ez alatt volt egy réteg, amely keresztet sem tudott rajzolni, mert nem tanult meg lúdtollal bánni. Róluk szólt Fazekas Mihály a Ludas Matyi előljáró beszédében: Matyi történeteivel „vidám estvéket tölténk”, és sokszor majd megütötte a guta, úgy rohögött „még Marci kanász is, aki nagy Á-t sem tanult soha.”²

Szinte teljesen hiányzik viszont Magyarországon egy olyan átmeneti kategória, amely Nyugat-Európában, így Angliában, Franciaországban nagyon gyakori. Ezekben a fejlettebb országokban sokan — még William Shakespeare édesapja is — akik nem tudtak írni, de a saját kézzel történő hitelesítésről nem mondtak le, egyéni kézjegyet rajzoltak, vagy legalább a nevük kezdőbetűjét a papírra vészték. Magyarországon azonban csak igen ritkán fordult elő, hogy valaki, aki számára túl nehéz feladatnak tűnt a neve összes betűjének a megtanulása, csak a kezdőbetűket írta ki. Hiányoznak hazánkban az általában a mesterséghez kötődő ábrák is (pl. létra, olló, hordó stb.), amelyek a mesterjegyekből nőhettek ki, vagyis ekkor olyan jegy került a papirosra, amelyet máskor fába vagy kőbe vésstek. Nem találtam kézjegyeket, egyéni kacsaringókat sem, amelyekkel pedig Angliában, Franciaországban gyakran pótolták az aláírást. A kevésbé alfabetizált Magyarországon kisebb volt még az emberek igénye a saját kezű aláírásra. Aki nem tudta leírni a teljes nevét, az Magyarországon — a szabályt erősítő kisszámú kivételtől eltekintve — keresztet rajzolt. Nyugat-Európában a félalfabéták közül is sokan megpróbálták az említett kézjegyekkel, monogramokkal elkerülni az analfabetizmust bevalló keresztet. Ebben a fejlettebb írástudású nyugat-európai társadalom elvárása, nyomása tükröződik — ott nagyobb szégyent jelentett, ha valaki egyáltalán nem tudott írni, mint Magyarországon.

Mindezen kételyeket előrebocsátva, végülis úgy gondolom azonban, hogy vállalhatóak a könyvemben hozott, a korábbi történész közvélekedésnél jóval sötétebb képet rajzoló eredmények. Ezek szerint a magyar parasztság a kora újkorban — ritka kivételektől eltekintve — még írástudatlanságban, szóbeli kultúrában élt, ebből csak a reformkorban kezdenek kilábalni egyes fejlettebb vidékek. Az írott kultúra, az írott szöveg jelen van a 17–18. századi jobbágyfalvakban, de írni és olvasni még csak kevesen tudtak. A 17. században Vas megyéből 611 paraszti kéztől származó keresztet és egyetlenegy aláírást sem találtam, a 18. században is fálvanként csak néhány parasztember tudott írni: Vas megyében 70 faluból 1600 keresztet és mindössze 40 darab paraszti aláírást sikerült találni, azaz egy aláíróra negyven keresztet rajzoló jutott. Olvasni pedig a 18. század második felében az iskolalátogatás adatain alapuló becslésem szerint a Vas megyei parasztság mintegy 20 %-a tudhatott, ezt az arányt az 1770. évi felmérés és a józsefi népszámlálás alapján országosan mintegy 25 %-ra becsülhetjük.

A birtoktalan kisnemesek között szintén csak lassan hódított tért az írástudás, többségük még a 18. század utolsó évtizedeiben is csak keresztet rajzolt a végrendeletekre, Vas megyében a 18. században 576 végrendeletet hitelesítő kisnemesből csak 155, azaz mintegy egynegyedük tudta leírni a nevét. A 18. század első évtizedeiben pedig a kisnemesi tanúk többsége még a nemesleveleken a király

² VERSEGHY Ferenc–FÖLDI János–FAZEKAS Mihály válogatott művei Bp., 1989. 661.

nagy arányos nyomtatott betűkkel írt nevét sem tudta kibetűzni, a Vasban megkérdezett kismemes tanúk 71 %-a, a Zalában vallók 74%-a „mint hogy az íráshoz semmit sem ért”, a nemeslevélből semmit sem olvasott ki. Sok volt az analfabéta kismemes Abaújban is, Borsod megyében pedig ugyancsak a 18. század elején 174 kismemesi tanúból 96, azaz 55% nem tudott olvasni. Ennek megfelelően a kismemesek jórészt szóbeli kultúrában éltek, a családi genealógiát és az ősök haditetteit egyaránt a szóbeliség őrizte.

Ezeket az eredményeket nemcsak a keresztek és aláírások statisztikái támasztják alá. A következőket hozom fel „mentségemre”:

1. Az írástudás ezen szintje jól megfelel az iskolatörténet eredményeinek. Mária Terézia iskolügyi rendelete, a Ratio Educationis és általában a felvilágosult abszolútizmus iskolareformjának gyümölcse a falusi iskolákban csak a 19. század elején érett be. Az iskolaügy fejlődésére a 18. század végén a Ratio Educationisnál közvetlenebb hatása lehetett II. József türelmi rendeletének, amely megengedte, hogy a protestánsok mindenhol saját iskolákat állíthassanak fel, és így a protestánsok lakta vidékeken pár év alatt ugrásszerűen megnőtt az iskolák száma.

A falusi társadalom többsége a 18. század második felében is kívül rekedt az iskola falain. Számításaim szerint Vas megyében 1770 körül csak minden ötödik-hatodik gyerek jutott el az iskolába, és ez még korántsem volt biztosíték arra, hogy aki iskolába járt, az megtanult írni is. Az pedig az iskolaépületek 1770-ben elvégzett összeírása alapján nyilvánvaló, hogy ha a parasztság egyik napról a másikra komolyan vette volna Mária Terézia királynő rendeletét, amely az iskola látogatását mindenkinek, kötelezővé tette, akkor a falusi gyerekek egyszerűen be sem fértek volna az aprócska kisiskolák szűk helyiségeibe. Így azután az lenne a meglepő és az igencsak nehezen megmagyarázható, ha kisiskolák és a tanítók 17–18. századi elmaradottsága, az iskolák gyér látogatottsága ellenére nagy arányban találnánk ekkoriban a falvakban aláíró parasztokat, erről azonban szó sincs.

2. A fáradtságos munkával összeszedegedett aláírásstatisztikákat alátámasztják az adott régióból származó leíró források is. Mint idéztem már, a paraszti és kismemesi aláírások mellett a kismemesek olvasni tudását is vizsgáltam, annak alapján, hogy a nemességvizsgálatkor ki állította azt, hogy olvasta és ki azt, hogy csak „kezében fogta és tapogatta”, azaz látta, de „mivel a bötűkhöz semmit sem ért”, olvasni nem tudta az időközben eltűnt nemeslevelet? A nemességvizsgálatok tanúsága azért is fontos, mert az írástudás elemzésekor forrásaink szinte minden esetben csak *közvetve* tanúskodtak valaki íráskészségéről. Csak kivételesen írták meg valakiről, hogy „más kezével, írást nem tudván” hitelesített, a legtöbbször csak az aláírást pótló keresztek, vagy a más aláírással gyanúsán megegyező betűk árulják el, hogy egy jobbágy vagy nemes analfabéta volt. A nemességvizsgálatok tanúvallomásaiban azonban sokszáz kismemes, továbbá szabadosok, mezővárosi polgárok, jobbágyok jelentették ki saját magukról, hogy ők bizony olvasni sem tudnak. Az e vallomásokból kikerekedő kép meggyőzően támaszthatja alá az általánosan elterjedt analfabetizmusról az aláírások és keresztek böngészésével kialakított képet.

3. Végül, de korántsem utoljára, a 17–18. századi masszív írástudatlanságról szóló eredmények megfelelnek a 19. század második felének népszámlálási adatainak. A

török-kort és a 18. századot kutató demográfusok élete sokkal könnyebb lenne, ha II. József 1784-ben — megelőzve a kontinens legtöbb országát — nem rendelt volna el egy népszámlálást, amelynek eredményei kisebb korrekciókkal vitathatatlan számokat adnak az ország népességéről. Mindenkinek, aki a töredékes adatok alapján kialakítja a koncepcióját a törökkori népességpusztulásról, vagy éppen ellenkezőleg, a népesség megmaradásáról, majd a betelepítésekről, annak úgy kell futtatnia a gondolatmenetét, hogy annak vége összeegyeztethető legyen a viszonylag nagy népességet összeíró józsefi népszámlálás biztosnak mondható eredményeivel.

Hasonlóképpen, bárkinek, aki koncepciót alakít ki a reformációtól a reformkorig terjedő alfabetizációs fejlődésről, annak az 1870. évi népszámlálás adataival szembe kell néznie. Ez a népszámlálás először mérte fel az ország egész területén, az írni tudók és — ami különösen izgalmas a számunkra — külön az írni nem, csak olvasni tudók számát, arányát. Mindenki, aki az általam a 17–18. századra kialakított — nem tagadom, sok tekintetben gyászos — alfabetizációs összképet vitatja, annak meg kell magyaráznia, hogy a reformkor és az abszolutizmus korának vitathatalan fejlődése, gyorsan szaporodó iskolái mellett hogyan érkeztünk el mégis az írni olvasni tudás 1870. évi, biztosan ismert szintjéhez. A népszámlálásból kibontakozó adatok pedig igencsak sötét képet vázolnak elénk. 1870-ben a történeti Magyarország (amely Erdélyen kívül magában foglalta Horvát-Szlavónországot, Fiumét és a határőrvidékeket) hat éven felüli lakosságának mintegy háromötöde, 58%-a sem írni, sem olvasni nem tudott: a szűkebb értelemben vett Magyarországon ez az arány 51 % volt, míg Erdélyben a lakosok 78%-a, Horvát-Szlavónországban pedig több mint négyötöde, 84%-a volt analfabéta, azaz még olvasni sem tudott!³

Az ezután tízévenként megismételt népszámlálások bemutatják az a dinamikus fejlődést, amelyet Magyarország az eötvös-i iskolareformát, az általános iskolakötelezettség bevezetését követően az alfabetizáció útján bejárt, de ugyanakkor világosan kitűnik az is, hogy minden erőfeszítés ellenére a történelmi Magyarország területén a népesség jelentős csoportjai még a 20. század elején is kívülmaradtak az írott kultúra világán. Az írni-olvasni tudás megyénkénti megoszlása pedig arra is fényt derít, hogy a nagy kiterjedésű, változatos gazdaságföldrajzi tájakat összefogó történelmi Magyarország egyes régiói között milyen hatalmas különbségeket találunk. A népszámlálásokból kitűnik, hogy Magyarország tájai közül az írni-olvasni tudás a Dunántúlon terjedt el a leginkább, míg az analfabetizmus Horvátország és Szlavónia, valamint Erdély egyes megyéiben tartotta leginkább az állásait. A Magyar Királyságban a hat éven felüli népességben 1890-ben kerültek először többségbe az írni tudók — de arányuk még ekkor is csak 50,6 % volt.

1843-ban a magyar országgyűlés hosszasan vitatkozott arról, hogy szavazhatnak-e a küldöttválasztáskor azok a nemesek, akik sem írni, sem olvasni nem tudnak, majd

³ A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest 1871., A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás. Bp. 1882., A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Bp. 1893., A Magyar Korona országaiban az 1900. évi népszámlálása. Bp. 1902., A Magyar Korona országaiban az 1910. évi népszámlálása. Bp. 1912.

megállapították, hogy a választáshoz mindenképp előtte világos értelem kell és szellemi függetlenség, és az írni-olvasni nem tudók ennek nincsenek híjával. Ennek megfelelően a vármegyéken nem cédulákkal, hanem színes agyaggolyókkal szavaztak, hogy az írástudatlanok se kerüljenek hátrányba. Petőfi Sándor 1845-ben írt híres sorai, a „Nem írok, nem olvasok, én magyar nemes vagyok,” természetesen nem szociológiai leírást, hanem maró szatírákat jelentettek. De bármilyen nehezen fogadja is el nemzeti büszkeségünk ezt a tényt, egy szatíra csak akkor lehet hatásos, ha a társadalmi tapasztalatokra appellál — Petőfi kortársai még sok írástudatlan nemest kellett, hogy lássanak, különben nem nevettek volna az őseinek rozsdamarta kardja alatt henyéző nemesen, aki se nem írt, se nem olvasott.⁴

SUMMARY

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH **Literacy in the 17-18th century Hungary**

During the examination of the literacy of Early Modern Hungarian society, a historian generally scrutinizes authentic private signatures in different records. Statistical evaluation, however, may raise suspicions from many viewpoints. In most cases it cannot be verified that a person who signed his name with a cross was really illiterate. Some of the researchers think that signatures were an inter-mediate stage between literacy and illiteracy. The disclosure of the connections between writing and reading capabilities is similarly difficult, since these skills can partly be acquired separately as well.

According to the judgement of the author, the joint application of statistical analysis of signatures and the history of mentality can yield some results. Measurement data can only be properly understood, if we know, what role did literacy play in the life of a given community. Researches carried out so far show that the overwhelming majority of the 17th–18th century population had lived in verbality. According to the estimate of the author, 20 per cent of the peasantry was able to write in Vas County during the years between 1770–1780, while the national average was 25 per cent. The situation was not any better among poorer nobility as attested by the registers recorded during the examination of the nobility. The educational reform of the enlightened absolutism could only be felt at the beginning of the 19th century. Development was, however, unequal and slow as shown by the national census in 1870. Then 51 per cent of the male population above 6 in Hungary proper, 78 per cent in Transylvania, 84 per cent in Croatia and Slavonia were totally illiterate. Dynamic development could only ensue during the following decades. The majority of the population resident in the Kingdom of Hungary became literate from the 1890s onwards.

⁴ Petőfi Sándor: Összes költeményei. I. Bp. é. n. 188. A magyar nemes.

2. kép
Elemi iskola a XIX. század elején
(Márton István: Keresztény morális kis katechismus. Béts, 1817)

DOMINKOVITS PÉTER

Az írásbeliség szerepe egy XVII. század eleji mezőváros (Szombathely) jogéletében

ELŐADÁSOM hosszabb távú forrásfeltárás, kutatás egy apró műhelymunkája.¹ Célom nem több mint, egy rövid időközben (1606–1614 között), a Bocskay vezette rendi, függetlenségi harcot követően — amely küzdelmek Szombathelyre a pusztulást hozták — a reorganizálódó mezőváros életében az írásbeliség szerepének érzékeltetése. Alapvető forrásom a mezőváros törvénykezési és igazgatási jegyzőkönyveinek ez időszakra vonatkozó kötetei, amelyekben rögzített polgári peres anyag az allegatiókban meghúzódó utalásokkal, a peres felek bizonyítási eszközeivel megítélésem szerint — vizsgált témánkon túl — óvatosabb következtetések levonására készíti a XVII. század első harmadát vizsgáló kutatót; hisz a perjegyzőkönyvek a ma ismertnél jóval nagyobb arányban szólnak családoknál kint lévő különböző típusú jogbiztosító iratokról. Természetes, az iratok egykori megléte, bizonyító eszközként történő felhasználása automatikusan nem köthető össze az alfabetizációval, de ugyanakkor jelzi egy város életében, a polgárság életvitelében, jogszemléletében a jogbiztosító irat súlyát és szerepét.²

***

Szombathelynek, a győri püspök privilegizált mezővárosának, a térség településszerkezetében betöltött szerepe, jelentősége a XVI. század utolsó harmadában ugrásszerűen megnövekedett. A korábbi uradalomközponti, kereskedelmi funkciók (pl. Gyöngyös-mente egyik centruma) mellett a török veszély miatt itt állandósult Vas vármegye székhelye. E veszély hozta, hogy az 1578: XX. tc. védettségével indokolva Szombathelyre költöztette át a vasvári társaskáptalant is. Ezzel a lépéssel a mezőváros a Nyugat-Dunántúl hivatali írásbeliségének egyik központja lett. Ennek a funkciónak a térségben betöltött szerepe a politikai-hadi események, a török térfoglalásával, a hódolt területek gyarapodásával csak növekedett. A területi kompetencia növekedését deklarálta a vasvári káptalan pecsétjének megújítását elrendelő 1588: XLVI. tc. 1 §-a, amely a jelentős részben törökök által megszállt Zala vármegye két

¹ Ez a már feltárt források tekintetében is igaz, hisz az 1615–1617 közötti évekre ld.: DOMINKOVITS 1997., 2000-ben pedig Benczik Gyula levéltárossal közösen elkészült a töredékes 1604–1605 közötti jegyzőkönyv nyers regesztázása.

² Szombathely XVII. század eleji igazgatási szervezetére, bfráskodására ld.: ABAI 1940., ABAI 1943.

hiteleshelyének, a zalavári és a kapomaki bencés konventeknek levéltárait érintő megkereséseket a vasvári káptalan hatáskörébe utalta.³

A Sopron vármegye egy jelentős részében, illetve Veszprém vármegye északi, Győr vármegye keleti területén (a Tóköz és a Sokoróalja egyes településeit illető) tevékenységét kifejtő csornai premontrei konvent olykor akadozó XVI. századi működését az 1574: XXXII. tc. kívánta jogilag rendezni. Valójában a bécsi egyetemet járt Galamboki Máté csornai prépost (1573–1593) — korábban a vasvári káptalan örkanonokja — állította helyre a vármegye Árpád-kori múltra visszatekintő hiteleshelyének működését. (Az 1574. évi vizsgálat már a teljes konvent működését mutatta.) De ez a helyreállítás és stabilizálás kifejezetten Galamboki erős személyiségéhez kötődött, az ő 1593. évi halálával hosszú időre megszűnt a csornai hiteleshely tevékenysége és az iratok egy része is a vasvári káptalanhoz került. A konvent visszaállítása csak a következő század derekán történhetett meg: 1655-ben Szenttamásy Máté reorganizálta a hiteleshelyet.⁴ Ugyanakkor ez az év a világi papság és a különféle szerzetesrendek által fenntartott sűrű szervezettségű hiteleshely-hálózat egy nagy jelentőségű központjában, az erődvárossá átalakult Győrben is nagy változást jelentett. A török által elfoglalt és 4 évig megszállva tartott városból a székeskáptalan Sopronba költözött. A működését szüneteltető hiteleshely 1598-ban, Győr visszafoglalását követően még Sopronban kérte szabadságai visszaállítását, amiről az 1599. XLII. tc. rendelkezett, 1600-tól kezdve folyamatos a városi közösség újjászerveződése 1601–1602 során a káptalani javak és szervezet helyreállítása is jelentős eredményeket ért el.⁵

A XVII. század eleji Szombathely differenciált hivatali írásbeliséggel rendelkezett, amit kitűnően illusztrálnak a város fennmaradt — és eddig feltárt — hivatalos iratsorozatai, mondhatni: meglévő városi könyvei, „városi füzetei”. Az 1604–1605. évből a hadi, politikai események miatt töredékesen maradtak fenn a döntően jogszolgáltatással kapcsolatos anyagot tartalmazó városi jegyzőkönyvek. 1606-tól ugyanezen tematikájú protokollumok sora immáron a teljes századra folyamatos. E forrástípussal párhuzamosan a XVII. század során végig vezették a hegymesteri jegyzőkönyveket. Időszakunkat az 1609–1631 közötti törzsanyaggal rendelkező kötet tartalmazza.⁶ Azt, hogy ez a forrástípus 16. századi előzményre tekint vissza, kitűnően mutatja az ezen kötetben fennmaradt, letisztult írásgyakorlatot mutató 1598., 1599. évi felvállások sora. Ugyancsak az utóbbi évtől, az 1606–1618 közötti időszakból fennmaradtak a város plébánia temploma, Szent Márton templom céhmesteri számadásai. A városi tisztújításokon megválasztott céhmesterek éves kiadás/bevételi számadásai a

³ SILL 1986. A vasvár-szombathelyi káptalan történetére: SILL 1977., KÓTA 2001.

⁴ HORVÁTH 1943. 7–10., HORVÁTH é n. 8–9. 17.

⁵ GECSÉNYI 1986. 103. Miután a káptalan Sopronból Győrbe visszatért, került sor az abdai híd helyreállítására (1601). Győri Egyházmegyei Levéltár, Győri Székeskáptalan Magánlevéltára, Győri Székeskáptalan számadáskönyvei III. köt. fol. 121.

⁶ Vas Megyei Levéltár (VaML), Szombathely város levéltára (Szvlt.), Szombathely város hegymesteri jegyzőkönyve, 1. köt.

korabeli szabad királyi városi templomszámadásokkal rokonítható források.⁷ Egy ez idáig publikált 1551. évi templomszámadás egyértelműen a forrástípus korábbi meglétére utal.⁸ Az időszakosan választott városi tisztviselők, a bormesterek számadásai, az úgynevezett akolási jegyzékek — a forrásfeltárás jelen állása szerint — 1610. december 16-tól mintegy, egy generációnyi időszakra ismertek. Nem kizárható, hogy a datálatlan példányok között a fentínél korábbiak is előfordulhatnak, hisz azok szinte mindegyike Farkas Ambrus deák kézírásában maradt fenn.⁹ A különböző funkciójú városi könyvek, iratsorozatok megléte egyértelműen a városi jegyző szerepének, tevékenységének a fontosságát emeli ki, esetünkben az 1606–1617 között — valószínűsíthetően 1618 egy részében is — e funkciót viselt Farkas Ambrus deákét.¹⁰ Ugyanakkor, a fennmaradt iratanyag kézírásának átvizsgálásával kitűnik; egy időben nem csak egy személy írásképe jelenik meg a város meghatározó forrásaiban, pl. a protokollumokban. Ez óhatatlanul is több, jelenleg nehezen megválaszolható problémát vet fel. Legmerészebben felveti a több személyt foglalkoztató, kezdetleges mezővárosi kancellária létét. Ezt a feltételezést realisabb szintre mérsékelve: felhívja a figyelmet adott alkalmakra, feladatokra fogadott írnokok tevékenységére (pl. a városi jegyző betegsége, vagy más akadályoztatása idején), rámutat a magisztrátus más tagjainak írástudására. A vizsgált időszaknál kissé későbbi városi számadás az alkalmilag felfogadott írnok szerepét és jelentőségét támasztja alá.

A kutatások, forrásfeltárások jelen szakaszában nehéz azt megmondani, hogy a város eme fejlett XVII. század eleji írásbelisége mögött a megelőző század milyen rejtett társadalomtörténeti tendenciái állnak, miképpen a jelen ismeretek szerint nehéz arra is választ adni, hogy a közvetlen megelőző időben, a XVI. század második felében az urbáriumban regisztrált családokhoz képes sok, avagy kevés volt-e Szombathelyen a deákok száma. Míg az 1565. évi urbárium a 209 háztartás 2,4 %-ban jelzi litteratus/literatus/deák háztartásfőiségét,¹¹ az 1571-es urbárium szerint a 197 háztartás 3 %-ban¹² található minden bizonnyal jövedelme jelentős részét tanultsága alapján kereső világi értelmiség. Az 1572. évben kiállított urbárium hasonlóképpen 2,9%-ban adja meg a deákok urbáriumba felvett háztartásokhoz képesti arányát. (207:6). Ez a szám csak átmeneti ingadozást mutat az 1577-es évi urbáriummal szemben, ahol is ez az arány 2,5 % (200 háztartásból 5). Az 1592. évi igen részletes összeírás a század utolsó harmadára általánosan igaz arányt hozza, a 2,9 %-ot (201 háztartásból 6).¹³

⁷ VaML Szvl. V. 109. Szombathely város tanácsának iratai, Oklevelek, irományok (Titkos levéltár), Fasc. 16. No. 489., Dominkovits 2001. 331-342.

⁸ TÓTH-TRINGLI-BESSENYEI 1996. Nr. 4.

⁹ VaML Szvl. V. 102.c. Szombathely város tanácsának iratai, Acta Miscellanea, 1. doboz, Fasc. A.

¹⁰ HORVÁTH 1993. 234., SzhR I. passim.

¹¹ Az urbáriumok nominális vizsgálata azt a megállapítást támasztja alá, hogy a scriptorok egymás szinonímájaként használták a litteratus és deák neveket, ugyanazon személyt egyszer egyik forrás a latin, másik pedig a magyar névvel illette.

¹² Az 1571. évi urbárium esetében a 6 „aktív” litteratus/deák mellett nem számoltuk fel Máté deák özvegyét.

¹³ ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2000. 9–95.

Csupán az összevetés kedvéért jelezzük; az 1543-ban elfoglalt, a belváros mellett még három külvárosból álló Pécsen, a mohácsi szandzsák 1546. évi deftere alapján 10 utcában 21 deák lakott, ami az 550 háztartás 3,8 %-át jelentette. Egy generációval később, az 1579. évi pécsi szandzsák-összeírásban az etnikai, társadalmi szerkezetében, lakóhelyi szegregációjában erősen átalakult helyi társadalomnak még mindig 2,45 %-át — a 204 háztartásból 5 háztartást — tettek ki a deákok.¹⁴ Az urbanizációs léptékeiben más kategóriájú városban az 1546. évi 3,8 %-os szintet nyugodtan magasnak mondhatjuk. A város hanyatlásának időszakában pedig közel a szombathelyivel egyező urbáriumban regisztrált világi értelmiség lakott ott. Kiterjedt körű hasonló vizsgálatok nélkül felelőtlenség lenne túlzott következtetések levonása, azért csak óvatos — a későbbi kutatások során bebizonyításra váró — gondolatfelvetésként kerülhet elő a kérdés: lehetséges, hogy a szombathelyi urbárium alapján regisztrált világi értelmiségi arány egy mezővárosi középértéknek felelhetett meg?

Ugyanakkor a mezőváros térségi felértékelődése, az írásbeliség különböző fórumainak egy településen történő jelenléte (vármegyei székhely, hiteleshely, mezővárosi, uradalmi adminisztráció) — modern szóhasználatlal élve — vitathatatlanul egy lokális értelmiségi piacot teremtett.¹⁵

Mindezeket követően azt határozottan ki kell jelenteni, hogy a fenti adatok az írástudás városi társadalomban történő elterjedésének szempontjából csak szerény részinformációkkal szolgálnak, hisz az urbáriumok a hivatásos írástudók (értelmiség) csak egy csoportját regisztrálják, az alfabetizáció lokális társadalmon belüli nagyságának vizsgálatára e forrástípus nem megfelelő. A világiak körében az írástudás háztartásokra vetített elterjedése a fenti aránynak akár többszöröse is lehetett, hisz az urbáriumok névjegyzékeiben találkozhatunk a püspöki uradalom, a vár tisztartóival, illetve több olyan tekintélyes polgárral, vagy városban lakó nemessel akinek kézírása más forrásból ismert.

A XVII. század eleji Szombathely mezőváros magisztrátusa, ítélszéke előtt a különböző polgári peres ügyekben is az esetek döntő többségében jól felkészült ügyvédek képviselték a peres feleket. E személyek 1604–1605 során oly' országosan ismertté vált, vagy a térségben tisztos közigazgatási karriert befutott személyek voltak, mint a kor egyik legnagyobb jogtudósa, a Négyeskönyv szerzője, a Magyar Kamara tanácsosa Kitionich János, vagy balogfalvi Siey János, aki 1619 szeptemberében, illetve az 1622., 1625. évi soproni országgyűléseken Győr vármegye egyik követe volt, 1623–1625 között Győr vármegye alispáni hivatalát viselte. Míg ők ketten szombathelyi tevékenységük során egyértelműen a győri püspök familiárisi körébe tartoztak, addig a völcséji (Sopron vm.) taxalista kisnemes Szepes (Zepesy/Sepsy) Jánost — a vizsgált időszakban — a Nádasdy családhoz fűzték szervitori, familiárisi kötelek. Ő a Bethlen „éra” nyújtotta politikai karrier-lehetőség folytán 1624-ben a Szepesi Ka-

¹⁴ Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből. Főszerk.: MÁRFI Attila, Pécs, 1996. 67–69., 78–79. p. A vonatkozó rész Vass Előd munkája.)

¹⁵ Erről ld.: KÓTA 2000.

mara tanácsosa lett.¹⁶ A mezőváros ítélkezését tekintve meglepően magas színvonalú ügyvédi kar ez. Nem csoda, hogy kereseteik, vitáik „hemzsegték” Werbőczy Hármaskönyvének gyakran szó szerinti citátumaival. Forrásaink a Hármaskönyvre, mint az ország törvényére (decretum/lex) hivatkoznak, az érvelésekben megkülönböztetve azt az a város jogszokásaitól (consuetudo). Talán nem alaptalan vélekedés az, hogy Werbőczy fölöttébb gyakori citálását a város társadalmi átalakulása is segítette. Azaz: a XVI. század második felében egyre jelentősebb mértékű lett a törökök elől bemenekülő nemesség szombathelyi tényérése. 1592. évi urbárium a 201 összeírt háztartás 21,4 %-ban adta meg a városi házat bíró nemesek arányát. Ez az arány a genealógiai, (illetve nominális) vizsgálatok során csak emelkedhet! Természetes, a helyi nemesi társadalom sem pozícionálisan, sem vagyoniilag nem képezett egységet, a mezővárosi nemesség név alatt teljességgel eltérő eredetű, vagyoni állapotú csoportokat kell látni, pl. ilyenek a püspöki vár és uradalom officálisai, nemesi jogállású egyházi személyek, vagy a a török elől eltérő időszakokban menekült dél-dunántúli, illetve Győr elfoglalását követően az észak-keleti vármegyékből (Veszprém, Győr) érkezettek.¹⁷

***

Az alábbiakban a városi jegyzőkönyvek 1606–1614 közötti, regesztázott anyaga alapján a magisztrátus előtt folytatott perek, perszövegek elemzésével a különféle jogügyletekben (örökségi perek, tiltások és felvállások etc.) az írásbeliség emlékeit és nyomait próbáljuk feltárni. Továbbgondolásra különösen érdekesek azok a számszerűsíthető arányok, amelyek egyes pertípusokon belül (pl. örökségi, vagy adóssági perek) a bizonyításban felhasznált írásos dokumentumok meglétére, ezáltal egykori családi „levelestárakra” utalnak.¹⁸ A konkrét példák előtt még arra kell ismételtlen a figyelmet ismételtlen felhívni, hogy a szombathelyi magisztrátus ítélkezésében hangsúlyos volt Werbőczy idézése, és a Hármaskönyv privilegizált városokra vonatkozó kitételeinek használata.¹⁹

ÖRÖKSÉGI PEREK

A magisztrátus előtt folytatott perek egy kiemelkedő csoportját alkotják az örökségi perek, amelyek olykor adóssági perekkel is kombinálódhattak. E perek lefolytatása, az ítélkezés és végrehajtás során a fennmaradt jegyzőkönyvezésen kívül a mezőváros hivatali írásbeliségével is több síkon találkozhatunk; pl. vagyonfelvétel, vagyonosztás rögzítése, a benyújtott bizonyító iratokról, tanúkihallgatásokról, a mezővárosi

¹⁶ Balogfalvi Sieyre: GECSÉNYI 1988. 34., GECSÉNYI 1995. No. 139., 202., 297., 567., 584. Szepsyre: DOMINKOVITS 1999., FALLENBÜCHL 1967. 228–229.

¹⁷ ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2000. 90–95. A szombathelyi nemességre DOMINKOVITS 1998.

¹⁸ Az irat bizonyításban betöltött növekvő fontosságára: DEGRÉ 1984.

¹⁹ E téma önmagában külön vizsgálatot is megérdemelne!

kiadmányokról, vagy korábban jegyzőkönyvezett felvallásokról a peres felek valamelyikének hivatalos másolatok kiadása. Az alábbi táblázatban a vizsgált időszakban tárgyalt — és jelenleg ismert — örökségi perek és az azokban bizonyítóeszközként használt iratok arányát kívánjuk érzékeltetni. A nyolc év összesített eredménye egyértelműen az írásbeli bizonyítékok meglétét, de ugyanakkor még szerény számát mutatja. A későbbi, részletesebb elemzés e rövid időszakon belül nem csak a különbözőségekre, hanem főleg, a fennmaradt különkezelt iratanyagból nem tükröződő irattani-társadalomtörténeti részletekre is felhívja a figyelmet.

1. sz. táblázat

Örökségi perek a szombathelyi magisztrátus (törvényszék) előtt, 1606–1614

Év	Örökségi per (eset)	Írásbeli dokumentummal történő bizonyítás (eset)
1606	2	2
1607	11	3
1608	2	—
1609	17	—
1610	2	1
1611	2	1
1612	3	1
1613	3	2
1614	7	4

1606–1614 közötti — eddig számbavett — mintegy 49 örökségi perből 14 esetben (28,5 %) iratokkal; végakarattal, osztálylevéllel, illetve más, konkrétan meg nem nevezett irattípusokkal bizonyítottak. A bemutatott, majd a magisztrátus által megvizsgált és elfogadott iratok alapján vitték végbe a vagyonosztást is. Így Szabó Benedek árvái és az özvegy közötti 1613. évi vagyonmegosztást 4 db, „A–D” jelű irat alapján hajtották végre.²⁰ De ahogy ezen elhúzódó per egy korábbi meghagyásából ismert: összesen 11 db irat állt az ítélező bírák rendelkezésére, amelyeket abc „rendbe szedve”, azaz megjelölve, átmenetileg az egyik városi esküdtnél, Kecskés István deáknál helyeztek el.²¹ Az örökségi perekben a magisztrátus előtt szereplő iratok kiállításának helyére csak olykor-olykor történik utalás.

Az eddigi ismeretek alapján e szűk időszak bizonyítási gyakorlatát sem lehet teljességgel egységesnek nevezni. 1606–1609 közötti örökségi perekben a bizonyítás során egyértelműen a tanúkkal történő bizonyítás dominál, illetve a perben írásos bizonyíték, vagy magánjogi írásos forrás említetlenül hagyása a jellemző. Ugyanakkor egyes elhúzódó, az átlagosnál fontosabb örökségi pereket több típusú írásos bizonyíték bemutatása jellemez (pl. végrendelet, genealógia). 1610-től nagyobb arányban talál-

²⁰ SzhR II. Nr. 763. (1613. jún. 24.)

²¹ SzhR II. Nr. 709. (1613. jan. 24.)

kozhatunk iratokkal történő bizonyítással, és a peres felek vitáiban is hangsúlyosabban szerepel bizonyító irat bemutatásának megkövetelése. Az a jelenlegi ismeretek birtokában biztosan még nem mondható meg, hogy mindez véletlennek, azaz az átlagos mezővárosi polgárnál rangosabb személyek örökösödési pereinek köszönhető, vagy emögött már változási trend látható. Ilyen pl. Szlajcsics Mátyás deák, a győri püspök volt keszői, majd szombathelyi provizorának örökösödési pere, amelyben 1614 februárjában mindegyik érdekelt fél a másiktól kívánja meg a meghatározó bizonyító irat bemutatását.²²

A peres felek vitája, illetve a bizonyítás során ha bármely — eseteinkben olykor összeolvadó — perszakban írásos bizonyítékok kerülnek felemlítésre, illetve a magisztrátusnak bizonyoságképpen bemutatásra, úgy többnyire Szombathely város magisztrátusa által kiadott, a város hiteles pecsétjével megpecsételt okiratot kell érteni. Olykor az is előfordult, hogy a bíró és a magisztrátus (város) nevében kiadott okiratra nem a *communitas*, hanem a bíró saját pecsétje került. A kiadmányok megpecsételését egyébként többnyire a bíró végezte.²³ Ugyanakkor örökségi perekben is gyakran találkozzunk hiteleshelyi, elsősorban a vasvári társaskáptalan által kiadott okiratokkal, míg más város (pl. Pápa) hivatalos kiadmányával is. Chemetey István leánya, Katalin pedig, akinek az apja Vas vármegye és a tágabb térség birtokos nemességének sorába tartozott, „nádori osztálylevelé” bemutatását említette.²⁴

Egy adott perben, a peres felek által bemutatott több, egyes esetekben eltérő fórumtól származó közhitelű okirat felveti a bizonyító iratok jogi hierarchiájának kérdését is. Ilyen eset történt 1607. január 21-én. A Csörge Benedek-féle házörökség ügyében felvett perjegyzőkönyv egyértelműen fogalmaz: a városi ügyben a vasvári káptalan kiadmányánál autentikusabbnak tartják azt az okiratot, amelyet a város adott ki, még akkor is, ha azt a bíró nem a város pecsétjével, hanem a sajátjával erősítette meg, mert ahogy indokolták: a bíró ezt a háborús, zavaros iratok miatt kellett hogy megtegye.²⁵ Ugyanez a jogelv tűnt fel egy év múlva, Nemesszegi György folytatólagosan felvett örökségi perében is. Az alperes a vasvári káptalan által kiállított felvallólevelet (*litterae fassionales*) mutatta be, mire a felperes ügyvédje Werbőczy Hármaskönyvének III. rész, 13. címére hivatkozva a bizonyíték elvetése mellett oly módon érvelt, hogy e város magisztrátusa semmiféle hiteleshelyi, vagy más város

²² SzhR II. Nr. 841-842. (1614. febr. 22.), vö.: uo. Nr. 856. (1614. márc. 7.) Szlajcsics (Zlaychich) 1587–1590 között a keszői vár provizora volt (Kenyeres 1999/2000. 73.) Itt szeretném megköszönni Kenyeres Istvánnak baráti szívességét, kéziratos munkája használatának lehetőségét! Az 1592. évi urbárium a szombathelyi vár provizoraként szól róla (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2000. 95.). Ekkor Pestvármegyei Gáspár töltötte be a keszői provizori hivatalt (HORVÁTH 2001.)

²³ A bíró saját pecsétjének használatát ld.: SzhR I. Nr. 64. (1607. jan. 20.). Az iratok megpecsételésére: 1612. december 6-a körül a bíró több iratot is megpecsételt akkor, amikor a felperes Forián Imre a saját igazát bizonyító közelebről meg nem nevezett peres iratot elküldte, aminek megpecsételését Tapolczay Pál tilalompénz letétele ellenében időlegesen megakadályozott, ld.: SzhR II. Nr. 703. (1612. dec. 30.)

²⁴ SzhR II. Nr. 760. (1613. jún. 21.)

²⁵ SzhR I. Nr. 64.

bírjától származó kiadmányt, (iskola)mester által írott irat nem fogadhat el. Ugyanakkor a város a hiteleshelyi felvalló levél alapulvételével ítélkezett.²⁶

Az, hogy az előbbi ítélet nem a korábbi ítélkezési elv megváltoztatását jelentette, csupán az elégtelen bizonyítékkal szembeni reális praxist, kitűnően mutatja egy 1614-es eset. Vas vármegye és a tágabb térség birtokos nemességébe tartozó, Szombathegyen házat, ingatlant bíró Sibrik Tamás felesége, Klára asszony házörökségi perben megtett perújítás során a vasvári káptalan hiteles kiadmányát, egy felvalló levelet mutatott be. Az alperes fél a kiadóra hivatkozva rögtön visszavetette ezt az írásos bizonyítékot, mondván: minthogy városi ház eladásáról van szó, azt a magisztrátus előtt kellett volna felvallani. Továbbá a Hármaskönyv III. rész 14. címére hivatkozva kihangsúlyozta; minthogy ezen birtokbeiktatásnál a bírónak és két tanácstagnak (esküdtnek) is jelen kell lennie, minthogy ez nem történt meg, valójában a felperes az *consuetudo* szerint be sem iktatta magát a birtokba. A felperes fél ugyancsak Werbőczyre hivatkozva nem fogadta el az alperes érvelését, ugyanis — ahogy ügyvédje állította — a Hármaskönyv immáron citált III. rész 13. címe szerint a városnak csak városi ügyekben van kompetenciája, de minthogy mindkét peres fél nemesi jogállású személy, esetükben a hiteleshely kiadmányát teljességgel kompetensnek kell tekinteniük. A magisztrátus döntése ezzel ellentétben nagyon határozottan kimondta; a város területén bármiféle örökség, birtokbeiktatás ügyét, felvallást a bíró és a magisztrátus előtt (a város előtt) kell megtenni, a káptalani iratnak ez ügyben jogérvénye nincs. Ugyanakkor a peres felek — nemesi jogállásuk révén — más bírói fórumokon (vármegye előtt, vagy a kurián) perüket tovább folytathatják.²⁷

Bár örökségi perben tűnt fel, de valójában adósság örökösöktől történő visszakövetelésére szolgált Pápa város pecsét alatt kiadott kötelező levele, amellyel Szabó György a Szűcs Mihályné elleni perében azt igazolta, hogy az alperes férjének 50 ft-ot kölcsönzött, amelyről a fent említett, két tanú jelenlétében kiállított okirat is szólt.²⁸

Az örökségi perekben történő bizonyítás során hamis okiratok bemutatásával is találkozhatunk. Így 1607. júniusában Ztojkovics Gergely unokája, Miklós a Csajtai Katalin elleni házörökségi perében 3 db genealógiát mutatott be, és ahogy jelezte: amennyiben ezek nem lennének elégségesek, úgy kész tanúkkal is bizonyítani jogosultságát. A városi ítélszék a tanúkkal bizonyító Csajtai Katalin előadását, s házhoz való jogát fogadta el, mert a benyújtott iratokat a formai jegyek alapján is megvizsgálták és megállapították: önmagukban az előadott genealógiák nem elégségesek a kereset elfogadásához, ugyanis a bemutatott iratokról hiányzik a felperes földesúrnak — mint a jobbágyi függésben lévő személy urának, képviselőjének — aláírása és

²⁶ SzhR I. Nr. 149.

²⁷ SzhR II. Nr. 935. (1614. jún. 20.) Werbőczy Hármaskönyvének III. rész 13. címe a bíró és az esküdt polgárok előtti bevallásokról, azok örök érvényéről, polgárok mások előtt tett bevallásainak érvénytelenségéről, míg a 14. címe a polgárok közötti örökség birtokbavételének módjáról szól. WERBŐCZY 1897. 394-395.

²⁸ SzhR I. Nr. 163. (1608. febr. 09.)

pecsétje, ami nélkül az összes „nemzetséglevél” érvénytelen. E tényt csak felerősíti az eskü elmaradása, ugyanis Ztojkovics az állításakor nem tett esküt.²⁹

Ezek után joggal merülhet fel a kérdés: a szombathelyi lakosok hol tarthatták a bizonyítás során bemutatott különféle típusú-eredetű jogbiztosító irataikat? Az egykori városbíró — pl. 1598/1599., 1604. esztendőkkben —, Bandi Ferenc hagyatékát érintő, hosszan elnyúló örökségi perek egyikében, a Pap János, Tallián János felperesek Sellyey János deák és Mészáros János alperesek ellen indított keresetében a felperes fél allegatiojában külön kiemelte, Bandi Ferenc 1606 börtönében elhunyt özvegye, Katalin asszony ládáját a fent megnevezett János deák Sárvárra vitte és ott Mészáros Jánosnál helyezte el. Ebben a ládában voltak a végrendeletek, a szülő-örökségről szóló felvalló és birtoklevelek, továbbá az ón és ezüst tárgyak, mindenképpen visszaadásukat követelik. Az alperes fél késznek magát késznek nyilvánította az okiratok visszaadására, de jelezte: 9 óntálon kívül — amit hasonlóképpen visszaad — más a ládában nem volt.³⁰

Engedtessek meg, hogy egy forrástípusról, a bizonyító iratként az örökségi perben leggyakrabban használt végrendeletről speciális vonatkozások miatt egy kis kitérő tétessen, ami Szombathely mezőváros ma ismert történeti levéltárát tekintve több szempontból is fölöttébb elgondolkodtató. A városi iratok külön kezelt végrendeleti gyűjteménye Beretvás Mihály — Ambrus deák, városi jegyző által írott — 1616. évi testamentumával kezdődik, míg a jegyzőkönyvekből ismert több korábbi is. Így Tóth Balázs özvegye, Magyar Mihály felesége, Katalin asszony 1608. június 5-én protokollumba másolt végakarata, vagy Pordán György 1614. április 24-én jegyzőkönyvezett testamentuma.³¹ Tehát: az örökségi perekben hivatkozott, a perjegyzőkönyvek szerint bizonyításként bemutatott viszonylag nagyszámú, mára már elpusztult — esetleg kisebb részben még lappangó — 16. század végén, 17. század elején keletkezett végrendelet egyértelműen más dimenzióba helyezi a mezővárosi polgárság viszonyát az írásos kultúrához, ez eddig ismerteknél, vagy leképzetteknel jobban felértékeli az írásbeli kultúra és kommunikáció, az írott dokumentumok jelentőségének felismerését a vidéki polgárok életvitelében, jogszemléletében, függetlenül attól, hogy azok rendelkeztek-e a betűvetés és olvasás ismeretével, avagy sem, hisz erről a vizsgált források nem adnak információt.

A végrendeletek hitelesítése kapcsán a XVII. század elején, eredetiben fennmaradt szombathelyi testamentumok egy másik — ez idáig a helyi kutatásokban fel sem merült — jelenségre is rámutatnak. Ez városi hatóság által is elismert és a bizonyítások során is elfogadott magánhitelesség szimbóluma; a polgári pecsét használata. A magyarországi szfragisztika kevésbé foglalkozott polgári címeres pecsétekkel. Mind országosan, mind a tágabb térséget tekintve alapvetőek Tompos Ernő közép- és kora újkori soproni kutatásai. A jeles heraldikus a XVIII. századi soproni polgári címeres pecsétek elemzésekor a városi levéltár Testamenta állagát használta fel. A 643 vég-

²⁹ SzHR I. Nr. 105. (1607. jún. 26.)

³⁰ SzHR I. Nr. 37. (1606. aug. 25.)

³¹ Beretvás végrendelete: VaML Szvl. V. 102.e. Testamenta, Fasc. C. No. 203., Katalin asszony végrendeletét közölte: SzHR. I. Nr. 236., SzHR II. Nr. 908.

rendelet 64,5 %-án talált címeres pecsétet, ami számításai szerint 586 családból 158 családot érintett (27 %), de ezek közül is 95 db (16,2 %) tartozott a címeres pecsétek közé. A további analízis megállapította: a vizsgálatba vonható pecsétek mindössze 10,7 %-a tartozott a „klasszikus” polgári címerpecsétek közé (pl. mesterjegyes, vagy mesterjegyeket felhasználó címerek). A többi nemességet nyert polgár címere volt.³² A szombathelyi polgári címeres pecsétek összegyűjtése és elemzése még messze nem tart a családok szerinti beazonosítás, szfrasztikai-heraldikai elemzés fázisában. A forrásfeltárás jelen szakaszában elsősorban csak az előfordulást lehet jelezni. Mindennek aránya jóval csekélyebb, mint a fenti XVIII. századi (!) soproni. Jelenleg mintegy 5-8 szombathelyi polgár pecsétje ismert, ami a feltárt végrendeletek kevesebb mint 1 %-án található. Vitathatatlanul csekély e szám, és a pontosabb ismeretekhez a heraldikai leírás, elemzés mellett még szükséges az adott személyek társadalmi beazonosítása. Ugyanakkor még e szórvány adatok is fölöttébb értékesek: a perjegyzőkönyvekben olykor-olykor feltűnő magánpecsét használatot immár fizikai valójukban erősítik meg.³³

ADÓSSÁGI PEREK

A szombathelyi magisztrátus előtt vitt polgári perek másik nagy csoportját a különféle adósságok miatt keletkezett jogügyletek alkotják. Ezek keletkezésének — a vizsgált időszakban — három nagy típusa különíthető el. a.) Nagyon jelentős számú, *biztonsági célú megőrzésre* történő átadás. Ezek elsősorban ezüst-, arany tárgyakat, illetve készpénzt átadását is jelentik. A perszövegekben megnevezésük a „hű kézhez” adás. Speciális — többször előforduló kereset — az ezüst- és aranytárgyak ezüst és ötvösmunkára történő átadása, de azok elkészítésének elmulasztása miatt a teaurálási értékeket sokszor már a túlélő özvegyen kérték számon.³⁴ b.) A *kereskedelmi ügyletekkel* kapcsolatban fellépő adósságok (áru- és pénzhitel). c.) A mezőváros jelentős ingatlanforgalmára jellemző a *zálogvisszaváltásból keletkezett* adósság.

Mielőtt az esetszámok alakulására egy pillantást vetnénk, engedtessek meg, hogy a különböző típusokat egy-egy példával illusztráljam. a.) E perek egyik speciális típusa a végrendeletben meghatározott kintlévő pénz, vagy vagyontárgy visszakövetelésével állt kapcsolatban. Ezen alapul pl. Szabó Bálint 1606 júniusában Kalmár Mátyás ellen

³² TOMPOS Ernő: 1942. 42–54., 126–130., 177–183., 270–276., A Mohács előtti polgári pecsétasználatra alapvető: TOMPOS 1973. 289–306.p., Ehhez kisebb pótlás: TOMPOS 1977. 75–76. A XVIII. századi forrásfelhasználását kiegészíti: Tompos 1982. 326–334. (Elsősorban a városvezető elit — városi tanácsosok — illetve speciális foglalkozás, a gyógyszerész címerei találhatóak az 1751. évtől kezdődő kötetben.)

³³ A magánpecsétek végrendeleti használata, több generáción keresztül elhúzódó adóssági perekbe történő bemutatása és elfogadása a helyi gyakorlat további elemzését is megkívánja. (Werbőczy Hármaskönyvének II. rész, 12. cím, 4. §-a szerint örökösségi ügyekben a magánpecsétek nem hitelesek. Ld.: WERBŐCZY 1897. 246–247.)

³⁴ A mezőváros ötvös céhének privilegiumával, illetve külön az korszakunkat és az egész XVII. századot adatolva az ötvösökkel foglalkozott: HORVÁTH 1940. 134–143. Megállapította: a polgári hagyatékokban feltűnően sok az ötvösmunka (uo. 141–142.)

felvett pere is, amelyben a felperes (Szabó Bálint) Furkó János végrendeletére hivatkozva követelte a túlélő örökösön a fenti forrásban rögzített adósságát. A felperest — minthogy a végrendeletet maga bemutatni érthető módon nem tudta — keresetére történő eskütételre szólította fel a magisztrátus.³⁵ Természetes, a perek egy fölöttébb jelentős részében sem tanú, sem bizonyító irat nem állt a felperes rendelkezésére. Ilyenkor az egyik gyakorlatot Szabó Mátyás, Eötvös György özvegye, Zsófia asszony elleni pere ilusztrálhatja. A felperes 4 ft-ot kölcsönzött egy tótországi szabónak, hogy az alperes férje új dolmányt vehessen. De minthogy követelését semmivel sem tudta bizonyítani — miképpen a másik peres fél sem tudta magát érdemben védelmezni —, a magisztrátus 15-öd napon belüli eskütételre kötelezte Szabót. Ha ezt nem tenné meg, úgy elesik keresetétől.³⁶

b.) Pozsony vármegye egy jelentős kereskedelmi szereppel rendelkező csallóközi mezővárosából, Somorjáról, Gerencsér Péter és Kovács Benedek 1607 novemberében Mészáros Miklóst és az ő szolgáját, valamint Mészáros Jánost fogták perbe. A felperes fél előadása szerint ők az alperesek Sorokról fölhajtott marháit megvették, azok árát kifizették, és már utánuk a szombathelyi vámot is megfizetve Somorjára indultak, amikor az eladó alperesek Söpténél rájuk támadva a jószágokat tőlük visszavették. Az alperes fél védekezésében a hangsúlyt a somorjaiak fizetésektelenségére helyezte, kijelentve: ők „levelet” ígértek a jószágokról, de azt nem adták meg, ezért — hogy nagyobb kárt ne szenvedjenek — kénytelenek voltak tőlük a jószágokat visszavenni. De ezen érvelésüket a tanúbizonyítással is felkészült somorjaiak megsemmisítették. Ugyanis a tanúként fellépő Kis András somorjai polgár kijelentette: Somorján az ő házánál ütötték nyélbe az adás-vételt. Akkor kölcsönösen mindkét fél a maga részéről „levelet” is adott, az üzletre az áldomást is megitták. Ugyanezt más tanú is megerősítette — minthogy egy tanú nem tanú.³⁷

c.) 1609 decemberében Szabó Péter özvegye egy nemzedékkel korábbi ügyben indított zálogolásból származó adóssági pert Szele Mihály ellen; rajta Lovas Gáspár javait kereste. A még Sziget(vár) elveszése utáni (1566) időre visszanyúló ügyben az alperes határozottan követelte: a felperes bizonyítson zálogoslevéllel, anélkül zálogot nem lehet keresni. Bár a magisztrátus határozottan elutasította, hogy a zálogolás bizonyításának csak ez az egy módja lenne, az asszony az alperes által megkövetelt záloglevelet be tudta mutatni. Kevés eddig ismert esetben fordult elő, hogy az egyik peres fél a bemutatott iratot hamisnak mondotta. Ebben az esetben Szele szerint ez fordult elő, ugyanis Lovas az irat kiállításánál korábban halálozott el. A magisztrátus — minthogy ez saját pecsétjével ellátott hiteles városi irat volt — a kiállítás helye, a megerősítés módja alapján egyértelműen vitathatatlan hitelességűnek mondta ki az okmányt.³⁸ Hasonlóképpen városi kiadmánnyal történt bizonyítás egy másik zálog-

³⁵ SzhR I. Nr. 20. (1606. jún. 2.) Szabó peréhez hasonló Sennyei Gáspár jáki jobbágyának, Kis Lukácsnak Kádas Katalin elleni pere is, aki szerint az asszony férje 12 ft-tal adósa maradt és ennek megadását végrendeletében rögzítette. SzhR I. Nr. 28. (1606. jún. 30.)

³⁶ SzhR II. Nr. 558. (1610. okt. 8.)

³⁷ SzhR I. Nr. 144. (1607. nov. 13.)

³⁸ SzhR I. Nr. 465. (1609. dec. 27.)

perben is, de ott a peres felek egyike sem tudta az iratot bemutatni, hanem a városi jegyzőkönyvre mint adott esetben bizonyítékre hivatkoztak. Nagy Balázs és felesége, Katalin asszony Zsebe Mátéval szembeni 1611. évben felvett adóssági pere 1606-os ingatlan záloglásra ment vissza, amikor is a felek között a város ítélkezett és a jegyzőkönyvezett ítélet alapján a felperesek a pénz felvételét, a föld visszaadását kérték.³⁹

Az egyes példák után vessünk egy pillantást a feldolgozott időszak adóssági pereinek számszerű alakulására.

2. sz. táblázat

Adóssági perek a szombathelyi bíró és a magisztrátus előtt, 1606–1614

Év	Adósság esetszáma (db)
1606	16
1607	17
1608	15
1609	14
1610	10
1611	6
1612	6
1613	5
1614	6

A vizsgált időszak elején, az 1606–1609 közötti években a fölöttébb magas esetszám mögött kiemelkedően nagyarányú értéktárgy és készpénz megőrzésre történő átadása, illetve a visszaszerzésből származó konfliktus húzódik meg. Ez szoros összefüggésben áll a város 1605–1606. évi hadi krónikájával, mikoron is Bocskai alvezére, Némethy Gergely hajdúi és szövetségesei, majd a városon átmenő vallon, török hadak miatt a lakosság jelentős része értékeit részben magával mentve, részben elásva, hű kézhez adva a Rábán túlra menekült. A zavaros idők elmúltá, a tulajdonviszonyok rendezése után döntően a különféle kereskedelmi ügyletekből származó adóssági perek, adósság felvállások kerültek a bíró és a magisztrátus/törvényszék elé.

A 95 adóssági ügyben négy alkalommal (4,2 %) hivatkoztak végrendeletre, azt egy alkalommal biztosan bemutatták. 10 esetben (10,5 %) a fennálló tartozás visszakövetelésére írásos bizonyítékot mutattak be — és azt részben tanúkkal is alátámasztották. Az adóssági ügyekben különböző irattípusok kerültek a magisztrátus elé. Egyaránt megtalálható közöttük a magánszemélyek sajátkezűleg kiállított magánokiratai, amit olykor nagyobb erejük elérésére saját gyűrűspecstük lenyomatával is elláttak, a különböző közhitelű iratképzők záloglevelei (többnyire városi), városi jegyzőkönyvek kivonatai, illetve több esetben a hivatkozott felvállási helyek.

4–5 esetben (4,2–5,2 %) bizonyítottak csak tanúval, de közülük kettőt elégtelennek talált a magisztrátus. Minthogy a többi esetben sem irat, sem tanú nem állt ren-

³⁹ SzR II. Nr. 575. (1611. febr. 25.)

delkezésre, és gyakran a kölcsönügylet is négy szemközt történt, azért a bírák itt is a Hármaskönyvben rögzített szabályozást követték, a felperes esküdjön meg a követelésére, avagy tizenötöd napra harmad-harmad magával mindkét peres fél tegye le az esküt.

Török István szolgálója, Szabó Miklós a Szabó András elleni adóssági perében a felperes szolgáló szerint ő a háború kezdete előtt — azaz Némethy Gergely támadását megelőzően — egy 20 ft-ot érő tarisznyában 38 ft-ot adott az alperesnek, amelyeket most visszakövetel. Az alperes fél tanult ügyvédje az alábbi indoklással utasította vissza a keresetet: a pénzkölcsönzésnek két alapvető módja van. A pénz leszámolásával vagy valakihez mint hű kézhez (ad fidelem manus) adja az összeget bizonyos számú tanúk előtt, vagy pedig írásban reversalist kell adni az átadás-átvételtől. De tudomása szerint semmi nem így történt, tehát rajta a felperes semmit sem kereshet. Egyébként meg mutassa fel a mondott reversalist. Az ítélkező uraim differenciáltabban kezelték a kérdést, és alaki problémákra hivatkozva nem utasították el gyors ütemben a felperest. Az ügy kimenetelét alperesre bízták: az a következő törvényszéken harmadmagával esküdjön meg arra; a felperes követelése az ő saját pénzével együtt a háborús időkben elveszett.⁴⁰

Szabó András és ügyvédje támadásként ható védekezése a helyi társadalmi gyakorlatban cseppet sem szokatlan dolgot követelt: valamely írásos nyugta, kötelezés, szerződés bemutatását. Barbély István felesége, Harchy Ilona és Harchy Pál adóssági perében hasonlóan biztos fordulattal védte magát az alperes, de érvelése nem esett egybe a realitással. Harchy Pál és ügyvédje szerint ha Magyarországon valaki adósságot perel annak követelését vagy pecsétes levéllel, vagy pedig a szerződéskötéskor jelen lévő tanúk bizonyításával kell igazolnia, de ilyenekkel a felperes nem rendelkezik. Ezért csak akkor hajlandó fizetni, ha Harchy Ilona keresetére megesküszik. Az asszonynak nem kellett magára vennie a súlyos bizonyítást módot, mert a magisztrátusnak egy alperes kézírásával írt kötelező levelet mutatott be, amely szerint ő a felperesnek több ízban adósa maradt, úgymint 114 ft-tal, majd 36 ft-tal, továbbá 3 arannyal, 25 köből zabbal, 2 köből rozssal. Bár ezt követően az alperes határozottan állította: ő a fenti adósságot már megfizette, a magisztrátus a magánokirat megvizsgálása után megállapította, az a „memoriale” egyértelműen Harchy kezétől származik. Ezért az alperes 15-öd napra akár írásos bizonyítékkal, akár tanúkkal igazolja, hogy ő a fent részletezett adósságot már megadta.⁴¹ Szele Mihály, Borbély János özvegye elleni adóssági perében nem egy simplex, az adós fél által saját kézírásával írott irattal bizonyított, hanem egy olyan meg nem nevezett kiadótól származó irattal, amin az asszony férjének pecsétje és aláírása is rajta volt, és amelyben ő 109 ft-os adósságát elismerte.⁴² Az ismeretlen kiadási helyet azért is hangsúlyozni kell, mert az föltöbb sok helyről származhatott, a városi jegyző, világi írástudók — eset-

⁴⁰ SzhRI. Nr. 48. 1606. nov. 24/25.

⁴¹ SzhR I. Nr. 151. (1608. jan. 11.) Ugyanakkor a késői olvasó számára egyszerűnek tűnő esetek sem biztos, hogy simplex módon zárultak le, a perjog és a jó ügyvéd révén a vesztes helyzetben lévő fél is célját elérhette. vö. uo. Nr. 185. (1608. márc. 18.), ill. Nr. 186.

⁴² SzhRI. Nr. 154. (1608. jan. 18.)

leg maga az ügyben érdekelt fél vagy felek —, hiteleshely, vagy egyházi személy, maga a magisztrátus mellett olykor a konkrét ügyben illetékes más mezőváros, esetleg Vas vármegye, vagy hasonlóképpen illetékessége miatt más vármegye tisztviselője (tisztviselelői) is mint hivatalos hatóságok kiállíthattak magánfelek adóssági ügyében bizonyosságleveleket. Így Soós Mártonné adóssági perében ismert egy Egerváry Miklós, Zala vármegye szolgabírája által kiadott, megpecsételt bizonyosságlevél.⁴³

A szóbeli és az írásos kultúra egymásmellettsége és a két kommunikációs rendszer — szempontunkból bizonyítási eszköz — közötti speciális konfliktust mutatja Puskarit Mihály, Mészáros Miklós agilis elleni kereskedelmi tevékenységből származó adóssági pere. A valószínűsíthetően írástudatlan, de az írott szó jelentőségét jól ismerő Puskarit szerint amikor 1606-ban Kiskomáromba gabonát szállítottak, akkor közöttük valami pecsétes levél irattatott. De ez nem a szóbeli megállapodás szerint került írásba foglalásra, ezért ő már akkor nem akarta annak megpecsételését. Az alperes ezzel szemben határozottan állította: a pecsétes adóslevél Puskarit akaratával egyező, az ő kérésére lett kiállítva, és ezt az állítását — a magisztrátusi végzésnek megfelelően — tanúkkal is bizonyítani tudta.⁴⁴

A szombathelyi adóssági pereknek kirajzolódik egy másik csoportja is. Gyakran szombathelyi megbízottal rendelkező bécsi kereskedők („nürnbergi árusok”, pl. Paul Fogel, Jörg Long) rendszeresen egyes családoknál hagytak (pl. Forián, Németh) áruhitelt. Később összecszerűen nagyon pontos követelésekkel jelentkeznek a magisztrátus előtti adóssági perekben, tiltásokban — olykor a magisztrátus által végbevitt végrehajtásokba. Elképzelhetetlen, hogy a sorozatos és több személyt „párhuzamos” érintő kereskedelmi ügyekről a korban nem készültek volna — mára már elpusztult — feljegyzések, esetleg üzleti füzetek, könyvek.

A VÁROSI MAGISZTRÁTUS MINT HITELESHELY — HÁZ ADÁS-VÉTEL FELVALLÁSOK

A városi, mezővárosi magisztrátusok saját közigazgatási területükön a város polgárai, lakosai közötti ügyekben — ahogy erről fentebb már volt szó —, azaz saját hatáskörükben korlátozott mérvű hiteleshelyi tevékenységet is elláttak (adásvétel felvallások, ügyvédvallások, tiltások etc.)⁴⁵ Ez hasonlóan a korabeli megye törvényszékekhez, közgyűlésekhez, eredményesebb fóruma volt a jogérvényesítésnek, mint az adott hiteleshelyen történő felvallás. Ez nemcsak a Werbőczy által is rögzített kompetencia-hierarchia miatt alakult így, hanem az iratképzők eltérő funkciórendszere miatt is; azaz a városi magisztrátus előtt felvalló nemcsak közhitelű iratot nyert, de jogosultságát helyben képviselhette is. A mezővárosok által kiállított okmányok közhitelű

⁴³ SzhR I. Nr. 229. (1608. jún. 9.)

⁴⁴ Szh R. II. Nr. 498. (1610. márc. 19.)

⁴⁵ A XVII. század első felére – a praesidiummá válás előtti időszakra – a mezővárosi magisztrátus két legfontosabb funkcióját a település jeles kutatója, a Batthyány levéltár rendezője is így állapítja meg: „A város tanácsa elsőfoku törvényszék és hiteles hely a város polgáraival szemben és a város területén belül.” IVÁNYI 1943. 82.

kiállításának egy meghatározó kellékéről, a *communitas* pecsétjéről és annak hatályáról a Hármaskönyv II. rész 13 címének 3 §-a is ír: „...a városoknak és mezővárosoknak is van a királyoktól és fejedelmektől nyert hiteles pecsétük, a melyeknek az előttük fenforgó és közöttük fölmerülő tényekre és dolgokra nézve teljes ereje van.”⁴⁶

A mezőváros a legkülönbözőbb magánjogi esetekben adott ki polgárai és lakosai számára hiteles bizonyáglevelet. Így pl. Duimovics Tamás szombathelyi bírósági és a 12 fős esküdtségi kar 1606 júniusában Tapoczkaayné számára „menedéklevelet” adott ki arról, hogy az asszony a neki átadott javakat (20 ft, ezüstpohár) hiánytalanul visszaadta.⁴⁷ Ügyvédvallást viszonylag szerény számban, 1609., 1611. során egy-egy alkalommal regisztráltak. Örökségi ügyben végrendeletnek való ellentmondás az 1613. évben két esetben is megtörtént.

A különféle eseti példák mellett Szombathely mezőváros bírája és magisztrátusa előtt a legtöbb felvállás örök — ritkábban zálog — jogon ház, házrész, ingatlan adásvétele, illetve ennek tiltása miatt történt.

A ház adás-vétel helyi jogszokását legteljesebben 1613. szeptemberében a Fodor Jakab és néhai Fodor Miklós leánya, Erzsébet leányági örökösének Szabó Miklós elleni perében mondja ki az alperes fél ügyvédje. Az árvák a sorompóval leválasztott külvárosban, a Karicsában fekvő azon házöröküket keresték, amelyet korábban is, és a perfelvételtkor is két részre osztottan birtokoltak, de annak egy részét Ágh Farkasné, Zsófia asszony az örökösökkel nem törődve Szabó Miklósnak elidegenítette. Az alperes ügyvédje egyrészt a Hármaskönyv III. rész, 14–15. címében előírt tiltási, elévülési időre hivatkozott, másrészt a város élő jogszokását hozta fel; aki ugyanis e mezővárosban házat ad és vesz, annak háromszor kell pecsétes levelet kérnie az egész tanács előtt. Minthogy az alperes fél ezt megselekedte, a város a megpecsételt okiratot kiadta, és ő mindezek után hosszabb ideje a háztulajdon békés birtokában van, azért a felperes fél keresetét nem fogadja el.⁴⁸

A fennmaradt jegyzőkönyvek szerint a jogszokás és a gyakorlat között azért lehetett némi eltérés. 1606–1614 között 79 esetben tettek a bírósági (vagy képviselője) és a magisztrátus előtt ház adásvételéről készült felvállást. Ugyanakkor az esetek csupán 45,6 %-ban (36 alkalommal) kérték először a házról, az adásvételről szóló okiratot, a többi esetben valószínűleg megelégedtek azzal, hogy a jogügylet a város közhiteles iratanyagában, a jegyzőkönyvek sorában leírásra került. Az előző arány töredéke a kétszeri okirat kérés: 10–12 alkalom (14–15 %), míg teljesen elenyésző a háromszori kérés rögzítése: 1 alkalom (1,3 %). Azaz: a fennmaradt jegyzőkönyvek a statútumoknál rugalmasabbnak mutatják egy nagy horderejű, konkrét vagyoni jogi esetben az aktuális gyakorlatot.

⁴⁶ WERBÓCZY 1897. 246-247.

⁴⁷ SzhR I. Nr. 25. (1606. jún. 10.)

⁴⁸ SzhR. II. Nt. 788. (1613. szept. 20.) A felperes fél allegatiojában elutasította az alperes érvelését, és ezt azzal indokolta, ők korábban mind Hetésy, mind Vaszari, mind pedig Kenézy uram bíróságában ellentmondással éltek.

Az éves ingatlanforgalom alakulását is jól jelző felvállások száma, a felvállás terén deklarált jogszokás és a regisztrált gyakorlat arányát az alábbi táblázat mutatja részletesebben:

3. sz. táblázat

Ház (és egyéb ingatlan) felvállások Szombathely város bírása és magisztrátusa előtt 1606–1614.

Év	Felvállások száma	Városi okirat kérése, I. alk.	Városi okirat kérése, II. alk.	Városi okirat kérése, III. alk.
1606	—	—	—	—
1607	11	4	—	—
1608	13	3	2	1
1609	15	10	6	—
1610	13	3	—	—
1611	4	2	—	—
1612	2	1	2 ?	—
1613	12	9	—	—
1614	9	4	2	—

Az meglévő források szerint az 1606-os háborús évben a városi ingatlanforgalomról a feldolgozott forrás alapján nincs adatunk, az 1607–1609 közötti esztendők a fokozatos újjáépítéssel, a tulajdonviszonyok stabilizálásával folyamatosan növekvő forgalmat mutatnak, miként ugyancsak a magas forgalom jellemző az 1610. esztendőre is. Ez a kimozdulás jelzi az 1613. évet is.

A legfontosabb tulajdonlás, a ház és egyéb ingatlan birtoklás növekvő üteme maga után vonta a városi magisztrátus korlátozott hiteleshelyi tevékenységének másik jelentős szegmensét, a ház és egyéb ingatlanok tulajdonlása elleni tiltakozást, tiltást, azok jegyzőkönyvbeni rögzítését is. E rövid időszakon belül is megállapítható: e tiltások a nagyobb arányú ingatlanváltozásokat követően nőttek meg, így az 1608–1610., 1613–1614 közötti esztendők hoztak magasabb számú protestációt. A 9 év alatt összesen 92 esetet ismerünk, ezek éves megoszlása az alábbi:

4. sz. táblázat

Ház (és egyéb) ingatlan birtoklása ügyében tett tiltások, 1606–1614.

Esztendő	Tiltások száma (db)
1606	2
1607	2
1608	8
1609	18
1610	9
1611	4
1612	7
1613	13
1614	11

A városi magisztrátus előtt folytatott ügyek mellett ugyanakkor azt sem szabad feledni, hogy Szombathely mezőváros hegymesteri jegyzőkönyvei hasonló célból jöttek létre, mint a városi protokollumba bevezetett házfelvallások, protestációk. A dolog lényege: a hegybéli ingatlantulajdon hiteles, írásbeli rögzítése volt. A hegybéli jogszokások egy specialitása a tiltások megtételének rögzített időpontja volt. Ellentmondást csak Gyertyaszentelő Boldogasszony napján (február 2-án) lehetett tenni. Ez a rögzített időpont nem lokális jogszokás, hanem a térség elterjedt gyakorlata volt, így a Sopron vármegyei Csepregen is ezen a napon lehetett hegybéli örökséget tiltani.⁴⁹ Ezt a városi bíró, illetve a magisztrátus előtt tett protestációval sem lehetett kikerülni, mert e fórum automatikusan visszautalta az esetet a hegymester „széke” elé. E tisztviselők előtt vizsgált időszakunk elején perek, illetve írásos dokumentumok vizsgálata is megtörtént. Ez utóbbi esett meg 1609. október 25-én a hegymester házában, több hegybéli tisztviselő jelenlétében, amikor is közösen megvizsgálták a Kados Balázs és Barbély István közötti egyezséglevelét.⁵⁰

A fenti hegymesteri jegyzőkönyveket — ahogy arra már említés tételét — ugyancsak az ímók vezette, ami miatt Farkas Ambrus deák, városi jegyző idejéből egyes bejegyzések a városi jegyzőkönyvbe kerültek be, illetve fennmaradtak duplikált perek is, melyek mindkét könyvsorozatba bekötésre kerültek. A hegymesteri jegyzőkönyvek folyamatos vezetése a tulajdonlás biztos, írott alapjának meglétét bizonyítja. A bejegyzések szomszédolással történő térképre viteléből egy korabeli hegytelekkönyv alakítható ki, mely esetében a folyamatosan vezetett felvallások az aktuális változások (az ingatlanforgalom) bemutatására is alkalmasak.

***

A kutatás, forrásfeltárás folyamatossága, és emiatt az elnagyolt összegzés helyett álljon itt egy-két, a fenti adatok által „sugallt” reflexió, melyek a további munkálatokkal remélhetően megerősítést, finomítást nyernek. Szombathely mezőváros a XVII. század elején fejlett hivatali írásbeliséggel rendelkezett. Az 1604–1606 közötti időszakban a mezővárosi bíróság előtt kvalifikált, a joggyakorlatot kitűnően ismerő, országosan is magas funkciókra jutott ügyvédi kar képviselte a peres feleket (Kitonich, Szepsy, balogfalvi Siey). Mindez regionális és lokális szinten ugyancsak elmondható a következő évek meghatározó ügyvédjeire is (kisunyomi Szekeres Márton, Hollósy Sándor). A magisztrátus előtt folytatott örökségi, vagy adóssági perekben egymás mellett élt a szóbeli, tanúkkal, és a hiteles iratokkal történő bizonyítás. Ez óhatatlanul két, a szóbeli és az írásos kultúra szerves egymásmellettségét érzékelteti, melynél

⁴⁹ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Csepreg nagyközség iratai, Csepreg város bírósági jegyzőkönyve, I. kötet, 22. p., 1636. november 5. Csepreg város jogszokásaiban az örökségi, birtoklási perek esetében Szombathelynél élesebben elkülönült az egyes művelési ágakra tulajdonlására vonatkozó tiltások időpontja, így az írtásföldeket Szent Gergely pápa napján, a rét örökségeket Szent Györgykor lehetett eltiltani.

⁵⁰ SzhR I. Nr. 448.

az egyes peres felek ha nem is tudtak olvasni — így azt a képviselőket ellátó ügyvéd „gyakorolta” — az írásos dokumentumok súlyával, fontosságával teljességgel tisztában voltak. A jog-, és vagyonbiztosításra alkalmas hivatalos és magániratok fontosságának felismerését, a mezőváros lakosságában történő elterjedését Werbőczy Hármaskönyvének a privilegizált városok ítélezési gyakorlatára vonatkozó előírásai is segítették (pl. városi ingatlanbírás). A perjegyzőkönyvekből, bizonyításokból, tiltásokból, felvállásokból oly családi iratgyűjtemények sora bontakozik ki, melyek egyik dokumentuma csak kivételes esetben tükröződik egy városi protokollum bejegyzésben, vagy hiteleshelyi felvállásban, de ezek a mára már elpusztult, XVI. század végi, XVII. század eleji, gyakorlati célú iratgyűjtemények (végrendeletek, osztálylevelek, adásvételek, záloglevelek stb.) más dimenzióba állítják Szombathely egykori lakosságának az íráshoz való viszonyát, mint a fennmaradt levéltári irategyüttesek.

Mindezek után joggal felvetődik egy további kérdés: az egykorú nyugat-dunántúli mezővárosok gyakorlata mennyiben egyezik, vagy különbözik a Szombathelyitől? A válasz természetesen hosszú távú kutatásokat kíván. A távlatosságot csak érzékelteti a győri székeskáptalan földesurasága alatti, Bécs védőbástyájaként ismert erődváros, Győr esete. Az 1600–1605 közötti időszakot felölelő regeszták rámutatnak: a peres feleket képviselő ügyvédek a vádból, gyakran az allegatiókból, többször az egyik peres fél által beadott bizonyítékokról a per folytatásához másolatok kiadását kérték. A város török elleni védelemi rendszerben, így a településhierarchián belül betöltött fontossága, a kelet-nyugati közvetítő kereskedelemben vitt szerepe révén, a magisztrátus (és a különböző vegyes bírói fórumok) előtt hangsúlyosabb perek szerepeltek, mint a szomszédos vármegye püspöki mezővárosa esetében. A bíraskodási gyakorlat — a szombathelyihez viszonyítva — az írásbeliségnek a jogéletben betöltött fokozottabb jelenlétére utal.⁵¹

IRODALOM

- ABAI Imre 1940: *Szombathely város igazságszolgáltatása a XVII. század elején* = Dunántúli Szemle 7 (1940) 249–266.
- ABAI Imre 1943: *Szombathely város igazságszolgáltatása a XVII. század elején* = Dunántúli Szemle 10 (1943) 5-6. sz. 222–235.
- BENCZIK Gyula–DOMINKOVITS Péter 1993: *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái (1606–1609)*. Szombathely (Acta Savariensia 7.) [A jegyzetekben SzHR I.,]
- DEGRÉ Alajos 1984: *Az írat, mint perbeli bizonyító eszköz fejlődése a feudális Magyarországon* = Magyar Herold, Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv (szerk.: Kállay István) No. 1., Bp. 279–291.

⁵¹ Győr város hivatalos írásbeliségére ld.: GECSÉNYI 1986., az erődváros fogalmára: GECSÉNYI 1991. a perekre: DOMINKOVITS 2001/b. passim. Győr esetében külön ki kell emelni az ítélezés és az írásbeliség egy külön fórumát és szintjét, a seregbírótságot, vagy seregszékét, amely katonai és polgári vegyes ügyekben a magasabb megyei hivatalviselőkkel kiegészített mezővárosi magisztrátussal közösen is ítélezett. Minderről: PÁLFFY 1995. passim, illetve hadiszéki jegyzők archontológiai adatait közli: uo. 221-222.

- DOMINKOVITS Péter 1994: *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái (1610–1614)* Szombathely (Acta Savariensia 10.) [A jegyzetekben: SzhR. II.]
- DOMINKOVITS Péter 1997: *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái (1615–1617)* Szombathely (Acta Savariensia 13.)
- DOMINKOVITS Péter 1998: *Nemesek Szombathely szabadalmas püspöki mezővárosban a 16. század végén, a 17. század elején.* Sopron [Kézirat]
- DOMINKOVITS Péter 1999: *Egy kora újkori ügyvéd pályaképehez – Szepsy János.* Sopron, [Kézirat]
- DOMINKOVITS Péter 2001: *A XVII. század eleji szombathelyi céhmesteri számadásokról = Népi vallásosság a Kárpát medencében* (szerk.: S. Lackovits Emőke–Mészáros Veronika) 5/II., Veszprém 331–342.
- DOMINKOVITS Péter 2001/a: *Győr város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1600–1605.* Győr (Városi Levéltári Füzetek 4.)
- FALLENBÜCHL Zoltán 1968: *A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században = Levéltári Közlemények* 39 (1968) 2. sz.
- GECSÉNYI Lajos 1986: *Városi önkormányzat Győrött a XVII. században = Arrabona* (szerk.: Dávid Lajos) 22/23. Győr 99–127.
- GECSÉNYI Lajos 1988: *Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században = Levéltári Szemle*, 38 (1988) 3. 14–34.
- GECSÉNYI Lajos 1991: *A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez (Az erődváros megjelenése) = Unger Mátyás emlékkönyv* (szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László) Bp. 145–148.
- GECSÉNYI Lajos 1995: *Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái II. kötet, 1617–1616.* Győr
- HORVÁTH Antal 1943: *A csornai konvent hiteleshelyi működése.* Keszthely.
- HORVÁTH Antal é. n.: *A csornai premontrai prépostság commendatorai a XVI–XVII. században.* Keszthely.
- HORVÁTH Tibor Antal 1940: *A szombathelyi ötvösség története [II. rész] = Dunántúli Szemle* 7 (1940) 134–143.
- HORVÁTH Tibor Antal 1993: *Szombathely a XV–XVIII. században* (sajtó alá rend., szerk.:) Benczik Gyula, Mayer László, Tóth Endre, Zágorhidi Czigány Balázs közreműködésével Kiss Gábor Szombathely (Acta Savariensia 8.)
- HORVÁTH Richárd 2001: *Egy kevésbé ismert püspöki vár: Várkesző 1592-ben = Levéltári Szemle* 51 (2001) 2. 51–59.
- IVÁNYI Béla 1943: *Képek Körmend multjából Körmend* (Körmendi füzetek 4.)
- KENYERES István 1999/2000: *Kamarai birtokok igazgatása és a végvári katonaság élelmezési szervezete a 16. században* (Archontológia) [Kézirat] Bécs–Budapest
- KÓTA Péter 2000: *Káptalani, megyei, városi jegyzők a XVI–XVII. századi Szombathelyen = Tilcsik György* (szerk.:) Előadások Vas megye történetéről III. Szombathely (Vas megyei levéltári füzetek 9.) 153–160.
- KÓTA Péter 2001: *A vasvári káptalan levéltárának története = Analecta Mediaevalia I.* (szerk.: Neumann Tibor) Tanulmányok a középkorról, Bp. 155–178.
- PÁLFFY Géza 1995: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században.* Győr.
- SILL Ferenc 1977: *A Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan történetének vázlata = A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)* (szerk.: Tóth Imre), Szombathely, 173–239.
- SILL Ferenc 1986: *A vasvári káptalan áttelepülése Szombathelyre = Vas megye múltjából. Levéltári évkönyv III.* (szerk.: Kiss Mária) Szombathely 53–70.

SzhR I. ld. Benczik–Dominkovits ...

SzhR II. ld. Dominkovits ...

TOMPOS Ernő 1942: *Címeres pecsétek különös tekintettel a polgári címerekre* = Soproni Szemle 6 (1942) 1–4. sz. 42–54., 126–130., 177–183., 270–276.

TOMPOS Ernő 1973: *Soproniak középkori pecsétei* = Soproni Szemle 27 (1973) 4. sz. 289–306.

TOMPOS Ernő 1977: *Schleiffengrad Mihály soproni kovácsmester pecsétjei* = Soproni Szemle 31 (1977) 1. sz. 75–76.

TOMPOS Ernő 1982: *Soproni polgári címerek a Szent Mihály Testvérület könyveiben* = Soproni Szemle 36 (1982) 4. sz. 326–334.

TÓTH Péter–TRINGLI István–BESSENYEI József 1996.: *Latin–német–magyar paleográfiai szöveggyűjtemény*. Miskolc (Miskolci Egyetem Történelem Segédtudományai Tanszék I. Sorozat, Jegyzetek).

WERBŐCZY István 1897: *Werbőczy István Hármaskönyve* (ford., bev.: Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen, jegyz.: Márkus Dezső) Bp. (Magyar Törvénytár)

ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs 2000: *Szombathelyi urbáriumok és inventáriumok a 16. századból*. Szombathely (Acta Savariensia 16.)

SUMMARY

PÉTER DOMINKOVITS

The role of records in the legal life of a market-town, Szombathely, at the beginning of the 17th century

During the last third of the 16th century, the value of the role of the privileged market-town of the bishop of Győr, Szombathely, had been raised both in Vas County and in the wider region, and owing to its functional system its position within the structure of settlements started to grow significantly. Due to the Turkish danger, the episcopal demesne nucleus including the market-centre along River Gyöngyös became the operational centre of the Chapter of Vasvár with notarial functions similarly to the stabilization of the county seat function from 1578 onwards. The different levels of written records (e.g. an ecclesiastical body entrusted with notarial functions, the administration of the county seat and the market town together with that of the demesne) established — to use a modern phrase — a market of intellectuals at the beginning of the 17th century.

At the beginning of the 17th century, the market-town of Szombathely possessed a fully developed system of written records. The different series of documents (the minutes of the general assembly and the judicature, the books of the vine-growing community, church and sheep-fold accounts) made the notarial work very similar to those of some smaller royal free boroughs.

The lecture wishes to describe the role of records in the local legal life on the basis of the survived minutes of lawsuits, confessions and prohibitions, together with those of the divisions of property recorded by the magistrate of Szombathely at the beginning of the 17th century (between 1606 and 1614). Sporadic references make it

evident that litigant parties justified their suits with a significant number of official and private documents at civil actions, especially at heritage and debt cases. In the case of heritage suits the proportion of documentary evidence records started to grow from 1609 onwards. The pleadings and the references of the minutes refer to a significant number of deed-collection in the possession of the municipal population. It does not directly mean the possessors' knowledge of reading and writing, but calls the attention to the presence and significance of literacy culture. The growing weight and the spread of this latter process was also promoted by the development of the use of written market town records not to speak of the practice based on the *Tripartitum*, a book of authority on customary law assembled by István Werbőczy: privileged towns were allowed and ordered to have a developed use of written records (e.g. possession of real estates). It cannot be excluded either, that the very same process was reinforced on the other hand by the educated, nationally and regionally recognized legal profession representing the litigant parties.

3. kép
Kézisajtó az újkori Európában
(Pápai Református Gyűjtemények, Baldacci-metszetgyűjtemény)

VARGA J. JÁNOS

Batthyány I. Ádám és az írásbeliség

(A Batthyány uradalmak tisztviselőire vonatkozó fontosabb irattípusok)

A BATTHYÁNY-CSALÁD a 16–17. században jelentős birtokegyüttessel rendelkezett a Dunántúl nyugati és középső területén. A korszerűen igazgatót uradalmak (a dobra-rakicsányi, a németújvári, a rohonc-szalonaki, a körmendi) színvonalas adminisztrációját Batthyány I. Ádám 1633–1634-ben teremtette meg, és rendszere haláláig (1659) működött. A célszerű ügyvitelnek és a családi levéltár gondos kezelésének köszönhetően rendkívül gazdag, informatív forrás-együttes maradt fenn a jószágkormányzatról és a határmenti védelmet ellátó katonai alakulatokról az egykori körmendi — ma a Magyar Országos Levéltárban őrzött — archívumban.

Az uradalom gazdasági tisztségviselőinek élén a tiszttartó (provisor) állt. Többnyire kismemesi, libertinusi környezetből származott, s miután jól-rosszul elsajátította a latinos műveltség elemeit valamelyik dunántúli városi iskolában, a főúri udvar és a nagybirtok világában kereste a felemelkedés útját. A 17. század elejétől mindjobban differenciálódó vár- és allódiumbeli feladatait részletes *gazdasági utasítások* határozták meg. Közvetlenül ugyan nem irányította a munkavégzést, mert az állatgondozást, a zöldség- és gyümölcsstermesztést, a munkaeszközök jó karban tartását a majoros és 10–15 fizetett alkalmazott látta el, mégis ő felelt tevékenységükért, miként a szántók, a rétek, a legelők, a szőlők és a halastavak állapotáért. A fő munkaerő, a robotoló jobbágy berendelését és a béres felfogadását a falubíróra bízta, vele beszélt meg szombatonként a következő heti feladatokat, és tőle vette át az esedékes úrbért.¹ A begyűjtött javak elosztásáról is ő gondoskodott: kisebbik hányadát a majorsági cselédek fizetésére fordította, nagyobbik részét a népes udvartartás és a földesúri magánkatonaság tagjainak osztatta szét, a felesleget értékesítette a piacon.

Szerteágazó feladatainak ellátásában az ugyancsak *instrukcióval* ellátott kismemesi, esetleg jobbágysorból felemelkedett gazdatiszt (officialis) segítette egy sor ökonomussal. Közülük a sáfár nemcsak a várbeli élelmiszerkészletre, a kamra és a konyha javaira ügyelt, hanem az uradalom kisebbik egységét, a tartományt is irányította.² Szűkebb hatáskörrel rendelkezett a gabonafélék kezelője, a kasznár és a borok, pincék felügyelője, a kulcsár, bár az utóbbi részére készült utasítások olykor élelmészeti feladatokról is szóltak. Az egyik hangsúlyozza, hogy „a házuknál lakó uraimat (ti. a Batthyány magánkatonaság tagjait) mikor hívatjuk, ...reá köll vigyázni a kulcsámak,

¹ ZIMÁNYI 1968. 35., 49., 78., 82.

² ZIMÁNYI 1968. 32.

hogy aki, mikor itt vagyon, hát akkor adják meg az rendelt prebendájukat nekik, úgymint mindeniknek ... kell adni bort, messzelyt 3, cipót 2.”³ A vendégek jóltartásáról az asztalnokok gondoskodtak, akik szép számmal forgolódtak a „palotán.” Élükön az 1630–1640-es években a 16 esztendei udvari szolgálat után főasztalnokságot kiérdemelt Pongrácz Mátyás állt.⁴ A várbörtön felügyelőjeként ismert porkoláb feladatköre jelentősen kibővült a 17. században. Amíg korábban a rabok felügyeletéről és ellátásáról gondoskodott, addig korszakunk rendtartásai gyakran megbízták a várbeli tárházak és a várkapu kulcsának kezelésével, továbbá a vizsgálati fogságban tartott személyek elővezetésével. Olykor maga is bekapcsolódott a tisztartóval és más uradalmi tisztviselővel az úriszék munkájába.⁵ A gazdasági tisztségviselők sorát az uradalmi írásbeliség térhódításával mind nagyobb jelentőségre emelkedő deák és a pénzügyeket jegyző számtartó zárta le. Velük nyolcra emelkedett a 17. századi Batthyány nagybirtok egy-egy uradalmában a gazdasági tisztségviselők száma.

A nagybirtok fegyveres támaszáról, a főúri magánkatonaság tagjairól — egykorú szóhasználattal a szervitorokról — az évente két-három alkalommal felvett *mustrajegyzékek* tájékoztatnak. Vizsgálatuk nyomán fény derül az intézmény szervezetére és létszámára. A „continuus udvar népe”-t és a „házoknál lakó uraimék”-at szolgálatuk a Batthyány birtoktest valamelyik központjához — többnyire Némétújvárhoz és Körmendhez — kötötte, ezért szervezetileg összetartoztak, együtt alkották az udvari sereget, amelynek élén az udvari hadnagy állt. Közülük kerültek ki a testőrök, akik elkísérték a dominuszt hosszabb útjára, és ellátták védelmét.⁶ Az udvari seregtől elkülönült a Batthyány katonaság legmagasabb szervezeti egysége, a „házi uraimék”-at egyesítő főkapitányság. Parancsnoka, a főkapitány — egyúttal a dunántúli generális helyettese — a katonai rendtartás értelmében nyolc-tíz lovasra kapott zsoldot, de közvetlenül 80–100 ember tartozott a kardja alá. A főkapitány rendelkezett a hadnagyságok állományával is: alakulataik száma a 17. század első felében hét, később nyolc volt, ám ha a kismemesi és a szabad paraszti állapotú csákányi és Őriszentpéteri katonákat is ide számítjuk, akkor kilenc, illetve tíz. A 40–80 főt számláló hadnagyságok élén a négy-hat lovassal szerződő hadnagyok álltak. Külön szervezeti egységet alkotott a körmendi vicekapitányság, amelyet a maga hat emberével az alkapitány vezényelt.⁷ A Batthyány katonaság hajdúszabadsággal rendelkező gyalogos alakulatait a lovasság szálláshelyének közelében: Körmenden, Csákányban és Őriszentpéteren hét vajdaságba sorolva helyezték el. Valamennyit egy-egy vajda irányította.⁸

A Batthyány katonaság 1658–1663 között érte el létszámának csúcspontját. Akkor a „continuus udvar népe” 254 lovaszt számlált, a „házoknál lakó uraimék” 282 embert, a főkapitányság a hadnagyságokkal 849 főt, a körmendi vicekapitányság 137

³ Magyar Országos Levéltár (MOL) Batthyány családi levéltár (B. cs. lt.) P 1322 49. cs. 385. sz. — 1 meszely = 0,42 liter.

⁴ MOL B. cs. lt. P 1322 47. cs. Liber conventionum 326/b. sz. 96., 106., 112., 124., 127. p.

⁵ MOL B. cs. lt. P 1322 188. cs. 26. sz. 27. fol.

⁶ MOL B. cs. lt. P 1322 50. cs. 444., 549. sz., 51. cs. 656. sz., 52. cs. 745. sz., 54. cs. 1182. sz., 56. cs. No. 12. 5. fol.

⁷ MOL B. cs. lt. P 1322 56. cs. No. 2. 2–11. fol., 51. cs. 656. sz., 49. cs. 414., 426. sz., 53. cs. 1030. sz.

⁸ MOL B. cs. lt. P 1322 56. cs. No. 1. 6–13. fol.

lovast, a csákányi és az őriszentpéteri alakulatok 160 katonát, tehát összesen 1682 embert. Ha ide számítjuk a dunántúli főkapitány személye mellé rendelt 150 lovas és 100 gyalogost, valamint a hét vajdaság 350 főt kitevő állományát, akkor előttünk áll az a 2282 fegyverest számláló haderő, amellyel a Batthyányak a 17. század közepétől rendelkeztek.⁹ Ezt a győri és a Kanizsa ellensúlyozására létrehozott főkapitányság létszámához fogható őrséget¹⁰ 22 katonai tisztségviselő irányította: a főkapitány, az udvari hadnagy, nyolc lovashadnagy, a csákányi és az őriszentpéteri tisztségviselő, a körmendi vicekapitány, hét vajda, továbbá egy hadnagy és egy vajda a Batthyányak személyéhez rendelt lovas és gyalogos alakulat élén.

A főúr gazdasági és katonai szolgálattevőinek népes hada — a visszafogott pénzforgalom következményeként — jobbára természetben kapta meg járandóságát. A *tisztartókkal folytatott levelezés, A földesúri familia és az udvartartás iratai* gazdag tárházát képezik a személyzet ellátására vonatkozó információknak. A nagyúri háztartásban pontosan megszabták az ott élő nemesek és szolgarendűek napi kenyér és bor adagját. A betöltött tisztség szerint is változó ellátmányt *számadások* összesítették, így pontos képet kapunk egy-egy uradalom évi élelmiszer fogyasztásáról. Az udvari alkalmazottakat a várban élelmeztek. A rangosabbja az „uraim asztalá”-nál foglalt helyet, közvetlenül a dominusz társaságában. Azután rang szerint következtek a többiek az utolsó asztalig, ahol a lovaszok, a kocsisok, az udvari zenészek és az énekesek ültek. Az asztalnokok naponta kétféle kenyeret, húst és bort szolgáltak fel az udvarnépnek. A főemberek a jobb minőségű „első kenyér”-ből haraphattak a sülttekhez, a többiek a „második”-ből, bort egy pinttel¹¹ kortyolhattak rá, míg a sor végén ülőknek fél pintnyi járt. Ez az élelmiszer adag ebédül és vacsorául szolgált. A fennmaradt számadások a németújvári és a rohonc-szalonaki udvarnép hatalmas étvágyáról tanúskodnak. Németújvárott 1634-ben 344 fő 191.990 darab cipót és 67.351 pint, azaz 114.046 liter bort fogyasztott el. Ugyanakkor a rohonci és a szalonaki várban 47 főembert és 201 különféle tisztségviselőt, illetve alkalmazottat — közöttük egy orvost, egy lelkészt, továbbá étékfogókat, szakácsokat, inasokat mesterembereket és szolgálkat — élelmeztek. Létszámuk 1641-ben új főemberekkel és cselédekkel gyarapodott, így a két uradalmi központban ellátott személyzet száma legkevesebb 451 főre tehető.¹²

A főúri magánkatonaság tagjai is jórészt természetben kapták meg fizetésüket, amit az éves szolgálatra elszegődött, ún. „jargaló szolgálk”-nak kiegészítettek készpénzzel. Az illetmény nagyságát a szervitor lovasainak („szer”-ének) száma mellett főleg katonai rangja határozta meg. Káldy I. Ferencnek, a Batthyány katonaság főkapitányának 300 forintnyi zsoldját 1634-ben számos természetbeni juttatással toldották meg: szerződésében egyebek mellett kilenc rőf posztó,¹³ 40 akó¹⁴ bor, 20 köböl¹⁵

⁹ A részadatokat lásd: VARGA 1981. 24–25.

¹⁰ Az elsőben 2425, a másodikban 2103 főnyi katonaság szolgált az 1630–1650-es években. MOL B. cs. . lt. P 1313 252. cs. sz. n.

¹¹ 1 pint = 1,68 liter.

¹² ZIMÁNYI 1968. 44–46.

¹³ Egy öltözet ruha és a hozzávaló köpeny elkészítésekor hat rőf, azaz körülbelül 4,6 méter posztót használtak fel.

búza, 20 köböl rozs, 25 köböl zab szerepelt.¹⁶ Négy esztendővel később – Batthyány I. Ádám dunántúli főkapitány helyetteseként — már 600 forint készpénzfizetést húzott.¹⁷ Csányi Bernátnak, a körmendi lovasok kapitányának — egy 1662-ből fennmaradt *fizetési jegyzék* szerint — 150 forint készpénz, hat rőf posztó, 64 köböl gabona, 20 akó bor, három tehénhús, kettő darab kőso és egy rókaprém járt.¹⁸ Az alacsonyabb rangfokozatú tiszteknek kevesebbel kellett beérniük. Kisfaludy Mózes „mezei főhadnagy a maga személyére”, ruházatára és szolgáinak öltözetére 75 forintot kapott.¹⁹

A hadnagyoknak a „szerük”-höz tartozó lovasok mindegyikére 16 forintot, tisztségükre további 25 forintot, amellel hat–kilenc rőf rázsa, stamét vagy gránát posztót utaltak ki.²⁰ Franciscs I. Ádám udvari hadnagy hat lovasára és a „maga személyére” 121 forintot kapott, azon felül — mint más udvari szolgálattelvő — naponta ételmezt, lovainak abrakot és ruházatára hét rőf gránátot.²¹ A „mesterségükkel” is szolgáló katonáknak, mint a trombitásoknak, síposoknak és dobosoknak, a lovasaikat megillető összegben felül, „mesterségükre, úgymint trombitájukra, sípjukra, dobjukra” külön évi 9–16 forintot fizettek.²² A tisztség vagy mesterség nélkül szolgálók csak „szerük”-re kaptak készpénzfizetést, de nem tettek különbséget az udvarban, a saját házában vagy éppen valamelyik véghelyen tartózkodó katona között: egy lovára (azaz lovasára) 16 forintot fizettek mindegyiknek.²³

A szervitorok havonta „asztalpenz” járt ételmeiszert adagjának kiegészítésére,²⁴ és „útipez”-ből gazdálkodott, ha ura ügyes-bajos dolgaiban eljárta.²⁵ Ugyanakkor gyakran helyettesítették a készpénzfizetést a táplálkozást alapvetően meghatározó gabonával, hússal és borral. Ilyenkor a „katona szolgálatába tud”-ták az allódiium tárházai-ból kiutalt javakat, vagyis levonták a zsoldból. Mégis a létfenntartás egyik eszközét jelentette a kevésbé tehetősek vagy a megszorultak számára. Megesett, hogy egy szervitor egész esztendőre lemondott napi cipóadagjáról, és helyette hat köböl gabonát kért, hogy biztosítsa az otthoniak kenyérszükségletét.²⁶ Máskor a csákányi tizedesek folyamodtak vetőmagért a dunántúli főkapitányhoz: „Nagyságod méltóztatnék valami kevés gabonát adatni, mert az elmúlt esztendőben az mi keveset vetettünk az sem lett jó az vizes idő miatt. Ha Nagyságod meg nem segít bennünket nem is leszen mivel vetnünk...”²⁷ A bor is a korszak megszokott fizetőeszközei közé tartozott,

¹⁴ 1 akó = 50,8 liter.

¹⁵ 1 köböl = 83,16 liter = 62,37 kilogramm.

¹⁶ MOL B. cs. lt. P 1322 48. cs. 349. sz.

¹⁷ MOL B. cs. lt. P 1334 17. cs. 239. fol.

¹⁸ MOL B. cs. lt. P 1322 54. cs. 1349. sz.

¹⁹ MOL Kisfaludy cs. lt. P 430. 8. cs. 1682. 1. fol.

²⁰ A rázsa, a stamét és a gránát a jobb minőségű posztófélék közé tartozott, többféle színben állították elő.

²¹ MOL B. cs. lt. P 1322 54. cs. 1349. sz.

²² MOL B. cs. lt. P 1322 52. cs. 804. sz.

²³ MOL B. cs. lt. P 1322 56. cs. 1., 12. sz.

²⁴ MOL B. cs. lt. P 1322 46. cs. 144/a. sz.

²⁵ MOL B. cs. lt. P 1322 52. cs. 788., 916. sz.

²⁶ MOL B. cs. lt. P 1322 53. cs. 1011. sz.

²⁷ MOL B. cs. lt. P 1314 Missiles 1474. sz.

olyannyira, hogy az illetmény részeként kimért italt „jargalóbor”-ként emlegették a katonák.²⁸

A civil- és a katonatársadalom ellátása mellett az uradalmi adminisztráció is jelentős terhet rótt a tiszttartók és officialisaik vállára. *Liber conventionum*ra elkeresztelt hatalmas könyvükbe a szerződések szövegéhez gondosan bejegyezték a kifizetések időpontját és fajtáját, akár készpénzzel, posztóval, gabonával, akár borral ismerték el a szolgálattelvő fáradozását. Batthyány I. Ádám egyik főemberének, Horváth János hadnagynak a nevével a következő bejegyzést olvassuk:

„Ezelőtt szolgált hét esztendeig, kire épen megfizettünk nekije.

Anno 1633 die 12 juni kezdetik esztendeje. Lészen fizetése hat lóra és személyére másfél-száz magyar forint, [mind]egyik lovára tizenhat-[tizen]hat forintot számlálván, ruházatjára kilenc ref granat, lovaira Szent Mihály naptul fogva Szent György napig abrak, széna, szolgáltnak hetipénn.²⁹ Végeztünk ugyanez esztendőben die 22 marti újjobban, és ez szerint adtunk conventiót neki, hogyha útra küldjük, elegendő költséget adunk.

Solutio

Anno 1633 die 20 novembris adtunk neki fizetésében forint 50.

Ugyanezen nap adtunk neki granátot ref 4.

Anno 1634 die 19 februari adtak két skallatot neki ref 4.

Anno 1634 die 29 aprilis adtak neki készpénzt forint 100.

Anno 1635 die 11 marti, hogy az hadnagyságot letette, újjobban végeztünk vele így: leszen készpénz fizetése nyolcvan forint, ruhájára hét ref granat, lovaira abrak zab köből húsz, szolgáltna hetibor akó nyolc. Adtunk eszerint conventiót neki.

Anno 1635 die 25 octobris adtak neki készpénzt forint 20.

Anno 1637 die 19 novembris adtak neki készpénzt forint 60.

Summa facit solutionis forint 230.

Skárlát és gránát ref 8.³⁰

Egyedülálló sorozatot képeznek a Batthyány levéltár *kérvény-kivonatai*. Mintegy hatodfélezer jobbágy- és katonafolyamodvány érdembeli adatait gyűjtötték össze a tiszttartók, feltüntetve a kérelmező nevét, lakóhelyét, a kérés rövid összefoglalását és indoklását. A rövid feljegyzések mellé írta a dominusz az adott ügyben hozott állásfoglalást, vagy kért további információt tisztviselőitől az igazságos döntéshozatalhoz. A jórészt Batthyány I. Ádám idejéből, az 1640–1650-es évekből fennmaradt *Supplicationum merita* páratlan forrásértékű, mert egy összefüggő birtoktestet, a

²⁸ MOL B. cs. lt. P 1322 46. cs. 261. sz., 52. cs. 824., 829., 844. sz.

²⁹ A tisztek szolgáltnak élmezésére hetenként folyósított készpénz.

³⁰ Mol B. cs. lt. P 1322 47. cs. *Liber conventionum* 326/b. sz. 1.p. A skallat, skárlát (másutt skarlatin) a legjobb minőségű szövétflék közé tartozott. — Ez idő tájt alakította ki Wesselényi Ferenc is uradalmi adminisztrációját. Jószágigazgatója, Hottmár János *protokollumot* vezetett, amelybe bemásolta a hozzá érkezett jelentéseket, leveleket, a kiadott *memoriálékat*, a megújított *urbáriumokat* és az *inventáriumokat*, hogy működésének nyoma legyen, közölve beosztottjaival, hogy semmiféle kifogást, mentegetőzést nem fogad el. Ugyanoda kerültek a dominusznak és hivatali felettesének frt jelentései. Így a gazdaság-irányítás teljes keresztmetszete feltárul az inspektori jegyzőkönyvből. ILA 1946. 28., 30., 34.

németújvári, a rohonc-szalonaki és a körmendi uradalmat érintő adattömeget őriz. A dominusz alattvalói: udvarnépek, majorsági alkalmazottak, jobbágyok és katonák mindennapi életének, gondjainak, a földesúr és alárendeltjei viszonyának páratlan forrásai, amelyek a hétköznapi visszatérő nehézségeiről (elmaradt fizetésről, hiányzó lábbeliről, robotkönyvtésről, gabonasegélyről és katonai hatalmaskodásról) éppúgy tudósítanak, mint egyes családokat ért csapásokról (török rabságba esésről, megözvegyült asszonyok szolgálatra alkalmatlanná válásáról vagy tűzvész okozta elszegényedésről.) Ugyanakkor közeli tapasztalatot szerezhetünk a földesúr magatartásáról, alattvalóihoz fűződő viszonyáról, alkalmazott hangneméről: atyáskodó, tréfálkozó vagy éppen szigorúan kioktató tónusáról, amelyet a vele egyenrangúakkal folytatott levelezésben vagy hivatalos iratokban hiába is keresünk. Kiderül, hogy a földesúr nem jobbágyainak megnyomorításán munkálkodott, hanem ésszerűen, a lehetőség határain belül emberségesen bánt velük. Ha valóban nem tudták teljesíteni adó- vagy robotkötelezettségüket, akkor engedménnyel segítette őket, nehogy végképp tönkremenjenek. Könnyített az özvegyen maradt jobbágyasszony helyzetén is, hogy felnevelhesse gyermekét, aki majd szolgálni fogja őt. Meglepően sokat ismert közülük személyesen, és határozott véleményt alkotott róluk: tudta, hogy az egyik megalapozatlanul siránkozó és semmirekellő alak, ellenben a másik támogatásra érdemes, szorgalmas ember, aki átmenetileg került szorult helyzetbe.³¹ Mint a Hegyfaluban élő Nagy Balázs, akinek „... háza és mindene elégett, mely miatt nagy fogyatkozásban vagyon.” A károsult pénzbeli segítségért esedezett, s nem hiába, mert a dominusz elrendelte, hogy a „Körmendi kocsmáról adjanak neki forint 15.”³² Máskor bizonyos Bán György kért előlegképpen búzát, s hogy szolgálja ne szenvedjen hiányt, Batthyány I. Ádám ekképpen utasította rohonc-szalonaki tisztartóját: „Jobbágy Dániel uram, adasson ennek szolgálatjában búza, rozs cubulus 2.”³³ Máskor elutasító határozat született, mint 1645. áprilisában, amikor a németújvári lovászok jelentették, hogy „... némelyek közülük mezítláb járnak, s az többinek is mind kiszakadt az lábokbéli, hetipénzekben pedig Szent Iván napjátul fogvást csak egy pénzt sem láttak. Könyörögnek, hogy Nagyságod adna csizmát nékiek, és az hetipénzeket is rendelné meg Nagyságod.” A lovászok azonban nem az igaz úton jártak, mert uruk kiderítette, hogy „Csizmájokat megadták, a hetipénzeket is hasonlóképpen, az mint számot vetettének vélek az tisztartóim Újvárott.”³⁴ Buncsics György kérésének olvastán pedig csak sajnálkozó mosoly jelenhetett meg a dominusz ajkán, miközben ezt írta: „Elkölt édes barátom az szénám, abrak[om] immár.”³⁵ Olykor méltánytalanul szűkkeblűnek bizonyult Batthyány, mint 1646-ban, amikor Kersztúr falut elverte a jég és „döghalál” is sújtotta, ezért lakói adóelengedésért könyörögtek. A főúr azonban így válaszolt: „Az Isten látogatásáról ... nem tehetünk, s ha ennyi adósságban és költségben nem vol-

³¹ ZIMÁNYI 1998. 299-301.

³² MOL B. cs. lt. P 1322 Supplicationum merita 175/2.

³³ MOL B. cs. lt. P 1322 Supplicationum merita 175/6.

³⁴ MOL B. cs. lt. P 1322 Supplicationum merita 177/24.

³⁵ MOL B. cs. lt. P 1322 Supplicationum merita 175/11.

nánk, mi is cselekedhetnénk valamit, de így lévén állapotunk, nem látom annak módját.”³⁶

A Batthyány-nagybirtok gazdasági iratainak első gyakorlati célú rendezése — a jelek szerint — a 16. század elejére nyúlik vissza. 1511-ből maradt fenn a család levéltárának legrégebb keltezésű lajstromfüzete, amelybe Batthyány I. Boldizsár okleveleinek tartalmi kivonatait (regesztáit) jegyezték be. Batthyány II. Ferenc idejében (†1625) már rendezettek lehettek az urbáriumok, a dobrai uradalom 1541–1613 között keletkezett *számadáskönyvei* — jegyzéküket Scholtz Sebestyén dobrai tisztartó készítette el — és más gazdasági természetű iratok, amelyeket a számtartó házakban őriztek „lajstromos almárium”-ban és „lajstromos polc”-okon. Az első nagyméretű, a Németújvárott, Rohoncon és Szalonakon őrzött *missilis-* és *számadásanyag*ra kiterjedő levéltárrendezés Batthyány I. Ádám nevéhez fűződik. A páratlan gazdagságú, a korszak jeles személyiségei mellett vágvári tiszteknek, katonáknak, uradalmi alkalmazottaknak, kereskedőknek és jobbágyoknak a leveleit — több-kevesebb következetességgel — kronológikus s azon belül tematikus rendbe szedte. Így az időben elhúzó-dó, több személyhez vagy tárgyhoz kapcsolódó ügyek azonos csomóba kerültek, ahol a rájuk írt regeszták segítették az eligazodást. A gazdasági iratok rendezésekor is az év, a tárgy és az uradalom „összehangolása” okozta a nehézséget, ezért sorolta egy helyre az adott időszak gabona vagy bor számadásait tartalmazó németújvári, rohonci és szalonaki anyagot. Ádám grófot nem vezérelte a szakszerűség igénye, hiszen nem a távoli jövő kutatóira gondolt, hanem önmagára és utódaira, a levéltár használhatóságára. Erre utal az iratok csomóba helyezését és feliratozását követően a kikeresést megkönnyítő, a regesztákat tartalmazó *jegyzéknek* (elenchusnak) a készítése.³⁷

A Batthyány-jószágkormányzat fejlett írásbelisége nagyszámú *írástudó tiszttségviselő* jelenlétét feltételezi. Am Tóth István Györgynek a nyugat-dunántúli alfabetizációra vonatkozó munkái, ha nem állítják is az ellenkezőjét, a nagy erőfeszítések árán formálódó modern ügyvitel periódusaként festik le a 17. századot. Nem alaptalanul. A százkás betűket vető, a németben valamennyire jártas, de a latinban kevésbé otthonos Batthyány I. Ádám németújvári központjában mindössze 6–7 deák intézte a latin, a magyar és a német nyelvű levelezést az 1640-es években. Egy részük mindig a várban dolgozott, mások viszont elkísérték a dominuszt, ha országos vagy főkapitányi teendői elszóltották. A kisebb uradalmi központokban is alkalmaztak írástudókat a gazdasági tiszttségviselők mellett, mert többen közülük nagyobb értői voltak a szóbeli ügyintézésnek, mint az írásnak. Nemes Gerdákovics Mátyás körmendi tisztartó, analfabéta létére aligha boldogult volna hivatalában, ha Batthyány I. Ádám nem rendel mellé 1637-ben „arra való számtartót” Szokoly Mihály személyében. Így is megesett egyszer szegényszemre, hogy a deák távollétében más írástudó ember segítségére szorult. Maga vallotta meg urának — nyilván a deák tollával —, hogy midőn

³⁶ ZIMÁNYI 1998. 301.

³⁷ IVÁNYI 1942–1945. 291–295., 297., ZIMÁNYI, 1962. 8–9. — A nagyobb szakmai jártasságot, elsősorban a latin nyelv alapos ismeretét igénylő középkori oklevelek rendezését Litomericzy László németújvári ferences barátra bízta a dunántúli főkapitány. A szerzetes 1650–1651-ben végezte el a munkát, regesztázva és lajstromozva, majd a németújvári vár „tárház”-ának falba épített szekrényeibe helyezve az okleveles anyagot. IVÁNYI 1942–1945. 300–306.

hazaérkezett a majorból, Batthyány levelét egy kalmárral olvastatta fel magának. Nem Gerdákovics állt egyedül hadilábon a betűkkel akkoriban a tisztviselők közül Körmenten. A borok kezelője felől is panaszkodtak a földesúrnak: „Itt az minemő hitván kulcsár gyermek vagyon, sem írást, sem számvetést nem tud, hanem az borok mellé tudósabb ember kelletik.” A dobrai uradalomban a főporkoláb írástudatlansága okozott gondot. Ezért Saller Ferenc tisztartó így ajánlotta jelöltjét az 1650-es években az elhunyt viceporkoláb helyére Batthyány I. Ádámnak: „Minthogy meg is felelhetne annak az állapotnak (ti. a tisztségnek) az mi tetszésünk szerént, jámbor legény, német írástudó, szükséges volna a főporkoláb mellett olynak lenni, aki írást tudna, mivel ő maga az főporkoláb nem tud sem írny, sem olvasni.”³⁸

A „deákos ember”-nek tehát szűkében álltak az ország nyugati régiójában (is), holott a korszerűsödő, mind jelentősebb irattömeg előállítását igénylő uradalmi adminisztráció megkívánta a magasabb létszámú, a betűvetéshez és az olvasáshoz egyformán értő gazdatiszti kar munkába állítását. A növekvő követelményeknek minden bizonnyal csak komoly erőfeszítések árán felelhetek meg Batthyány I. Ádám tanult emberei. Miközben megteremtették a dunántúli agrárgazdaság újkori írásbeliségének és egyik legjelentősebb családi levéltárunknak az alapjait.

IRODALOM

- A herceg Batthyány család levéltára. (Összeállította Zimányi Vera). (Levéltári leltárak 16.) Bp., 1962.
- ILA Bálint: Az írásbeliség szerepe a XVII. századi gazdasági igazgatásban = Levéltári Közlemények 1946. 27–46.
- IVÁNYI Béla: Gróf Batthyány Ádám, a levéltárrendező = Levéltári Közlemények 1942–1945. 290–309.
- TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) Bp., 1996.
- VARGA J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. (Értekezések a történeti tudományok köréből 94.) Bp., 1981.
- ZIMÁNYI Vera: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp., 1968.
- ZIMÁNYI Vera: Supplicationum merita. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai. (A szövegeket Tóth István György, J. Újváry Zsuzsa, Varga J. János és Zimányi Vera teszi közzé.) = Történelmi Szemle, 1998. 3–4. 299–331.

³⁸ A kérdéskört alaposan feldolgozta Tóth István György. Az idézetek is az ő munkájából valók: TÓTH 1996. 106–108.

SUMMARY

JÁNOS VARGA J.**The state-of-the-art demesne administration of the Batthyány-family possessing land-property in Central and West Transdanubia was created by Ádám I. Batthyány in 1633–1634.**

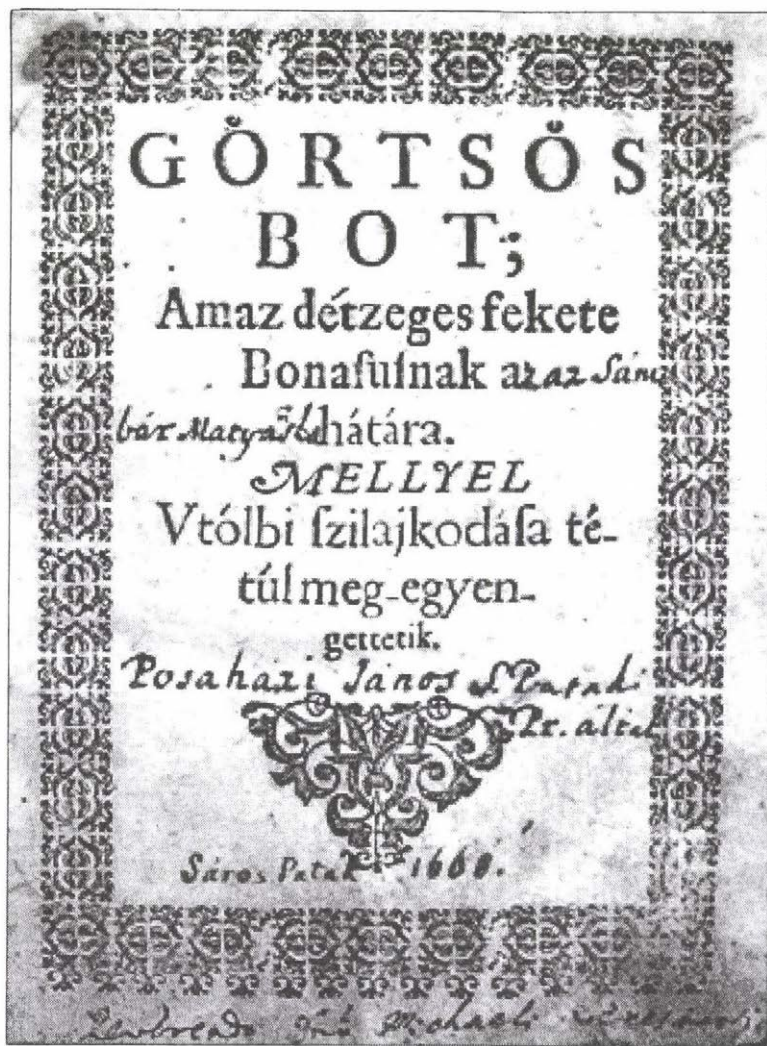
The tasks of the officials — bailiffs, stewards, intendants, overseers, wine-butchlers, warders, scribes and agents — in the allodial estates were determined by detailed economic instructions. The annually — twice or three times — recorded lists of muster inform us of the armed support of the large estates, the members of the baronial private army. Their study can bring light to the economic and military organizations of large estates together with their operations. Other types of records, like the Correspondence with Officials, the County Squire's Family and the Documents of the Household and the Book of Contracts (*Liber Conventionum*) together with the Bailiffs' Accounts and the Payment Rolls form a rich store of information relating to the support, financial and in-kind payment of the more than half a thousand strong personnel and almost 2,300 strong military employed in four estate centres (Dobrakacsány, Körmend, Németújvár and Rohonc-Szalonak).

The petition-abstracts of the Batthyány Archives (*Supplicationum merita*) create a unique series of documents. About five and a half thousands of genuine data of serfs and estate-employees and soldiers were collected by the bailiffs, through recording the names and the addresses of the petitioners briefly summarizing the cases and the justification of the petitions. The landlord put his personal standpoint below the remarks, or asked his officials for further information in order to bring a just decision. These sources are documents of unparalleled value in connection with the everyday lives and problems of baronial subjects together with the relation of the lord and his subjects.

The first practical classification of the documents of the large estate of the Batthyány family goes back to the beginning of the 16th century, but it dealt with the charters only. By the beginning of the 17th century the corvée-documents may have been systematic, the account books of the estate at Dobra and other records of economic nature. The first comprehensive classification correspondence and account materials kept in Németújvár, Rohonc and Szalonak can be linked to Ádám I. Batthyány, who arranged the records in chronological and internal thematic order.

Western-Transdanubian barons were in lack of „scribbling fellows” who were familiar with penmanship. In the large estate centre of Németújvár, for example, there were only 6–7 scribes to correspond in Latin, German and Hungarian languages in the 1640s. The slowly modernizing demesne administration, however, was in urgent need of employing more and more agricultural engineers who were equally able to read and write to handle the fairly essential and growing amount of documents. The educated officials employed by Ádám I. Batthyány could only meet these

growing demands by serious efforts. In the meanwhile they established the basis of one of our richest family archives attesting to the modern literature of Transdanubian agrarian economy.

5. kép

Pósházi János: Görtsös bot (Sáros Patak, 1668)
(RMK I. 1073. Pápai Református Gyűjtemények, Könyvtár)
(Veresmarty Mihály hagyatékából)

DUKKON ÁGNES

A tanítás és a szórakoztatás szempontjai a XVII. századi könyvnyomtatók gyakorlatában

HA A RÉGI MAGYARORSZÁGI NYOMTATVÁNYOK bibliográfiai kötetit (RMK, RMNy) lapozgatjuk, már az elején föltűnik az egyes nyomdák kínálatának tarkasága. Természetesen csak arról tudunk ítéletet alkotni, ami fennmaradt. De már a Szabó Károly által leírt anyag is elég változatos; a XVI. század utolsó harmada óta megfigyelhető a szórakoztatás és az „épületes dolgok” keveredése a nyomdászok és kiadók repertoárjában. Egyik példa lehet erre Heltai Gáspár *Ponciánus császár históriája* c. novellagyűjteménye, mely a magyar irodalom történetében a műfaj első képviselője. Nemeskürty István az 1976-os harmadik kiadás (1572 k., töredék, Kolozsvár, 1633, Lőcse, Brewer nyomda) utószavában írja, hogy Báthori István erdélyi fejedelem a protestáns vallási iratok terjesztésének mértéket akarván szabni, szigorú cenzúrával szabályozta a könyvkiadást. Így Heltai számára maradt a világi olvasmányok publikálása, terjesztése, pl. a *Ponciánus-história*, mely miatt mentegetőzik a „kegyes olvasónak” szóló előszóban, mondván, hogy nem ok nélkül folyamodik a lelki olvasmányok helyett az ilyesféle históriák kiadásához, mivel „akadály esett az földolgokban” (értsd: Báthori István rendelete). De könnyen talál magának mentséget a szórakoztató novellák kiadásához: „De noha ez az munka, az Poncius császár históriájának kinyomtatása, sok embernek nem fog tetszeni: azért ugyan nem ok nélkül adtuk ki. Mert valakik ezeket az dolgokat igazán meg akarják mértékleni: nyilván jeles és fő tanoságok ez világi életre, igaz ítéletre és jeles erkölcsökre valók vagnak benne foglalva.”¹ Ezután sorra veszi a „szép és jeles jószágokat” valamint a „gyarló és hitvány dolgokat” Ponciánus császár példáján, s mind a jókból, mind a rosszakból levonja a megfelelő következtetéseket, tanulságokat.

Heltai szemlélete, magatartása, mely egyébként követőkre talált a XVII. századi protestáns könyvkiadók gyakorlatában, hűen tükrözi a megelőző korszakban kialakuló protestáns ethosz érvényesülését: az esztétikai élvezet, a szórakozás, a szép iránti vonzódás mindenképpen csak a „jeles erkölcsök”, a vallásesztétikai szempontok felügyelete alatt jelenhet meg. Ennek a gyökere természetesen mélyebben húzódik, hiszen a régi magyar szerelmi költészet, a virágénekek már a protestantizmus előtt is tilalom alá kerültek, s széphistóriáink, melyek a XVI. században keletkeztek, többnyire csak nagy késéssel, vagy a következő évszázadban jelenhettek meg nyomtatás-

¹ HELTAI Gáspár: *Ponciánus császár históriája*. Magyar Helikon, 1976, 5.

ban. De ennél is meghökkentőbb példa Balassi életműve: istenes énekeit 1632-ben (Bártfa) és 1633-ban (Bécs) adják ki először, szerelmi költészete pedig még két évszázadig kéziratban várta a föltámadást, valójában a XX. században vált igazán ismertté és került a helyére a magyar irodalom történetében.

A XVII. században azonban érzékelhetővé válik egy lassú változás: a kegyes és épületes művek, az elme és a lélek pallérozását szolgáló írások mellett egyre nagyobb teret kapnak az „egyéb” kategóriába sorolható kiadványok, pl. kalendáriumok, szép-törtérik, népszerű történetek, tehát a szórakoztatást szolgáló nyomtatványok. Ez utóbbi csoport, de kiváltképpen a kalendáriumok még más feladatot is betöltöttek, nevezetesen ezek tartották el a nyomdászt és kiadót, mert a legszélesebb rétegekből verbuválódott a vásárlóközönségük. Példaként említem a század két kimagasló személyiségét, Frölich Dávidot² és Misztótfalusi Kis Miklóst, akik csak úgy tudták megvalósítani programjukat, hogy népszerű kiadványokat, naptárakat nyomtattak, melyek biztosították a pénzt a komolyabb munkákra. Frölich jeles tudós, matematikus, csillagász, a *Medulla geographiae* (1639) c., már a maga korában elhíresült földrajz-könyv szerzője, de megélhetését 1623-tól 1643-ig szintén nagy hírnévre szert tett kalendáriumainak köszönhetette. 1643-ban III. Ferdinándtól megkapja a „császári és királyi matematikus” címet s vele évjáradékot, de a kalendárium-kiadást mégsem hagyja abba. Sikerült megalkotnia egy olyan naptártípust, melyben szerencsés módon tudta összekapcsolni a szórakoztatás és tanítás szempontjait. Az 1620–30-as évek enciklopédia-szerkesztési és kiadási lendülete, divatja, Alstedt példája is hozzájárult ahhoz, hogy a Boroszlóban kiadott német nyelvű naptáraiban évről évre komoly művelődéstörténeti anyagokat adjon közre (pl. az egyes népek történetéről, néprajzáról, földrajzáról, fizikai, csillagászati, teológiai kérdéseket vett sorra), de ugyanakkor nem hiányozhattak a horoszkópok, a szokásos naptári rigmusok, orvosi és mezőgazdasági tanácsok, a vásárok és a postajáratok jegyzékei, valamint a krónika sem. Frölich komoly tudós és hívő ember volt, így szükségesnek érezte az asztrológia és a keresztyén hit egymáshoz való viszonyát tisztázni. Elítéli a babonás és bálványimádó magatartást, azt vallja, hogy a csillagok csak jeleznek bizonyos dolgokat, de senkit nem kényszerítenek, a szabad akaratot nem veszik el az embertől, ezért nem kell fatalista módon közelíteni az asztrológiához. Ez a gondolat a század második felének naptárkiadóiánál, de főleg a löcsei Brewer-nyomdában kiadott kalendáriumokban majdnem szó szerint ismétlődik, jól dokumentálva az utókor számára, mit jelentett egy-egy erőteljes egyéniség hatása, s azt is, hogy a naptárak tartalma mennyire közösségi, folklórszerű műveltséganyagból állt össze. Frölich népszerűsége olyan nagy volt, hogy még halála, 1648 után is adtak ki a neve alatt kalendáriumokat, pl. Nürnbergben 1655-ben Wolfgang Endter. A befogadó, azaz, a korabeli olvasó szempontjából rendkívül szerencsés volt a tudomány és a szórakoztatás ilyenfajta összekapcsolódása ezekben a naptárakban, melyhez ráadásul egy tiszteletreméltó

² Frölichről részletesebben ld. az alábbi munkákat: DUKKON Ágnes: Asztrológia és keresztyén hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid) = Irodalomtörténeti Közlemények 1992. 5–6. sz.; PAVERCSEK Ilona: David Frölich sajtókezű feljegyzései műveiről. I–II. = Magyar Könyvszemle, 1996. 3–4. sz.; HAJÓS József: Dávid Frölich = Magyar Könyvszemle 1997. 1. sz.

erkölcsi felfogás is járult. Frölich négy nyelven — és ezzel négyféle kulturális réteget megszólítva — adott ki naptárakat (latinul, németül, magyarul és szlovákul), így hatósugara elég nagy volt, s a későbbi, erdélyi és szepességi kiadók az ő nyomdokain próbáltak járni.

A lőcsei Brewer-nyomda szintén a század egyik jellegzetes arculatú és nagy hagyományt teremtő sajtója volt. Tevékenységéről Pavercsik Ilona tanulmányában olvashatunk részletesebben.³ Jelen dolgozatban csupán néhány példával illusztrálom azt a kiadói gyakorlatot, mely a szórakoztatás, a tanítás és a lelki épülés hármasságát (többé-kevésbé tudatosan) összekapcsolta. 1627-ből egy széphistória (Az Nagy Sandomak, Macedonak győzhetetlen királyjának historiaia..., RMNy 1395) és két naptár (egy német és egy magyar nyelvű, RMNy 1394, RMNy 1397), 1628-ból két széphistória (Batizi András *Zsuzsanna asszonyinak históriája*, RMNy 1414, és Kákonyi Péter *Astiaeges és Cyrus históriája* RMNy 1416) valamint egy kalendárium maradt fenn. 1629-ből hat kiadványt tart számon az RMNy II.: egy kalendáriumot, egy énekeskönyvet, Ilosvai Selymes Péter Toldi-históriáját, Madarász Márton tollából egy katekizmust és egy énekeskönyvet, továbbá egy németből fordított „mesés könyvet”. Ez utóbbi nem a mai értelemben vett mesekönyv, hanem találós kérdések gyűjteménye, melyek közt vannak kicsit terjedelmesebbek, ezeket nevezi a fordító „mesé”-nek (erre később még visszatérek). A következő évek termése is hasonló, bár nem minden évből maradt fenn ennyi kiadvány. Kalendárium viszont szinte minden esztendőből van; 1639-től 1705-ig 32 darabot sikerült részletesen földolgoznom, de időközben hozzáférhetővé váltak az OSzK-ban xeroxon vagy mikrofilmen olyan példányok is, melyek más könyvtárakban (vidéken, esetleg külföldön) lelhetők fel, tehát a hiányzó darabok most már beilleszthetők a sorozatba. Még néhány jellemző tételt említék a lőcsei nyomdából a század 30-40-es éveiből, a teljesség igénye nélkül:

1632: Erasmus, Desiderius: *Civitas morum* — vagyis a helyes magatartás szabályai, magyar-latin kétnyelvű kiadásban (RMNy 1548), Szép imádságos könyvecske, RMNy 1552, Frölich David: *Anatome revolutionis mundanae...* (csillagászati értekezés), RMNy 1549, és ugyancsak Frölichtől egy latin nyelvű kalendárium (*Ephemeris vulgo calendarium*) RMNy 1550.

1634: *Évangéliumok és Epistolák* (RMNy 1591), egy evangélikus katekizmus, elmélkedés- és énekeskönyv szlovákul (RMNy 1594), református gyászbeszédék Miskolci Puahtól (RMNy 1595), Frölichtől német nyelvű kalendárium (RMNy 1596), egy politikai tudósítás Wallenstein meggyilkoltatásáról (RMNy 1597) s orvosi tanácsok a pestissel kapcsolatban, latinul, Samuel Spilenberger munkája (RMNy, 1598).

1635: Szenczi Molnár Albert: *Psalterium Ungaricum* (RMNy 1628), de emellett lakodalmi köszöntő versek Frölich Dávid esküvőjére, továbbá Frölichtől magyar és latin nyelvű kalendárium is megjelent ebben az évben egyéb kiadványokkal együtt.

1638: Medgyesi Pál: *Praxis pietatis* (RMK I. 683).

³ PAVERCSIK Ilona: A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században. I. In: OSzK Évkönyv 1979. Bp., 1981. 353–408.

1640: Istvánfi Pál: *Historia az Voltér királyról*. Ez nem más, mint a Boccaccio *Dekameronjából* ismert novella, Gualtieri örgrófról és feleségéről, Griseldáról Istvánfi által versben feldolgozott változata. (Érdekességként megemlítem, hogy az angol Chaucer (1340–1400) is szerepelteti ezt a történetet — mely egyébként tipikus középkori exemplum az emberi lélek megpróbáltatásairól — a *Canterbury mesékben*. A Voltér és Grizeldisz néven emlegetett széphistória 1539-ben készült, János király és Izabella esküvője alkalmából. Ez a lőcsei nyomtatás a mű harmadik kiadása száz év alatt, az első kettő nem maradt fenn.

1643: Comenius: *Janua linguae latinae reserata aurea* (RMK I. 742a), Comenius: *Januae linguae latinae Vestibulum* (RMK I. 742b). Ez a két tankönyv különösen figyelemreméltó tétel, melyekből diákok nemzedékei tanulták a latint a XVII. század második felében (Gyulafehérvárott is kiadták ugyanebben az időben, tehát viszonylag széles körben elterjedt mindkét könyv). Köztük az a Jászberényi Pál is, aki 1653-ban Sárospatakon Comenius tanítványa lehetett, s később Angliába kerülve nagy sikert ért el az angolok számára készített latin-angol nyelvkönyvével.⁴

Ha a többi magyarországi nyomda kiadványait átnézzük, mindenütt hasonló képet kapunk, vagyis az erkölcsi és szellemi gyarapodást szolgáló könyvek mellett egyre nagyobb kereslet (és kínálat) van a szórakoztató kiadványtípusokra. Az egyes kiadók között természetesen mennyiségi és minőségi különbségek vannak. A lőcsei Breweryomdával összevethető a kolozsvári és a nagyszombati nyomdák tevékenysége: mindhárom város egy-egy régió kulturális központja is, és ez tükröződik a kiadott művek választékában.

A rövid ideig működő, kisebb nyomdák könyvkiadását nehéz a fenti szempontok alá besorolni, mert legtöbb esetben hiányosak a velük kapcsolatos adataink, töredékesen maradtak fenn az ott megjelent művek stb. Jó példa erre a pápai nyomda története: Szepesváraljai Bernard Máté Németújvárról telepítette Pápara az 1620-as évek elején,⁵ 1624-től 1630-ig működött. Kiadványai közt szerepelnek kalendáriumok, protestáns vitairatok (pl. Samarjai János *Magyar harmonia...* RMK I. 573) és Pécseli Király Imre komáromi iskolamester majd lelkész *Abecedarium Latini-Hungaricum* c. könyve. Ez a kiadvány egyben ékes bizonyítéka annak a XVII. század folyamán egyre határozottabban érvényesülő törekvésnek, hogy az írás-olvasás tanításához minél több segédanyag kerüljön az iskolákba. A töredékesen fennmaradt kötetecske felsorolja a latin és magyar hangzókat és szótagokat (pl. *Consonantes praepositae et suppositae vocalibus*, Egy Szó tevő böttüc után és előtte való massal együtt zengő böttüc), utána következik a Miatyánk, az Üdvözlégy, a Hiszekegy, a Tíz parancsolat, asztali áldás, hálaadások, reggeli, estéli imádságok, könyörgés a Szentlélekhez, Szűz Mária éneke (a Magnificat) és Simeon éneke latinul és magyarul. A címlapon kilenc személy neve olvasható, akik fiaiknak dedikálják az abécés könyvet, köztük Bernard Máté, a nyomdász és Pécseli Király Imre, a szerző. Ez a kevés, és csak töredékesen ránk maradt pápai anyag is tükrözi a kor nagyobb könyvkiadói által

⁴ Erről ld. DUKKON Ágnes: Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin-angol nyelvkönyvében = *Magyar Könyvszemle*, 1997. 1. sz. 76–82.

⁵ V. ECSEDY Judit: Egy dunántúli református nyomda sorsa. In: OSzK Évkönyv 1979. Bp., 1981. 303–352.

követett gyakorlatot: a lelki és szellemi tanítás mellett a népszerű, szórakoztató sajtótermékek közreadását. Ez utóbbi csoport azonban mindenütt sokkal esetlegesebb formában jelenik meg, mint a tanító és kegyességi munkák; egyrészt látszik, hogy a kiadó maga is kisebb szellemi értékűnek tartja az ide sorolható műveket, s gyakran inkább csak a megélhetési szempontok motiválják kiadásukat. Másrészt a kifejezetten esztétikai igények még meg sem jelenhetnek önállóan a kor ún. tömegkultúrájában, a szépirodalom (mai értelemben) csak jóval később válik ki a „literatura” tágabb osztályából. Ezért a „szórakoztató kiadványok” a XVII. századi könyvkiadók gyakorlatában valami nagyon vegyes halmazt képviselnek, amelybe besorolható minden, ami nem tartozik a vallási, pedagógiai és tudományos kategóriába.

Szólnunk kell néhány szót arról is, hogy a XVII. századi könyvnyomtatók és kiadók milyen témákat tartottak szórakoztatásra alkalmasnak, egyáltalán, a tréfa és a humor hogyan jelenhetett meg a népszerű kiadványokban. A már említett löcsei *Mesés Könyvecske* (RMNy 1441) jó példát szolgáltat a régi emberek ízlésvilágára, humorérzékére, s arra, hogy akkor még olyan tréfák, kifejezések is eltűrték a nyomdafestéket, amelyeket később az illendőség kiszorított az írásbeli kultúrából (hogy aztán a XX. század és a posztmodern sokkal sivárabb, cinikusabb módon visszahozza). A *Mesés Könyvecske mely vyonnan meg ekesitetet rovid értelmes Kérdésekkel és Feleletekkel. Mostan németből magyarra fordítatott* — az RMNy leírása szerint — egy XVI. századi német enigmagyűjtemény magyar változata. Tizenhárom különböző téma köré csoportosított kérdésekből s egy cím nélküli vegyes részből áll (Az Istenről, A szentekről, A könyörgésről, A vizekről, A szarról, A madarokról, A halakról, Az ebekről, A mesteremberekről, Az égről, A földről és az országokról, Az emberekről, A betűkről és az írásokról). A címek alapján azt látjuk, hogy ezek a rejtvények a reneszánsz ember kozmoszát fogját át, égi és földi, isteni és profán, közeli és távoli dolgok kerülnek egymás mellé, köztük a „szar” is, mintegy földidézve Rabelais világát, amely magán hordozza a középkori karneváli szellem hatását, továbbélését is. Éppen a kalendárium lesz az a kiadványtípus a XVI–XVII. században, amely ezt a korábbi, „törvényen kívüli” és írásbeliségen kívüli kultúrát, vagy ennek bizonyos elemeit továbbörökíti. Ez a löcsei „Mesés könyvecske” ugyan önálló kiadványként látott napvilágot, de a naptárakban, nemcsak Lőcsein, hanem a Kolozsvárott, Nagyszombatban, Bécsben, majd a XVIII. században Győrben s más városokban megjelent példányokban gyakran találkozhatunk efféle találós kérdésekkel, vaskos, szókimondó anekdotákkal. Az alábbiakban idézek néhány példát a fenti könyvecske gyűjteményéből:

„Az Mise mondó, miért űzi ki az ebeket a Templomból? Felelet: Azért, mert ők offerát nem adnak, az melyből néki is része lenne, és ők az rezet el hányván az templomban, melyet ki kell söpömi.” (C6b levél)

„Mellyik légyen a leg hiveb állat? Felelet: Az tetü, ez ő magát némellyel fel hadgya köttetni, és mellelte marad mind halálig.” (E2a)

„Mellyik szar léssen jó megenni? Felelet: Az Méhét, az az, a Mézet.” (C1b)

„Találd meg, Az urak és Parasztok szara közzül, melyik legszagosb? Azt mondgyad, hogy az Uraké: mert ők jeles sok fűszerszámokat észnek, és egyéb féle

nyalánkságokat: mellyektől ők igen bűdössek, hogy nem mint az parasztoké, az kik csak egyigyü levecskéket észnek.” (C1b)

Néha azonban egészen költői fordulatokat is találunk a rejtvények megfogalmazásában, mint pl. a következő:

„Találd, Az harmaton áll, mint egy szép szűz leány, fejér, mint a hó, és zöld, mint a fodor káposzta, és oly fekete, mint az holt szén, hogy ha eszes bölcs vagy, azt te megtalárod? Felelet: Harkály, mert ő az harmatban megfürdik, és az fellyül meg nevezet színnek festéki mind benne vagynak.” (C3a)

„Egy igen szep mező, igen jól bé vettetett, és sok ember elmégyen mellőle, és nem tudgya sok ember, mit vetettek abban. Felelet: Az könyv avagy pappiros, az mellyen irás vagyon.” (G2a)

„Az első és második bötük, meg vidámittyák az férfiat? Az Asszony és az Bor.” (G2a)

Az utolsó találós mese is figyelmet érdemel, mert hasonlókkal találkoztunk a XVII-XVIII. századi kalendáriumokban is, pl. Tótfalusi Kis Miklós 1701-es naptárában: „Vagyon egy fa, az melynek tizenkét ága vagyon, és minden ágon harmintz fészek, és minden fészekben huszon négy mony, hatvan madaraknak kiáltási, azt rágja egy fekete patkány: az fát, az fészket, az monyat, az madarat, megészi a matska. Oh Ur Isten, mely nyomorult dolog ez, ki maradhat békével az matska előtt? Felelet: Az esztendő, az tizenkét hólnappal, ennek mindeniknek harmintz napja vagyon, és minden napnak huszon négy órája és minden órában hatvan minuta vagyon, azok el üzik mind az napot és Etszakát, és az halál az után mind ezeket el végezi, avagy az üdő.” (G3b)

Az 1683-as lőcsei naptárban olvashatunk néhány hasonló találós kérdést, ezek inkább filozófikus jellegűek, közülük az egyik hangulati rokonságot mutat a fenti idő-rejtvényvel: „K. Mitsoda a leg-böltseb? F. Nintsen semmi böltseb az időnél: mert egyedül tsak az tud új dolgokat találni, és az régi ó dolgokat meg-ujítani.” (RMK I.1310, D2b)

Még egy szövegrészletet érdemes idéznünk ehhez a témához, az 1700-ban kiadott lőcsei naptárból (RMK I. 1565, C5a), mégpedig a „Betegségekről” szóló prognosztikon-fejezet bevezető sorait: „Minden test fű, és minden Embernek gyönyörúsége mint a' füvek virágja. Olly romlandó testet tehát viselvén mindnyájan készek lészünk, és ne kevélykedgyünk iffiuságunkban, szépségünkben, és erős életünkben. Nem tudhattuk azt, mikor el jő az halál, és minket mint a' füvet le kaszálván szénává téssen, hogy mondhassek: A' széna el-hervadot, és a' virág le-hulla.” Az ember=fű metaforából nem nehéz eljutnunk a Biblia, de legfőképp a Zsoltárok kép- és gondolatvilágáig, mely a XVII. században igen fontos szerepet játszik. A mulandóság és az idő témája minden kor filozófiájában és művészetében megjelenik, de a manierizmus és a barokk különösen szerette. Felidézhetjük Rimay János *Az idő ósága nevel magos fákat* kezdetű szép versét, mely az újszoicizmus szellemében fogalmazza meg a mulandóság témáját, az idő mindent megemésztő hatalmát, azokat a toposzokat felhasználva, melyek a zsoltárok szövegétől eljutottak a világi költészetig és a népszerű sajtó termékeiig, nevezetesen a kalendáriumokig.

Frölich mellett Misztótfalusi Kis Miklóst említettem, mint a kor egyik nagyformátumú egyéniségét, akinek munkássága a nyomdászat történetében jelentős fejezetet alkot. Szomorú hasonlóság sorsukban, hogy megélhetésüket hosszú időn át nem tehetségük maradandó értékei, újat teremtő lendülete adja, hanem a mellékesnek szánt népszerű kiadványok, mint például a kalendáriumok, szakácskönyvek és népszerű törtétiák. Tótfalusitól a „szórakoztató irodalom” kategóriában 1694 és 1702 között nyolc kalendárium maradt fenn, valamint kiadta Haller János *Hármas Istória* (RMK I. 1470) c. könyvét 1695-ben és ugyanebben az évben egy szakácskönyvet (RMK I. 1474a). Életművének nagyobb része a lelki-szellemi művelődést szolgálja, s ha a fentebb említett Brewer-kiadóval vagy Frölich tevékenységével hasonlítjuk össze, azt láthatjuk, hogy az ő kiadáspolitikájában érvényesül legerőteljesebben egy bizonyos nevelési-felvilágosítási program, egy adott közösség kulturális felemelésének vágya. Frölich Dávid inkább tudós volt, semmint könyvkiadó, s tudományát megpróbálta népszerű formában szélesebb társadalmi rétegekhez is eljuttatni, de külön programot nem fogalmazott meg ehhez a tevékenységhez. Tótfalusinak viszont komoly harcot kellett vívnia azért, hogy programját megvalósíthassa. 1686-ban Hollandiában, az általa kiadott Zsoltároskönyv előszavában három egymással összefüggő feladatkört vázol fel, amelyen a műveltség és a polgárosodás előbbre vitele érdekében munkálkodni kellene:

1. A műveltség legalapvetőbb fokára eljuttatni az embereket: „Ha valaki többre nem mehet, bár csak a maga születési nyelvén tudja olvasni az írásokat, csak ezzel is nagy sok jókra segítheti magát.”⁶

2. Ehhez az anyanyelven folyó oktatást megszervezni: „De hiszem, ha nem a deákságnak, hanem csak az olvasásnak tanulatását tennék fel célul, arra sem idő, sem költség sok nem kívántatnék, úgyhogy alig vagyon oly szegény ember, aki erre elégséges ne lehetne.”⁷

3. A könyvnyomtatás és a könyvkiadás fejlesztését — az előző két feladat technikai feltételét — elősegíteni, és nem akadályozni, mint ez Misztótfalusi esetében történt: „Az sem méltó, hogy a könyvnyomtatás és annak eszközei körül munkálkodók annyi munkát tegyenek hiába.”⁸

Misztótfalusi céljai folytonosságot mutatnak a század nagy egyéniségeinek, Szenczi Molnár Albertnek, Apácai Csere Jánosnak elveivel és gyakorlatával. Mindegyikük azt a szélesebb közösséget akarta szolgálni a maga eszközeivel és tehetségével, amelyből vétetett és amelyért felelősséget érzett. Végső soron az írás-olvasás általánossá tételének programja hajtotta mindegyiküket, s még az is közös a sorsukban, hogy előbb megismerték a nyugati, polgárosodó világot, Németország, Hollandia fejlettebb vidékeit, s onnan merítették az ihletet és a mintát a hazai állapotok javításához. Ha most újra felidézzük a dolgozat elején felvázolt hármasságot, a lelki építés — szellemi pallérozás — szórakoztatás igényének megjelenését a könyvnyomtatók és kiadók gyakorlatában, azt láthatjuk, hogy minél mélyebben és tudatosabban törek-

⁶ Erdélyi fények. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. (Bev., kiad.: Jakó Zsigmond) Bukarest, 1974, 85.

⁷ u.o. 86.

⁸ u.o. 88.

szik valaki egy meghatározott koncepció megvalósítására, annál kevésbé törődik a szórakoztatás szempontjaival. Az arány Misztótfalusinál tolódik el leginkább a „komoly” témák irányába: 97 kiadványból mindössze nyolc naptár, egy népszerű historia, Balassi és Rimay istenes énekei és egy szakácskönyv képviseli a „könnyű műfajt” (bár kérdéses, hogy az istenes énekek ide sorolandóak-e?). A többi könyv vagy a vallási-kegyességi irodalom, vagy az oktatáshoz kapcsolódik (tankönyvek, szótárak, teológiai és filozófiai értekezések. Saját írásai, a *Maga mentsege...* és a *Síralmas panasza* ebbe a hármasságba nem illenek bele, nem is tartoznak jelenlegi témánkhoz.

E vázlatos áttekintés alapján, összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy az irodalomtörténet és a nyomdászattörténet között van egy sáv, amelyet e két nagy szakterület kevésbé vizsgált, mert csak részlegesen tartozik a hatósugarába: ez pedig a XVII. század nagyjai által olyannyira szorgalmazott írás-olvasás, a művelődéshez szükséges elemi képességek megszerzése. Ha a legjelentősebb nyomdák és kiadók tevékenységét ebből a szempontból hasonlítjuk össze a rendelkezésre álló bibliográfiai mutatók alapján, már az is érdekes tendenciákat és összefüggéseket árul el. Mindez egy következő tanulmány feladata lehetne, a megkezdett munka folytatása.

SUMMARY

ÁGNES DUKKON**Viewpoints of teaching and popular entertainment in the practice of printers from the 17th century**

From the last third of the 17th century onwards, Hungarian printing-houses published entertaining literature besides publications edifying mental and spiritual improvement. An example of this beginning is the printing house of Gáspár Heltai in Kolozsvár from the 1560s and 70s: besides the printing of Bible translations and other religious and educative publications, an anthology of short stories was brought out, titled *The History of Emperor Pontian*, which became the first representative of its genre in the history of Hungarian literature. During the next century, similar practice is followed by Hungarian printing-houses and book publishers: in the service of the propagation of literacy, not only „serious”, but also entertaining literature gains ground. This paper introduces three printing houses (Pápa, Lőcse and Kolozsvár) and two outstanding personalities of the age, the scholar, Dávid Fröhlich, and the world-famous engraver and printer, Miklós Tóthfalusi Kis, whose example is the foundation for the illustration of the proportions and the distribution of intellectual, spiritual and popular publications in the 17th century. „Popular literature” meant a fairly miscellaneous mass in the practice of printers of this century, into which category everything could be classified which did not belong to religious, pedagogical and scientific categories. Calendars had a very important role to play in the development of the educational conditions of the age: since they belonged to the most

popular types of publications, they had the largest group of customers, consequently publishers could freely select the view points of didactics and entertainment at their own discretion when assembling the material of the calendar. Dávid Fröhlich, for example, published geographic, physical, astronomical, ethnographical and historical knowledge in the supplements of his calendars. Tóthfalusi supplemented various rhymes, riddles, supplications and historical chronologies. The comparison of the activities of the most significant printing-houses and publishers provides us a vivid picture of the cultural conditions of the period and the programmes of outstanding personalities that promoted intellectual development.

6. kép

Illusztráció Comenius: „Orbis pictus” című művének
pozsonyi kiadásából (1796)

HORVÁTH JÓZSEF

Írásbeliség és végrendelezési gyakorlat Győrben a XVII. században

ELŐADÁSOMAT — a dolgok közepébe vágva — kezdem magával a ténnyel: a győri levéltárakban¹ ezernél több 17. századi végrendelet maradt ránk! Ez a szám — úgy vélem — már önmagában, „első hallásra” is tiszteletet parancsoló és felkelti a kutatói érdeklődést e források iránt. Érdeemes azonban „közelebbről” is megvizsgálunk: mennyi is az az ezernyi testamentum? Két kérdést mindenképpen fel kell tennünk:

- más magyar városokban ezen időszakból mennyi végrendelet ismert?
- hogyan viszonyul ez a szám a város korabeli lakosságához, azaz: milyen mértékben volt elterjedt az írásbeli testálás a 17. századi Győrben?

A hazai végrendelet-forrásközlések számbavételére néhány évvel ezelőtt már kísérletet tettem.² Az áttekintésből kiderült, hogy az 1990-es évek közepéig 17. századi végrendeleteket alig publikáltak: csupán Németh Gábor munkáját említhetem, aki az 1642 és 1710 között keletkezett gyöngyösi testamentumokból és fassiólevelekből jelentetett meg 64 darabot.³ Azóta Németh Gábor újabb kötettel jelentkezett, melyben 90 darab magyar nyelvű nagyszombati végrendeletet tett közzé az 1542 és 1690 közötti másfél évszázadból;⁴ más városokban viszont — Győrön kívül — nem jelent meg e korszakból forráspublikáció. A feldolgozások is csak egy helyütt utalnak jelentősebb mennyiségű testamentumra: a paraszti vagyon összetételének alakulását az 1655 és 1769 között keletkezett kecskeméti végrendeletek tükrében vizsgáló Molnár Attiláné használt fel 485 darab forrást⁵ — ezek nagyobb része viszont már 18. századi. Konkrét adatunk van a debreceni helyzetről: Rácz Istvántól tudjuk, hogy itt a megyei levéltár a 17. századból mindössze 16 darab testamentumot

¹ Kutatásaink megkezdésekor, 1980-ban a teljes iratanyagot egyetlen archívum, a Győr-Sopron megyei Levéltári Igazgatóság 1. számú, győri székhelyű levéltára őrizte. 1993-ban újból megalakult Győr Megyei Jogú Város Levéltára: ekkor a városi iratanyag ide került át; ez évben pedig megkezdte működését a Győri Egyházmegye Levéltára, melyhez napjainkban — 2000 nyarán — visszakertül a Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltárának iratanyaga is. Ez utóbbi esetében még a „rég” lelőhelyre és jelzetre hivatkozhatunk csak; a kutatók viszont a jövőben már az új intézményben használhatják a forrásokat.

² Vö.: HORVÁTH József 1995/a.

³ NÉMETH Gábor 1991.

⁴ NÉMETH Gábor 1995.

⁵ MOLNÁR Attiláné 1989.

öriz!⁶ Az említettekhez képest a győri termés — melyből az elmúlt években 350 forrás teljes szövegével napvilágot láthatott⁷ — szinte hihetetlenül gazdagnak tűnik.

Ami a második kérdést illeti: Győr 17. századi lakosságáról sajnos pontosabb adataink nincsenek; így egyelőre el kell fogadnom a korábbi publikációkban szereplő - többnyire a Villányi Szaniszló által már 1882-ben közzétett⁸ városi telekkönyvekre alapozott — állítást, mely a város e századbéli lakosságát mintegy 5–6000 főre teszi.⁹ Ha ezt összevetjük Granasztói György adatával, aki szerint — kassai elemzései alapján — a 16. század közepén az átlagéletkor 50 év körül lehetett,¹⁰ azt mondhatjuk: a 17. század során Győr lakossága kb. kétszer „cserélődött ki”, azaz összesen 10–12000 fővel számolhatunk. Vagyis e században Győrött az itt lakók közel egytizede végrendelezett, ami meglehetősen magas arálynak mondható. E korszakból a fentebb említettek miatt összehasonlítást nem tehetünk, csupán korábbi ill. későbbi adatokat idézhetek. Az 1930 táján Házi Jenő által közzétett¹¹ késő-középkori soproni testamentumokat újabban alapos elemzés alá vető Szende Katalintól tudjuk, hogy az 1393 és 1526 közötti évekből fennmaradt 313 soproni végrendelet készítője a város akkori lakosságának mintegy 6,3%-át tette ki; Pozsonyban a többségében a 15. század elejétől 1529-ig vezetett Protocollum Testamentorum-ban fennmaradt 883 darab testamentum a lakosság kb. 9,8%-tól származik; míg Eperjesen a 15. században az írásban testamentumot tevők aránya 6% körül lehetett.¹² Vagyis a késő-középkor fejlett írásbeliségű magyar városaiban sem nagyon érte el a végrendelezők aránya az összlakosság 10%-át. De később is magasnak számít ez az arány: Hódmezővásárhelyen pl., ahol a „Testamentomkönyv” 1730-tól 1795-ig vezetett két kötetében 477 végrendelet és egyéb, halál esetére szóló nyilatkozat maradt fenn, Tárkány Szűcs Ernő a halotti anyakönyvek bejegyzéseit a bemásolt végrendeletek számával összevetve arra a következtetésre jutott, hogy átlagosan az elhaltak 4-7%-a testált;¹³ vagy akár említhetjük az 1904-ben végzett felmérés adatait is, mely szerint országos átlagban a lakosság 9,3%-a végrendelezett.¹⁴

A VÉGRENDELKEZÉS MOTIVÁCIÓIRÓL

Az első vizsgálandó kérdés tehát az: milyen okok tették lehetségessé ill. szükségessé, hogy a 17. századi győri polgárok ilyen magas arányban tegyenek írásbeli végrendeleteket? E kérdésre válaszolandó szólnom kell röviden a város ill. polgárainak korszakunkbeli jogi helyzetéről.

⁶ RÁCZ István 1983. 7.

⁷ HORVÁTH József 1995., 1996. és 1997.

⁸ VILLÁNYI Szaniszló 1882.

⁹ Vö. pl.: TOMAJ Ferenc 1943. 84.

¹⁰ GRANASZTÓI György 1984. 230.

¹¹ HÁZI Jenő 1930. és 1931.

¹² SZENDE Katalin 2000. 2.

¹³ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1961. 10.

¹⁴ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1981. 728–730.

Győr a jelen előadásban vizsgált időszakban a győri székeskáptalan földesúri fennhatósága alá tartozó mezőváros volt. E függőség kialakulása a 15. század első felében kezdődött és az 1447. évi radkersburgi egyezményrel vált véglegessé.¹⁵ A város ettől kezdve a káptalannak földesúri adót fizetett; terhelte a tized, a hadipénz és a rendkívüli adó fizetésének kötelezettsége; mindemellett a káptalannak különböző hasznos jogai voltak Győrött.¹⁶ Ez utóbbiak közül jelen témánk szempontjából a legérdekesebb az örökös nélkül elhalt jószághoz való joga, azaz az un. *caducitas*;¹⁷ Bedy Vince szerint a káptalani számadáskönyvek majd minden lapján találkozunk e címen befolyt jövedelemmel.¹⁸

Az elmondottakból következik, hogy Győr mezőváros lakói ezidőtájt jogállásukat tekintve a győri székeskáptalan jobbágysággal voltak; ez természetesen befolyásolta végrendelezési lehetőségeiket és szokásaikat is. Gecsényi Lajos említi, hogy a számadáskönyvekben — az örökös nélkül elhalt polgárok javainak értékesítéséről szólva — számos adat található a végrendelezési jog korlátozására is.¹⁹ Bedy Vince arról ír, hogy a győri polgárok végrendeletüket bemutatták a káptalannak jóváhagyás végett és azért egy font borsot fizettek; de testamentumukban külön is tartoztak megemlékezni földesurukról, biztosítandó, hogy telkük utódaikra átszállhasson: e hagyomány összege rendszeresen egy forint volt, melyet testpénznek hívtak.²⁰

Láthatjuk, hogy a káptalant, mint Győr mezőváros földesurát legalább két tényező motiválta abban, hogy alattvalói írásban végrendelezzenek:

- egyrészt a testálók hagyományt tettek a földesúr javára, utolsó akaratuk megerősítéséért pedig külön is fizettek — így a káptalannak ez komoly bevételi forrást jelentett;
- másrészt így könnyebben tudta követni a városbeli ingatlanmozgásokat, szemmel tudta tartani a *caducitas* jogán reá nézendő javakat.

Ezért a káptalan érthetően ragaszkodott a végrendeletek írásba foglalásához és tartalmuk földesúr előtt való megerősítéséhez; az 1647-ben kelt, a győri polgárok által megtagadott kötelességeket felsoroló emlékiratában egyik fontos sérelemként hangsúlyozza, hogy a polgárok „...a végrendeleteket nem a káptalanhoz nyújtják be megerősítés végett, hanem a városhoz.”²¹

De mi készítette arra a 17. századi győri polgárok tömegét, hogy végrendeletüket írásba foglaltassák? Úgy véljük, hogy a legfőbb motiváció Verbőczy Hármaskönyve III. könyvének 30. cikkelyében, annak két fontos, őket érintő rendelkezésében rejlik. Ez ugyanis kimondja: ha a testáló egyedülálló személy, akinek holta után nincs örököse, az ő ingatlan javairól szabadon végrendelezhet; az örökség pedig — ha őstől maradt

¹⁵ A város egyházi függés alá kerülésének kezdeteiről ld.: VILLÁNYI Szaniszló 1882. 10.; CSIZMADIA Andor 1943. 7.; a kérdés újabb összefoglalása: GECSÉNYI Lajos 1983.

¹⁶ A káptalan földesúri jogairól ld.: BEDY Vince 1938. 117–119.

¹⁷ A *caducitas*-ról: VERBŐCZY István III. könyv 30. cím.

¹⁸ BEDY Vince 1938. 131.

¹⁹ GECSÉNYI Lajos 1976. 198.

²⁰ BEDY Vince 1938. 260.; megjegyzi egyébként azt is: a végrendeletekben a földesúrnak szánt hagyomány általában nem is haladja meg ezt az összeget.

²¹ CSIZMADIA Andor 1962. 44.

— egyenesen a földesúrra száll; ha pedig a paraszt maga kereste, úgy egyik fele a földesuráé lesz, a másik fele pedig azé, akinek a testamentumban hagyja; ha viszont testamentumtétel nélkül halna meg, úgy minden ingó és ingatlan vagyona a földesurára száll. E rendelkezés az örökös nélküli jobbágyot mindenképpen motiválhatta. De a kiskorú örökös hátrahagyó sem érezhette magát — a magas halandósági arányok miatt — teljes biztonságban; Verbőczy e cikkelye viszont lehetőséget adott utóörökös kijelölésére, mivel a testáló belefoglalhatta utolsó rendelkezésébe: ha gyermekének, azaz „az igaz örökösnek holta történnék, az utánna választott, és hagyatott örökösre szálylyon a marhája örökségestül. Ha pedig az igaz örökös a fellyül megmondott időt megéri, vagy meg-halandgya, e-féle örökössé tétel semmivé léssen”.²² Hogy a győri testálókát a végrendeletkészítés Kristóf Ildikó által feltárt²³ nyomtatott, valószínűleg a prédikációk révén is közvetített normái mellett az idézett cikkelyek sugallta gyakorlati szempontok is vezették végrendeleteik készítésénél, azt valószínűsíti, hogy közöttük a gyermektelenek, az egyedülálló idősök ill. a kiskorú örökösöket hátrahagyók meglehetősen magas arányt képviselnek.²⁴

Az eddig elmondottakat összefoglalva: a 17. században Győrött mind a város földesura, a győri székeskáptalan, mind pedig annak alattvalói, azaz a város polgárai motiválva voltak abban, hogy minél nagyobb számban készüljenek írásbeli végrendeletek és ezek fenn is maradjanak. Ez utóbbit jelentős mértékben szolgálta, hogy a bemutatott rendelkezéseket a káptalan testamentumkönyvekbe másolta: a három kötetben nem kevesebb, mint 806 darab 17. századi végintézkedés maradt ránk — míg testamentumlevél formájában a káptalan és a város iratai között együttesen alig 200!²⁵ (Ez világosan mutatja, milyen jelentős arányban tűnhettek el dokumentumok a századok viharai során.) A források megoszlásának vizsgálata további fontos tanulságokkal szolgálhat; itt és most csak néhány rövid megállapítást tehetek.

FORRÁSAINKRÓL

A végrendeletek számának évtizedenkénti alakulását vizsgálva a század közepéig egyenletes — és meglehetősen intenzív — a növekedés. A török ittlétét lassan kivehető városban a káptalan 1606-ban történt visszaköltözése után gyorsan nő a fennmaradt testamentumok mennyisége: 1610-ig 46, az 1610-es évekből 91, az azt követő évtizedből pedig már 124 végrendeletet ismerünk. A folyamat az 1650-es években tetőzik: ebből a tíz évből 160 forrás maradt ránk. Ezt követően viszont látványosan csökken a termés, bár a század utolsó négy évtizedéből fennmaradt 273 testamentum egyáltalán nem elhanyagolható mennyiség. Aligha tévedünk, ha a számok mögött a győri polgárok „végrendeletkezési kedvének” visszaesését sejtjük,

²² VERBŐCZI István 1773. 559–560.

²³ Vö.: KRISTÓF Ildikó 1999. 522–533.

²⁴ Az 1600 és 1630 között végrendeletkező győri polgárok családi állapot szerint való megoszlásáról ld.: HORVÁTH József 1991. 50–52.

²⁵ Pontosabb adatokat ld.: HORVÁTH József 1995. 14.

mely a város egyre erősödő önállósodási törekvéssel ill. az ebből adódó, mind gyakoribbá váló konfliktusokkal lehet összefüggésben.

Ez utóbbiak részletezésétől eltekintve itt csupán az első jelentős összetűzésre utalok, mely jelen témánk szempontjából is fontos tanulságokkal szolgál. 1648-ban a káptalan pert indított Szakony János győri főbíró ellen, mivel vezetésével a városi tanács és a polgárság megtagadta a földesúri szolgáltatások teljesítését.²⁶ A megtagadott szolgáltatások között szerepelt a végrendeletek káptalani bemutatása is. Az eljárás során 49 tanút hallgattak ki, akiknek 24 kérdésre kellett válaszolniuk.²⁷ Közülük a 14. a következőképpen hangzik: „Tudgyaké, lattaké, hallottaké, hogy minden rendbeli Testamentomokat itt Győröt az Nemes Kaptalannak pro confirmatione producaltanak, es hogy az mellyet nem confirmalt volna az Kaptalan, Törvénybenis helytelen volt az. Es most ki akarattyabul vagyon hogy nem akarjak producálni?” Erre a kérdésre a 49 tanú közül 37 adott érdemleges választ; vallomásaikból árnyaltabb képet kapunk a végrendeletek megerősítése körüli konfliktusokról, az azokban érintettek társadalmi megoszlásáról is.

A 17. századi győri végrendeleteket különösen értékesé teszi, hogy azoknak közel kilenczede magyar nyelven maradt ránk: mindössze 68 német, 40 latin és 1 olasz nyelvű testamentumra bukkantunk eddig a 882 magyar mellett. Ez a tény viszont izgalmas kérdést vet fel a végrendeletkezési gyakorlatot illetően; nevezetesen: milyen nyelven és hogyan, milyen körülmények között tették utolsó rendelkezésüket a városban élő idegenek? A végrendeletnek a testáló által értett nyelven kellett készülnie, hogy az ne tartalmazzon „csalafintaságot”; aligha tételezhető fel viszont az itt élő idegenek nagyobb részéről, hogy ilyen szinten értette és használta a magyar nyelvet. Több adat is arra utal, hogy az idegenek egy része anyanyelvén testált és rendelkezéseit a tanúk fordították magyarra; néhányszor mind magyarul, mind németül ránk maradt a végrendelet: de több olyan eset is akad, amikor a német nyelvű testamentumlevélnek csak magyar fordítása került bemásolásra. A Győrött katonáskodó Mathes Tennerl 1626-ban kelt utolsó rendelkezését pl. magyarul és németül egyaránt megőrizte a testamentumkönyv;²⁸ Balthauser Prukner újbárosi vendégfogadós 1621-ben készített végrendeletét viszont — mely a testamentumlevélen mindkét nyelven olvasható²⁹ — csak magyarul másolták be a végrendeletek könyvébe;³⁰ és rátaláltunk a városi protocollumban is³¹ — ugyancsak magyarul. Más esetekben az anyanyelvű változat nem maradt fenn, csupán utalást találunk rá: Sebastian Hoffer 1640-ben tett végrendeletének — melyet talán a tanúként jelen lévő Balthauser Fischer „Pau Schreiber” foglalt írásba — végén pl. azt olvashatjuk a káptalan meg-

²⁶ GECSÉNYI Lajos 1986. 109.

²⁷ A per teljes jegyzőkönyvét ld. Győr Megyei Jogú Város Levéltárában (a továbbiakban: GYVL) a „Győr Város Levéltára. A város magánokiratai 449.” jelzet alatt. Az iratra Gecsényi Lajos hívta fel figyelmemet; segítségét ezúton is köszönöm!

²⁸ Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (a továbbiakban: GYML), Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára (a továbbiakban: GYKHL), Végrendeletek Könyve (a továbbiakban: VK) 1. köt. 232–234. ill. 236–241.; magyar változatát közli: HORVÁTH József 1995. 114–115.

²⁹ GYVL, „Győr Város Tanácsának Iratai. Végrendeletek” (a továbbiakban: Végrend.) 47. sz.

³⁰ GYML, GYKHL, VK 1. köt. 141–142.

³¹ GYVL, Protocollum ab Anno 1600, 80–82.

jegyzésében, hogy azt németből fordították és hiteles átírását nem kisebb személy végezte el, mint a barokk jeles költője, Nyéki Vörös Mátyás győri kanonok.³² A Győrött élő olaszok is így testálhattak: az egyetlen olasz nyelven fennmaradt testamentum, Galeazzo Capuccino 1607-ben kelt utolsó rendelkezésének latin nyelvű megerősítéséből tudjuk, hogy azt Joannes Tomasel győri polgár és kereskedő vitte be a káptalanhoz és fordította le szóról szóra, azután erősítette meg a káptalan a szokásos formulával.³³

A Győrött élő idegenek végrendeletei kapcsán elmondottak egy újabb kérdést vetnek fel: milyen mértékben készültek e rendelkezések írásbeli testamentumként ill. mennyiben „üt át rajtuk” a szóbeliség? Az utóbbira utaló adatokkal számos esetben találkozunk: néha egyértelműen az „írásba foglalt szóbeli végrendelet” felé „billen a mérleg”; de többször fedezhetők fel erre mutató egyéb jelek is. Nézzünk néhány példát!

Volt eset, amikor a testáló állapotának gyors romlása tette szükségessé a szóbeli végrendelezést. Wracheuich Márton győri esküdt pl. azt vallja, hogy „Anno 1627 kiskarachon napian” ment a halálos beteg „MeBaros Gyurko, alias Kurcz Gyeorgj” polgárt meglátogatni, aki akkor előtte és a betegágyánál jelen lévő sógora, Chanaky Balázs ill. társa, MeBaros György előtt testamentumot tett; ezért kéri a káptalant, hogy az általuk elmondott formában a testamentumot jegyezzék le és erősítsék meg.³⁴ Máskor a pontos körülményeket nem ismerjük, de hasonlóan gyanakodhatunk: így pl. azon, 1628. január 22-én kelt levél esetében, melyben az „Istenben elniugott Nemes Dallos Eörsebet Aßon Dispositioytul” vallott a káptalan előtt a jelenlévő öt tanú³⁵ - az eset külön érdekessége, hogy öt asszony tanúskodott! Pontosan ismerjük viszont Odor András testamentumának „keletkezéstörténetét”. 1630. március 15-én vallja Tar István, Szuch István és Bayuß Mihály, hogy Horuat Pál győri főbíró akaratából elmentek Odor Andrásához, hogy előttük testamentumot tegyen, de „migh oda erkeztunk hozai, nielue Bolasatul addigh el ualt”; viszont „uoltanak koerniule il beöchuletet Aßony allatok” — szám szerint 4 fő, akiket meg is nevez —, „azok így referaltak mi eleotunk az dolgot”, hogy Odor András ép elmén lévén, szabad akaratából nyelvél szólva mit mondott. Ezt 11 pontban leírják, majd ekképpen erősítik meg a testamentumot: „My azert, az feliul megh neuezett Bemelyek ugian azon felitül megh neuezett bechuletet Aßoniok referalasaohz kepest uittük ez dolgot confirmatoria az Geory Nemes Kaptalanbeli Uraknak eö Nagisagoknak es Urasagoknak kezeink irassauel es pechetunkel meg erositetuen.”³⁶

Az utóbbi példák azt is mutatják, hogy Győrött a 17. század első évtizedeiben már elfogadták a nőket is testamentumos személyeknek; Tárkány Szücs Ernőtől tudjuk, hogy pl. Hódmezővásárhelyen ez még másfél évszázaddal később is ritkaságnak számított.³⁷ Bizonyítják egyben, hogy az írásbeliségnek rangja volt a városban: ha utólag

³² HORVÁTH József 1996. 74–76.

³³ GYML, GYKHL, Fasc. 296. No. 28819.

³⁴ GYML, GYKHL, VK 1. köt. 50–51.

³⁵ GYML, GYKHL, Fasc. 296. No. 28829.

³⁶ GYML, GYKHL, VK 2. köt. 20–21.

³⁷ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1961. 170.

is, de igyekeztek írásba foglaltatni a rendelkezéseket. Ez nem véletlen: a testamentumra szükség lehetett a későbbiekben is. 1625. január 27-én mennek be a káptalanhoz Kaldj Zeöch István és Tolnay János győri esküdtek, akik azt vallják, hogy 1618-ban „Husuet innep nap taian” tett néhai Plinczer Márton győri polgár testamentumot ő előttük és „Nehay Zymberger Giorgy, Züch Peter és Feieruary Janos Deak elotth”; most az özvegynek kellene a végrendelet, de „miuel hogy az originalliat sehol fol nem talalhattiok”, kéri a káptalan, hogy az ő elmondásuk alapján írja azt le ismét és erősítse meg — majd egyes szám első személyben leírják a néhai testáló rendelkezéseit.³⁸ Hogy a káptalan ezt megtette, az egykor jelenvolt tanúk vallomásának 7 év távlatából hitelt adva, az viszont az „élő bizonyságok” fontos szerepét, tekintélyét is mutatja.

A végrendeletkezés gyakorlatát vizsgálva különösen izgalmasak azok az esetek, amikor a rendelés testamentumlevél formájában és kötetbe másolva egyaránt fennmaradt: a kettő összevetése jónéhány esetben „árulkodik”. A párok többségéről elmondható, hogy a hiteleshelyi bemásolt változat kidolgozottabb, pontosabban szerkesztett, ünnepélyesebb, mint a testamentumlevél; sőt néhány esetben az utóbbinak kifejezetten fogalmazvány-jellege van. Így pl. Buiatt Olas Mátyás feleségének testamentumlevele összefüggéstelen, összevisza toldozott szöveget tartalmaz, míg az ezzel tartalmilag megegyező hiteleshelyi változat logikusan felépített és sokkal bővebb szövegezésű.³⁹ Hasonló a helyzet Teöreök István özvegyének rendelésével: a levél címszavakba sűrítve tartalmazza mindazt, amit a könyvbeli változat kidolgozottan és a szokásnak megfelelően ír le.⁴⁰ Például az utóbbi tartalmazza a szokásos „Elseöben aianlom Leölkömet az Teremteö es megh ualto lstenemnek szentt kezeiben, Testemett peniglen hagiom hogy tisztessegesen temettesek az ö anianak az földnek giomraban”⁴¹ formulát is, mely a levél-változatban nem szerepel, viszont ki van hagyva a helye. Az eset nem egyedi; arra pedig még gyakrabban találunk példát, hogy a levélen a rendelkezések esetleges rendben követik egymást, melyeket utóbb besorszámoztak, és a testamentumkönyvbe már eszerint „másolták be” az utolsó akaratot.⁴² Persze nem zárható ki egy „köztes állapot”, az ünnepélyesen megszerkesztett testamentumlevél léte sem; néhány fennmaradt darab erre utal. Hans Pfaffenhofer fazekas 1616-ban kelt testamentumlevelének - mely csaknem szó szerint egyezik a bemásolt „változat” szövegével — végén a tanúk megerősítő formulája és 4 tanú aláírása után ott olvasható a káptalan 15 soros latin nyelvű megerősítése és ott látható pecsétje is⁴³ — ez utóbbi a fellelt testamentumleveleken meglehetősen ritka. Máskor csak sejthetjük az ünnepélyesebb változat létét; így pl. Paysyartho Pál esetében, akinek meglévő testamentumlevelén semmiféle megerősítés, aláírás vagy

³⁸ GYML, GYKHL, VK 1. köt. 182–183.; közölve: HORVÁTH József 1995. 69.

³⁹ GYVL, Végrend. 35. sz. ill. GYML, GYKHL, VK 1. köt. 93–94.; az utóbbi közölve: HORVÁTH József 1995. 61–62., 36. sz.

⁴⁰ GYVL, Végrend. 25. sz. ill. GYML, GYKHL, VK 1. köt. 20–21. o.; az utóbbi közölve: HORVÁTH József 1995. 33–34., 7. sz.

⁴¹ GYML, GYKHL, VK 1. köt. 20.

⁴² Vö. pl.: GYVL, Végrend. 44. sz. ill. GYML, GYKHL, VK 1. köt. 122–124.

⁴³ GYVL, Végrend. 38. sz.; vö.: GYML, GYKHL, VK 1. köt. 91–92.

pecsét nincs, a testamentumkönyvben lévő változat alatt viszont a bemásoló személy megjegyezte, hogy a testamentum 3 pecséttel van megerősítve és „bemásolta” a káptalan latin nyelvű megerősítését is.⁴⁴

Az érdekes példákat még szaporíthatnánk; de talán az elmondottak is bizonyítják, hogy a 17. századi Győrben a végrendekezési gyakorlat már erősen az írásbeliséghez kötődött. A folyamat pontosabb vizsgálata további kutatások feladata lesz; itt és most nézzük a testamentumok jelen témánkkal kapcsolatos konkrét adalékait.

A VÉGRENDELETEK TARTALMA ÉS AZ ÍRÁSBELISÉG

A forrásainkban előforduló, írásbeliséggel kapcsolatos adatokat három csoportba rendezve kíséreljük meg az alábbiakban bemutatni:

- milyen adatok tanúskodnak az írásbeliség szerepéről?
- milyen konkrét rendelkezéseket tesznek a testálók ezzel kapcsolatosan?
- végül: az aláírások vizsgálata alapján milyen képet kapunk a város lakosságának ími tudásáról?

A testamentumokban viszonylag gyakran találunk más írásos forrásra történő utalásokat. A legtöbben azt említik, hogy valamiről — többnyire adóságairól vagy kintlevőségeikről — „registrom” vagy „lajstrom” készült. Megemlítendő azonban, hogy míg egyesek elegendőnek tartják a registrom létre való hivatkozást, addig mások a hivatkozás mellett ragaszkodnak az ott nyilvántartott ügyleteknek a végrendeletben való ismételt felsorolásához — talán a nagyobb biztonság kedvéért? Néha a két megoldást vegyesen alkalmazzák: Szeöch Benedek győri bíró pl. 1610-ben kelt testamentumában több konkrét ügylet felsorolása után utal arra, hogy amit a céhben aprónként adtak, az registromban meg vagyon írva és maguk is jól tudják a mesterek, hogy mit adtak.⁴⁵ Még érdekesebb e szempontból Czentner Farkas 1642-ben kelt rendelése, aki 27 ügylet pontos leírása után jegyzi meg: „Az teob Adosságok az kik uannak, ky teczenek az Laistromokbol”.⁴⁶ Néhány forrásunkban egyszerre több hasznosítható adat is található; közülük a Fonszantz János özvegyeként testáló Fekete Katalin asszonyt idézzük: ő egyrészt azt írja, hogy ami adósságaik „egyutis masutis kin vadnak azok kiknel es hol uadnak az Laistrombol ki teczenek”, másrészt arról intézkedik, hogy legelsőben is a bécsi creditoroknak adassék meg az övék „az Aufczugoknak continetiaia” szerint, megjegyezve: vannak ezek között „oly Aufczugokis az kik contentalua vadnak, de az Subscriptio ninczen raitok”.⁴⁷ A két megoldás érdekes kombinációja található Egerszegi Györgynél: ő 1648-ban több más mellett azt írja, hogy egy Kajáron lakozó Thakacz nevű, „kinek körösztneve az Registromban vagyon”, adós neki dolmány és nadrág árában tíz forinttal.⁴⁸ Végül

⁴⁴ GYVL, Végrend. 14. sz. ill. GYML, GYKHL, VK 1. köt. 72.; az utóbbi közölve: HORVÁTH József 1995. 50., 23. sz.

⁴⁵ HORVÁTH József 1995. 39.

⁴⁶ HORVÁTH József 1996. 86.

⁴⁷ HORVÁTH József 1996. 145.

⁴⁸ HORVÁTH József 1996. 149.

megemlíti, hogy lajstromot nem csak az adósságok kapcsán vettek fel; Kauassy Orsik pl. 1639-ben azt írja, hogy bátyja a ruhákat lajstromba felírva adta át neki.⁴⁹

A registrom mellett leggyakrabban az adóslevelek említetnek forrásainkban; sokan hivatkoznak léteire, különösen nagyobb összegek esetén: Gyurkouith György pl. 1649-ben egy 300 forintos kintlevősége kapcsán.⁵⁰ Fontosságát mutatja, hogy többen hivatkoznak arra: bár az ügyről adóslevelük nincs, de ha felgyógyulnak, igyekeznek azt megszerezni. De érdekes és sokatmondó a nemes Benkouit Péter megjegyzése is: „Posgai Miklos Pap Sogor Uramnak” volt adós 200 forinttal, amit már megadott neki, és az „ados leuelem ot marat”.⁵¹

A testamentumokban kisebb számban más típusú — vagy esetenként más néven említett — iratokra is hivatkoznak; ezekre itt csak egy-egy példát hozunk. Vajda Margit 1636-ban azt írja: „Czápari Uramot pediglen mindenről contentaltam, az melyrül pechetes levelem uagion rola”.⁵² Két évvel később Maykouich András arra hivatkozik, hogy egy adósságáról, mely pénzről a „fassio” a káptalanban vagyon, annak egy esztendőre járó interesset megadta, és erről „quietantiam” is van.⁵³ Egerszegi György 1648-ban azt is testamentumába foglaltatja, hogy néniének javai a „Transactionalis levél” szerint négyfelé osztattanak, melyből mind bátyja, mind a többi osztályos atyafi kivette részét.⁵⁴ Többszörösen is érdekes Bandy György sajkás hadnagy 1633-ban kelt rendelése: ő sági házát és szőlőjét „az Donatio leuelnek conuentioia szerent” öccsének hadja „leueleuel eggiut”; szolgájának és szolgálójának pedig fizessenek meg testamentárius uraimék, „az mint az kalendariumban fel iegezue fizetesekek”.⁵⁵

Bár a példákat még hosszan sorolhatnám, itt már csak az 1652-ben Semberger Máté házastársaként testáló Földesi Judit szavait idézem: „Van egi kis köniuieczke, melinek ket leuelen, minden adossagok megh vannak irua, kik liquidum debitumok leuen, semminemü el tagadas nem admittaltathatik, azon köniuieczke megh uan jegiezue Sub literis A. B.” — mondja; a következő pontjában viszont az áll, hogy Győrött a Duna kapunál vagyon egy Partl nevű pék, aki búza árában 112, vaj árában 5 forinttal adós neki, mely adósságról „Rauasunk” van mind a két részről.⁵⁶ Ezen testáló esete talán a korszakra jellemző kettősséget érzékelteti: az írásbeli feljegyzések terjedése mellett még a rováspálca is használatban van! Az előbbihez még egy apró adalék: Kamarasy Ferenc házastársa, Myzaros Ilona 1649-ben zálogba adott tárgyait sorolva említi, hogy van egy pohara egy Gener nevű németnél vagy annak feleségénél, ő meg tudja mondani, mennyiben, „tudom vagyon czedulaja rola”.⁵⁷

⁴⁹ HORVÁTH József 1996. 67.

⁵⁰ HORVÁTH József 1996. 152.

⁵¹ HORVÁTH József 1996. 174.

⁵² HORVÁTH József 1996. 46.

⁵³ HORVÁTH József 1996. 62.

⁵⁴ HORVÁTH József 1996. 149.

⁵⁵ HORVÁTH József 1996. 27.

⁵⁶ HORVÁTH József 1996. 171.

⁵⁷ HORVÁTH József 1996. 153.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a 17. századi győri testamentumokban meglehetősen nagy számban találunk utalásokat más dokumentumokra, melyek nemcsak azok nagyobb számára, de jelentős bizonyító erejére is utalnak. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy számos testáló nem bízta a dolgot csak a „papírra”: az adóslevelekre, registromra vagy más forrásra való hivatkozás mellett igyekszik felsorolni azon személyeket, akik tudnak a dologról, akik ott voltak az ügyletnél, akik „élő bizonyosság”-ként tanúskodhatnak mellette. Hogy vitás esetben a dokumentumok vagy az emlékező személyek szavának volt-e nagyobb súlya — amint arra Kristóf Ildikó is idéz a falusiak mellett mezővárosi példákat⁵⁸ —, nem tudjuk. Mint ahogy kérdés az is: kinek hittek akkor, ha a testáló vallomása egy dokumentum tartalmával került ellentétbe? E kérdés az 1625-ben testáló, teljességgel eladósodott Latoss Mihály sorait olvasva jutott eszembe, aki többek között azt mondja, hogy a „vasariaknak attunk Mezes Tamás társammal 63 ezüst tallérra adóslevelet, de én csak *bizonyosság* (hogy inkább meghidgiek út) attam reá pöcsétemet, mellyel csak Mezes Tamás tartozik, vallom halálom óráján”.⁵⁹

A testálók jelen témánk szempontjából érdekes konkrét rendelkezései főként tanítattással, tanulással, iskolával kapcsolatosak. Nézzük először az utóbbiakat! Forrásainkban három győri iskolamester nevével találkozunk:

- Makachin Ádám, „az Geöry Nemes Captalan Uraknak Oskola Mestere es Succentora” 1633-ban kényszerül végrendelkezni;⁶⁰

- az 1641-ben testáló Horuat Gáspár utolsó rendelkezését öccse, Mátyás deák győri oskolamester foglalja írásba; ezzel kapcsolatban a másoló megjegyzi: „Szep kis Testamentum iras Schola Mestertől, Paduaban tanolt”;⁶¹

- míg az 1650-ben testáló Koczis György egyik tanúja „Akkorbeli Lutheranus Iskolamester Gregorius Fabri”.⁶²

E három adatból már látható, hogy a városban legalább kettő — de lehet, hogy három — iskola működött már a 17. század közepén. Testálónk némelyike ezen intézményeket anyagilag is támogatta: Szabó Miklós pl. 1609-ben 5 forintot, Buday Márton 1625-ben 15 forintot hagy az iskola épületére.⁶³ E hagyományok valószínűleg a városban működő iskolának szóltak; ezzel szemben érdekes Balogh Gergely fogalmazása, aki 1620-ban hagy „A diakoknak oda által 3 forintot”.⁶⁴ Figyelembe véve a megfogalmazást és azt, hogy Balogh végrendeletének szövege alapján valószínűleg protestáns vallású volt, itt a protestánsok által fenntartott ún. „seregiskolára” kell gondolnunk; ez azért is valószínű, mert az 1610-es évek elejétől a városon belül a protestánsok nem gyakorolhatták vallásukat, azt pedig Pataky László kutatásaiból tudjuk, hogy 1614-ben már Pataházán — a Mosoni-Duna túlsó partján, azaz Győr-

⁵⁸ KRISTÓF Ildikó 1999. 548–549.

⁵⁹ HORVÁTH József 1995. 108.

⁶⁰ GYML, GYKHL, VK 2. köt. 71–73.; közölve: HORVÁTH József 1996. 23–25., 113. sz.

⁶¹ GYML, GYKHL, VK 2. köt. 256–257.; közölve: HORVÁTH József 1996. 84., 155. sz.

⁶² GYML, GYKHL, VK 2. köt. 456.; közölve: HORVÁTH József 1996. 160., 205. sz.

⁶³ GYML, GYKHL, VK 1. köt. 62. és 194.

⁶⁴ HORVÁTH József 1995. 83.

höz képest odaát! — működött a seregiskola Gerely György rektor vezetésével.⁶⁵ A gyakrabban előforduló néhány forint összegű hagyományok mellett két kiemelkedő értékűt is találtunk: Nagj Márton 1636-ban Szigetben lévő házát „az Giöry kaptalan Scholayahoz” hagyja, Pap Mihályné pedig 1648-ban úgy rendelkezik, hogy ha gyermeke — a törvényes örökös — meghalna, úgy újvárosi házáat a luteránusoknak hagyja „oskola haznak”.⁶⁶ Találunk elszórt hagyományokat tanároknak és diákoknak is: Kalmar Miklós özvegye pl. 1614-ben „az Oskolabely Diakoknak” hagy 3 forintot, a protestáns Bandy György pedig 1633-ban az iskolamesternek 5, az öreg diákoknak pedig 1-1 forintot testál.⁶⁷

A gyermekek taníttatásával kapcsolatos adatok egy része a mesterség kitanulásával kapcsolatos; ezek ismertetésére itt nem térek ki⁶⁸ — a felsőbb tanulmányokra utalók közül viszont néhányat meg kell említenem. Bodo Mihály városi bíró 1616-ban úgy rendelkezik, hogy néhány általa felsorolt tárgy kivételével minden vagyonát tegyék pénzé, a pénz pedig — amíg két fia emberkort ér — legyen a város kezén és annak tisztességes kamataiból taníttassák és ruházzák gyermekeit.⁶⁹ Karoll Kata asszony 1623-ban végrendekezve arra kéri első urától származó fiát, Kauassy Pált, hogy halála után ne háborgassa jószágában mostani férjét, mert ami nekik most van, azt mind vele szerezte; hanem „emlekezsek megh rula, hogy en wtet izvegj koromban mely nagy keolcseggel es Irgalmatos gonduisselessel neuelttem, es mynd Bechben, s mynd penigh Greczben tanettattam”.⁷⁰ Ugyanezen évben kelt testamentumában Colmar András azt mondja, hogy az ő atyja adott Szalavarban Bogacz Andrásnak 160 gráci ezüst tallért, hogy abból „engemet az Oscholaban jartasson, de hogy sem otthon, sem Bechben nem Jartatoh”, a pénzt adja vissza.⁷¹ Beoreocz Gáspár 1638-ban a távolabbi rokonaira is gondol, amikor úgy rendelkezik, hogy maradék pénze adassék a városbíró kezébe, aki adja azt ki kamatra és ha valamely atyafiai megjelenének, úgy azok a kamatokból „tanittassanak Deaky Tudomanra”.⁷² Végül az 1687-ben Vasdinnyey János házastársaként testál Eölbey Ilona rendelését idézzük: ő három fia neveltetését Nagy Mihályra bizza, hozzátéve, hogy „ot tanítása es iarosa ökigelme oskolaban okar hol ökigelme legi alkalmatosabnak latio leni az germekeknek elő menetelire”.⁷³

E fejezetben kell rövid kitérőt tennem a végrendeletek „könyves” adataira. Az átnézett 17. századi levéltári források között mindössze 9 olyant találtam eddig — 7 testamentumot és 2 inventáriumot⁷⁴ —, melyekben könyvekről is szó esik, és ezek is meglehetősen szűkszavúak. A 9 személy közül 5 egyházi: négy a győri káptalan tagja, 1 protestáns prédikátor; az ő könyvekkel kapcsolatos, konkrétumot alig tartalmazó

⁶⁵ PATAKY László 1985. 32.; ld. még: BEDY Vince 1934. 52.

⁶⁶ GYML, GYKHL, VK 2. köt. 153. és 394.

⁶⁷ HORVÁTH József 1995. 53., ill. HORVÁTH József 1996. 27.

⁶⁸ A győri iparosok végrendeleteiről ld.: HORVÁTH József 1998.

⁶⁹ GYML, GYKHL, VK 1. köt. 45.

⁷⁰ GYML, GYKHL, Fasc. 296. No. 28827.

⁷¹ HORVÁTH József 1995. 99.

⁷² HORVÁTH József 1996. 64.

⁷³ HORVÁTH József 1997. 158.

⁷⁴ Az inventáriumokat közölte: SÖRÖS Pongrácz 1899.

rendeléseiket itt nem részletezem,⁷⁵ csupán egyet említek közülük. Az 1653-ban testáló Magnovich János győri kanonokot idézem, aki több konkrét rendelés után ezzel zárja mondandóját: „Utolszor az mi köniueimet illeti, tahat Testamentarius Uraimék szabadak legienek azok közül magoknak egi egi Imatsagos köniuet ualastani, az töbi maradgion en nalam tanulo ket gyermeknek.”⁷⁶ E rendelés azért érdekes számunkra, mert tudjuk, hogy a jelenlévő négy tanú között, aki így egy-egy imádságos könyvhöz juthatott, ott volt — két kanonok társaságában — Perestegi János, Győr vármegye szolgabírája, valamint Bellauari György, a káptalan notáriusa is; másrészt e hagyomány a könyvhöz való hozzájutás egy lehetséges útját is mutatja.

A „civil” könyves testálók még szűkszavúbbak. Az 1625-ben végrendelező Buday Márton csak annyit mond, hogy könyveit az executoroknak hagyja.⁷⁷ Bandy György sajkás hadnagy csupán azon kalendáriumát említi, melyről feljegyzései kapcsán már szó esett.⁷⁸ Hogy bírt-e más könyveket is, vagy a Varga J. János által említett, többnyire csak kalendáriumot forgató katonáskodó nemesekhez⁷⁹ volt hasonlitos, nem tudjuk; az viszont tény, hogy más forrásból két olyan Győrött szolgáló — igaz, német nemzetiségű — katonát is ismerünk a 17. század elejéről, akinek possessor-bejegyzésével könyv maradt fenn.⁸⁰

A „tudós képiró”-nak mondott Ravasz János 1644-ben testált, témánk szempontjából a lehető legszűkszavúbban: „...a mi könyveim vannak, hagyom az fiamnak”.⁸¹ A jómódú kereskedő Oppaka György inventáriumára viszont két konkrétabb leírást is ad: „egy öreg könyv de jure et justitia” ill. „Ismet egy könyv phisicorum liber” — ahogy a leltár készítői felvették.⁸²

Összességében tehát azt mondhatjuk: a végrendeletekből a civil lakosság könyves kultúrájáról szinte semmit sem tudunk meg. Feltűnő viszont, hogy a testáló deákok közül egy sem említi könyvet; és nincs ilyen adat több olyan személynél, akiről vagy más forrásból tudjuk, hogy volt neki, vagy körülményei miatt azt feltételezhetnénk. E kérdés vizsgálata messze vezetne; itt és most csupán a problémára utalunk.

Utoljára hagyjuk a végrendeleteken található aláírások vizsgálatát. Tóth István György több munkájában⁸³ is foglalkozott a 17–18. századi iratokon található aláírások elemzésével és a végrendeleteket az alfabetizáció kutatására igen jó forrásnak

⁷⁵ A 17. századi győri könyves adalékokról részletesebben ld.: HORVÁTH József 1993.

⁷⁶ HORVÁTH József 1996. 181.

⁷⁷ GYML, GYKHL, VK 1. köt. 196.

⁷⁸ HORVÁTH József 1996. 27.

⁷⁹ VARGA J. János 1988. 120–121.

⁸⁰ A 17. századi győri possessorokat kutató Vásárhelyi Judit bukkant rá a székesegyház könyvtárának egyik kötetében Erasmus Eyczyng Győrött állomásozó német kapitány bejegyzésére (VÁSÁRHELYI Judit 1980. 259.); míg magam az OSZK állományában vettem véletlenül kézbe egy könyvet, mely a benne található bejegyzés szerint 1615-ben Johann Georg Gattenmayr győri kapitány tulajdonában volt (Bibliche Figuren des Alten und Neuen Testaments. Frankfurt am Main, 1560.; jelzete: Quart. Lat. 544.)

⁸¹ SÖRÖS Pongrácz 1899. 679.

⁸² SÖRÖS Pongrácz 1899. 675.

⁸³ Ld. pl. TÓTH István György 1987., 1992. és 1996.

tartja.⁸⁴ Kedvező véleményét osztom, de néhány problémára a 17. századi győri források ezirányú vizsgálatakor fel kell hívnom a figyelmet.

Mint a bevezetőben említettem, győri forrásaink döntő többsége — mintegy négyötöde — másolatban maradt fenn; de a kb. kétszáz testamentumlevél jelentősebb része is fogalmazvány; így az aláírások konkrét összeszámolása csak az ezernyi testamentum kis töredéke esetében lehetséges. A bemásolt végrendeletek egy része alá a másolást végző személy odaírta a tanúk aláírását is; nagyobb részénél csak utalt arra, hogy a testamentum hány pecséttel ill. aláírással volt megerősítve — ezek vizsgálata már nagyobb figyelmet igényel. Végül szép számmal vannak olyan forrásaink, melyeknél a másoló nem utal aláírások, pecsétek, megerősítések léteire; ezeket ki kell hagynunk a számszerű elemzésből, bár a tanúnévsorok összevetésével ezek egy részéből is „kiszűrhető” az írástudó tanúk jelenléte. A sok bizonytalansági tényező miatt az egész évszázadra számszerű vizsgáldást ezidáig nem végeztem, csupán az első évtizedek anyaga alapján tettem erre kísérletet; előadásom hátralévő részében ennek néhány tapasztalatáról szólok.

A testamentumok szövege után, a megerősítések sorában az első helyen a testáló sajátkezü megerősítésének kellene állnia. Tárkány Szűcs Ernő több tízezer végrendelet — köztük 19. századiak is — áttekintése alapján általános jelenségnek mondja, hogy nem található azokon sajátkezü aláírás, csak kézvonás.⁸⁵ Győri forrásainkat vizsgálva azt kell mondanunk, hogy a század első felében jegyző által leírt testamentumok egyikén sem szerepel a testáló aláírása, pedig közülük más forrásból többről tudjuk, hogy tudott írni: Vince Balázs aláírását pl. ismerjük Meszaros Mihály 1603-ban kelt testamentumleveléről, de saját utolsó rendelkezését nem írta alá.⁸⁶ De nem írták pl. alá végrendeletüket a magukat deáknak nevező testálók sem. Ez valószínűvé teszi, hogy ebben a korszakban Győrött — mintegy helyi „törvényrontó szokás”-ként — eltekintettek a testáló sajátkezü aláírásától: talán mert olyan kevesen tudtak írni, hogy akik tudtak, azok sem „vették a fáradságot” nevük aláírására⁸⁷ — és ezt senki nem is követelte meg.

Ami a tanúk aláírását illeti: az 1600 és 1620 között keletkezett 121 forrásunk közül 75 semmiféle aláírással kapcsolatos megjegyzést nem tartalmaz; további 15 esetről tudunk, ahol a testamentumosok megerősítő formulája utal arra, hogy a jelenlévő tanúk aláírásukkal megerősítették a fenti szöveget, de az aláírásoknak nyoma nem maradt. (Ezen esetek többségében is kihangsúlyozza a formula: csak azok írták alá, akik írni tudtak.) A városi anyagból e két évtizedből 3 olyan testamentumlevelet ismerünk, amelyen aláírások maradtak fenn: így 1603-ban Meszaros Mihály testamentumát a jelenlévő 7 tanú közül csak Vince Balázs és Tott András jegyző írta alá.⁸⁸ Érdemes felsorolni, kik nem írták alá: Kapra István győri bíró, Szabo Boldizsár, Lindvay Lukács és Haidu Miklós győri esküdtek és Meszaros Máté. Vagyis

⁸⁴ TÓTH István György 1996. 122.

⁸⁵ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1981. 741.

⁸⁶ GYVL, Végrend. 9. ill. 12. sz.

⁸⁷ Vö. pl.: TÓTH István György 1987. 152–153.

⁸⁸ GYVL, Végrend. 9. sz.

az alá nem író — írni nem tudó? — személyek között négy városi tisztségviselő is van!

A hiteleshelyi anyagban 4 aláírással ellátott levél bukkant elő e korból:⁸⁹ e 4 forráson együtt 16 aláírás szerepel, melyek 14 személytől származnak — egyedül Tóth András jegyző aláírása szerepen három névsorban. A testamentumkönyvbe bemásolt forrásoknál e 20 esztendőből 18 esetben jegyezte meg a másoló, hogy aláírásokkal is találkozott és az esetek egy részében azokat át is írta. Így tudjuk pl., hogy 1617-ben Dallos Gergely testamentumát mindhárom tanú aláírta.⁹⁰ Összességében az arány már nem ilyen kedvező: az említett 18 esetben 85 tanú volt összesen jelen és 55 aláírásról történik említés; ezek azonban lényegesen kevesebb személyt takarnak, mert pl. Totth András aláírására 7, Torkos Istvánéra 3, Segesdi Istvánéra, Dallos Jánoséra és Tolnay Jánoséra 2-2 esetben utalnak a neveket is tartalmazó tíz megerősítésben.

Hasonló számszerű vizsgáldást végeztünk az 1620-as évekre is: az ekkor keletkezett 113 testamentum közül már 53 tartalmaz aláírásokat is — tehát csaknem minden második. Az 53 végrendeletben 216 név szerepel tanúként, ebből 172 esetben ott áll az aláírás másolata is. Ez természetesen jóval kevesebb személyt takar, hiszen a népszerűbb tanúk némelyike tucatnyi esetben megjelent. Így pl. azok közül, akik az 1620-as években a bírói tisztséget viselték, Szombat Szabo András 9, Benkouith Takach István 8, Egri Márton, Horuat Pál és Torkos Péter 4-4, Kalmar Simon és Kethelyi Pál 1-1 alkalommal erősítették meg aláírásukkal is az előttük tett testamentumot. De számos esetben találkozunk esküdt személyek aláírásával is.⁹¹ Ez alapján úgy tűnik, hogy a város vezetői az 1620-as években már írástudó emberek voltak.⁹²

Az 1630-cal kezdődő időszakra jelenleg még statisztikai összeállítást nem készítettem; így néhány általánosabb jellemzővel szolgálhatok. A század közepe tájáról meglehetősen sok olyan forrásunk van, mely nem utal a tanúk aláírásának létére; a tanúnévsoraikban viszont rendre olyan nevekkal találkozunk, akiket másutt aláírásukkal említenek. Egy másik nagyobb csoportot képeznek azok az esetek, ahol a másoló a szöveg végére odamásolta a neveket, de nem derül ki egyértelműen, hogy azok aláírások voltak-e, vagy csak a tanúnévsor. Szerencsés esetben, ha a tanúnévsort a bevezető közli, ez eldönthető a kettő egybevetésével; megfigyeltük viszont jónéhányszor, hogy ha eggyel kevesebb a végén a név, úgy többnyire a lejegyző személyé hiányzik.

Lényeges változások figyelhetők meg viszont a század utolsó évtizedeiben: úgy tűnik, hogy ekkorra lényegesen felértékelődik az aláírások szerepe. Lassan megjelennek a testálók aláírásai; és azt is megindokolja a lejegyző személy, ha mással kellett

⁸⁹ GYML, GYKHL, Fasc. 296. No. 28814., 28817., 28820. és 28821.

⁹⁰ GYML, GYKHL, VK I. köt. 100.

⁹¹ Az 1600 és 1630 között végrendeletekben említett bírók és esküdtek névsorát ld.: HORVÁTH József 1991. 65-69.

⁹² Degré Alajos kutatásaiból tudjuk, hogy Nagykanizsán pl. még a 18. század első felében is érvényesnek fogadták el azt a végrendeletet, melyen a lejegyző személy aláírása mellett legalább három tanú keresztvonása szerepelt (DEGRÉ Alajos 1984. 209.)

aláíratni a testamentumot: a Maczko János özvegyeként 1682-ben testáló Farkas Ilona rendelkezése végére pl. odaírja a név mellé annak írásba foglalója, hogy „propter aegritudine manu aliena”,⁹³ azaz gyengélkedése miatt került oda más kezétől az aláírás. Több testáló hangsúlyozza ki külön is saját keresztvonyásának szerepét: „Ki hogy erősb legyen tettem ezen kereszt vonyasomat” - kerül oda pl. Mosa Judit asszony rendelkezéseinek végére.⁹⁴ A tanúk „aláírása” is „teljesebbé lesz”: míg a század elején csak a keresztek sorakoztak egymás mellett, esetleg a pecsétek alatt, addig most már nevük mellé kerül a kereszt; de gyakrabban nem is keresztet tesz a jegyző az általa beírt nevek mellé, hanem megjegyzéssel — „manu aliena”, „manu aliena propter ignorantiae Scriptore” — utal az idegen kézre.⁹⁵

Végezetül, a teljesség kedvéért utalnék arra: elenyészően kis számban, de azért készültek már a 17. században Győrött saját kezűleg papírra vetett végrendeletek is. Szép példája ennek Zapanfezo (Szappanfőző) András 1630-ban írásba foglalt testamentuma, mely jól mutatja, hogyan foglalhatta össze egy halálra készülő személy utolsó akaratát a saját szavaival, összerakott mondataival, nélkülözve a formulák többségét, küzködve az írás nehézségeivel, de érezhetően elégedetten zárva mondanóját: „Az kichin irasomat tetem az kichin irasomat Beoyth mas hauanak harmadik napian en zegin szolgália Urasagtoknak es Nagisagtoknak Zapanfezo Andreas Anno 1630. És megh eresitetem az en kezem Irasat az en pechetemmel.”⁹⁶

IRODALOM

BEDY Vince

1934: Adatok Győr város 16. és 17. századbeli lakosságának vallás szerint való megoszlásához = Győri Szemle 5. évf. (1934) 52–59.

1938: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938.

CSIZMADIA Andor

1943: Győr küzdelme a szabad királyi városi rangért. Győr, 1943.

1962: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp., 1962.

DEGRÉ Alajos

1984: Az irat, mint perbeli bizonyító eszköz fejlődése a feudális Magyarországon. In: Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. Nr. 1. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. I. köt. (Szerk.: Kállay István). Bp., 1984. 279–293.

GECSÉNYI Lajos

1976: Győr városa 1526 után = Arrabona 18. Győr, 1976. 195–221.

1983: Győr középkori helyrajzáról. Adatok és kérdőjelek. In: Győri Tanulmányok 5. Győr, 1983. 29–44.

⁹³ HORVÁTH József 1997. 133.

⁹⁴ HORVÁTH József 1997. 152.

⁹⁵ Ld. pl.: HORVÁTH József 1997. 184.

⁹⁶ HORVÁTH József 1995. 129.

1986: Városi önkormányzat Győrött a XVII. században = Arrabona 22–23. Győr, 1986. 99–126.

GRANASZTÓI György

1984: Polgári családszervezet a középkorvégi Magyarországon. In: Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai. (Szerk.: Hofer Tamás). Bp., 1984. 227–238.

HÁZI Jenő

1930: Sopron szabad királyi város története. II. rész 1. köt. Végrendeletek és egyéb feljegyzések 1390-től 1524-ig. Sopron, 1930.

1931: Sopron szabad királyi város története. II. rész 2. köt. Végrendeletek, közgyűlési jegyzőkönyvek, polgárkönyvi feljegyzések és különféle számadások 1400-tól 1541-ig. Sopron, 1931.

HORVÁTH József

1991: Az 1600–1630 között keletkezett győri végrendeletek társadalomtörténeti adalékairól = Arrabona 26–30. Győr, 1991. 45–77.

1993: Adalékok a XVII. századi győri magánkönyvtárak történetéhez = Kisalföldi Könyvtáros 1993. 1. sz. 41–46.

1995: Győri végrendeletek a 17. századból. I. 1600–1630. Győr, 1995.

1995/a: Egy végrendeletkutató tapasztalataiból. In: Vera (nem csak) a Városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. (Szerk.: Á. Varga László). Debrecen, 1995. 433–444.

1996: Győri végrendeletek a 17. századból. II. 1631–1654. Győr, 1996.

1997: Győri végrendeletek a 17. századból. III. 1655–1699. Győr, 1997.

1998: A XVII. század első felében keletkezett győri iparos-végrendeletek kutatásának tapasztalataiból. = Arrabona 36/1–2. Győr, 1998. 161–174.

KRISTÓF Ildikó

1999: „Rendeld el házadat, mert meghalsz”. A végrendeletkészítés normái és formái a 16–17. századi magyarországi falvakban és mezővárosokban. In: Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. (Szerk.: Benedek Katalin, Csonka Takács Eszter). Bp., 1999. 521–556.

MOLNÁR Attiláné

1989: A paraszti vagyon összetételének alakulása Kecskeméten 1655–1769-ig a végrendeletek alapján. In: Bács-Kiskun megye múltjából. X. köt. Gazdaság és társadalom. (Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor). Kecskemét, 1989. 5–57.

NÉMETH Gábor

1991: Gyöngyösi testamentumok és fassiólevelek 1642–1710. Eger, 1991.

1995: Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból. Bp., 1995.

PATAKY László

1985: A győri református egyház története. Bp., 1985.

RÁCZ István

1983: Debreceni végrendeletek 1595–1847. Debrecen, 1983.

SÖRÖS Pongrácz

1899: Végrendeletek és leltárak a XVI–XVII. századból = Történelmi Tár 1899. 507–539, 673–703.

SZENDE Katalin

2000: Otthon a városban. Urbanizáció, társadalom és anyagi kultúra a későközépkori Sopronban és Pozsonyban a végrendeletek tükrében. PhD disszertáció tézisei. [Bp., 2000.]

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1961: Vásárhelyi testamentumok. Bp., 1961.

1981: Magyar jogi népszokások. Bp., 1981.

TOMAJ Ferenc

1943: Győr népessége Mária Terézia korában = Győri Szemle 14. évf. (1943) 82–98.

TÓTH István György

1987: Paraszti írástudás a körmendi uradalomban a 17–19. században. In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. (Szerk.: Bálint István János). Bp., 1987. 143–165.

1992: Jobbágypok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században. Bp., 1992.

1996: „Mivelhog magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., 1996.

VARGA J. János

1988: A katonáskodó nemesség szellemi és anyagi műveltsége a XVI–XVII. században. In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. (Szerk.: Zombori István). Szeged, 1988. 119–130.

VÁSÁRHELYI Judit

1980: A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai = Magyar Könyvszemle 1980. 117–130., 230–263., 325–349.

VERBŐCZI István

1773: Magyar és Erdély Országának törvénykönyve. – – által iratott 1514 esztendőben. Most újjólág ki-botsátatott Kalotsán, 1773.

VILLÁNYI Szaniszló

1882: Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. Győr, 1882.

SUMMARY

JÓZSEF HORVÁTH

Written records and testamentary practice in Győr in the 17th century

There are more than a thousand testaments from the 17th century in the archives of Győr left to posterity — therefore we happen to know the last will of approximately every tenth person from the town of 5–6,000 inhabitants. This high proportion in the average of Early Modern Age sources available raises the question: what causes made it possible or necessary to have a will made by such a high proportion of the citizens of Győr in the 17th century? The answer to this question can be found in the first part of our paper with the conclusion that: the major cause might (also) be

found in the contemporary legal status of the town itself. At around this time, Győr was a market town under the jurisdiction of the seignorial cathedral chapter; and having testaments made was in the interest of the landowner for more reasons: testators bequathed some — often smaller — amounts to their landlord, and there was a pious legacy for the church of the chapter (perhaps to win their good intentions), and they were expected to pay some extra money for the confirmation of the testament — therefore every written testament meant an important source of income for the chapter; so it is hardly by mere chance that the copies of most of these testaments found their way into the testament book of the chapter. The inhabitants of the town were interested in having testaments made, because they could — pursuant to paragraph 30 of Part III in Werbőczy's *Tripartitum* (a book of authority on Hungarian customary law from 1514) — freely dispose of the half of their goods acquired; and besides they could dispose of a substitution by will in case none of the minor beneficiaries would not live to see adulthood thus they could not dispose of the future fate of their own chattels.

From the viewpoint of our topic the comparative analysis of the remaining sources at various archival stores can yield exciting results: especially the letters of testament or rather the thorough collation of the copies in testament books could serve some lesson what the relation between verballity and written records had been in the period's practice of the delivery of testaments in Győr.

The second part of the study tried to collect the additional material in connection with the written practice of the contents of testaments. First of all, the manifestations referring to the role of written records were taken into account: testators often indicate the existence of some lists (register, catalogue), debentures, deeds of donation, confessions (*fassio*), or some similar documents, but mention is also made of records in calendars. We can also find data about books, education, and we can come across donations in favour of schools or students — some of the most interesting ones are mentioned in the study, the last chapter of which scrutinizes the signatures found in the sources, summarizing the factual results, but mentioning the major problems that arose during the investigation.

All in all, we can state that the position of Győr in the 17th century made it desirable and necessary for both parties, namely the cathedral chapter and the burghers, that testaments be recorded and the careful protection in testamental books by copying them there; but, there had been the possible conditions — as witnessed by the contents of the testaments at around this time.

TÓTH G. PÉTER

Tanúságtétel vagy tanúvallomás, szerződés vagy jegyzőkönyv

Írásbeliség és szóbeliség kapcsolata a kora újkori magyar büntetőperekben

A KÖZÉPKORI ÉS A KORA ÚJKORI európai bírósági eljárás situációját mindig is a procedúrához köthető cselekvések, gesztusok és szóbeli vallomások együttese határozta meg. Az írásbeliség ebben a situációban változó formában és változó intenzitással volt jelen. Ez a három tényező azonban — vagyis 1. a bírósági eljárás rítusai és gesztusai, 2. a gyanúsított és a tanúk vallomásai; és 3. a folyamat vagy a végeredmény írásban való rögzítése — csak együtt értelmezhető, hisz a vallomás önmagában is már beszédaktus, a perfolymat írásban való rögzítése pedig végeredményben nem más, mint egy bírósági rítus.

1. BÍRÓSÁGI MODELLEK

A kora újkori magyar büntető- és eljárásjog alapvetően két bíraskodási modell szerint működött: (1) A vádelven és az istenítélet elvén működő bizonyítási rendszer, mely Magyarországon a 11–15. században volt általános, valamint (2) a nyomozati, a torturális és a vallomás elvén működő modell, mely a 16–17. századtól a 19. század elejéig volt használatos a joggyakorlatban. Továbbá megkülönböztethetünk egy (3) átmeneti típust, ahol mindkét modell elemei párhuzamosan voltak jelen (Ez utóbbi lényegét tekintve nyomozati elven működött, és a 17. század joggyakorlatára volt jellemző.)

A *vádelven alapuló, istenítélet jellegű bíraskodás* a személyes királyságok korában alakult ki, és alapvetően jóvátétel jellegű volt. Az uralkodó csak azokat a bűncselekményeket üldözte hatalma erejével, amelyek uralmát, országát vagy személyes vagyonát sértették. Minden egyéb sérelem — mely a magánosokat érte — az egyénre, a családra vagy a nemzetségre volt bízva. Vagyis a kora újkorhoz hasonló, nyilvánosan végrehajtott kivégzések ebben a korban nem voltak általánosak.¹ A nyilvánosságnak a bizonyítási eljárásban volt jelentősége. A vádelvű eljárás bajor és szász vidékeken alakult ki a Karoling-korszakban a germán és a római jog alapjain.² Az elv királyi rendeletek és törvények hatására honosodott meg. Lényegében a per nem

¹ BÉLI 1999. 154., 223.

² ZLINSZKY 1995.

volt más, mint a felek valóságos küzdelme (litigium; duellum). A bíró szerepköre legtöbb esetben csak a szemlélődésre korlátozódott. Perbeli jogosítványa csak arra volt, hogy valamelyik félnek odaítélje a bizonyítás lehetőségét. Később ez a szemlélő szerep átalakult, és feladatköre már az ügy tisztázására is kiterjedt.³ A pert lényegében a bizonyítás döntötte el, mely nem volt más, mint a „perbeli cselekmények összessége, amely magába foglalta a bizonyítékok bíróság elé tárását, a bizonyítékok bírói észlelését, és a bírói ténymegállapítást.”⁴ A vádelvű eljárásban a bizonyítás alaki volt, tehát nem az volt a kérdés, hogy mi történt valójában, hanem hogy a panaszlott becsülete tisztázódjék. A felek becsületességét (ártatlanságát) illetve becstelenségét (bűnösségét) bizonyító tényként az istenítéletek a próbák eredménye, a baj (párviadal) kimenetele, valamint a panaszlott és a tanúk esküje szolgálta.⁵ „Az istenítélet tágabb értelemben a bizonyíték létrehozására irányuló művelet, szűkebb értelemben a művelet eredménye, amelyben isten döntésének, ítéletének megnyilvánulását látták. Az istenítélet azon a vallásos meggyőződésen alapult, hogy az isten, mint legfőbb bíró a becsületest oltalmába veszi.”⁶ A vádelvű eljárásban a bizonyítékok további alapja az eskü lehetett, illetve az eskün alapuló tanúbizonyosságok (humanum testimonium) és a tudományvétel (inquisitio). Az eskü (juramentum) nem más, mint a felek állításának istenre való hivatkozással való megerősítése.⁷ A tanúbizonyosság a vádelvű eljárásban minden esetben a panaszlott fél melletti eskü alatti tanúságtétel volt. Bűnügyekben rendszerint az alperes joga volt a tanúbizonyítás joga, tehát a panaszlott fél által állított tanúk esküje perdöntő lehetett.⁸ Az alaki tanúbizonyosságok az istenítéletek megszűnésével fokozatosan háttérbe szorultak, majd megszűntek. Szerepüket a nyomozó tanúvallatás, a tudományvétel (inquisitio) vette át. Vagyis ezek után már nem az volt a fő kérdés „bűnös-e?” a gyanúsított, hanem az, hogy „mi történt?”⁹

A nyomozati elven és a torturális bizonyítás elvén működő eljárás a rendi korszakban alakult ki. Ebben a rendszerben azokat a deliktumokat, amelyeket a 13. századtól meggyökeresedő elnevezéssel nyilvános gonosztevők (malefactores publici) követtek el, rendszerint halállal büntették. Más bűncselekményekre a jóvátétel elve érvényesült. A közbűncselekmény az volt tehát, ahol nem volt helye a jóvátételnek.¹⁰ Közbűncselekmény lehetett a főbenjáró büntett, a polgári-politikai büntett és kihágás. Tehát a magánosok ellen elkövetett bűnök is közbűncselekménynek számítottak, mivel ezek veszélyeztették a köz biztonságát. Magánbűncselekményeknek minősültek a magános személyében vagy vagyonában ért kisebb sérelmek, melyben helye volt a kártérítésnek, jóvátételnek. A bűnügyekben az eljárás a 16. századtól már hivatalból, tehát nem a félperes vádemelésével indult. A terhelt elítéléséhez

³ BÉLI 1999. 269.

⁴ BÉLI 1999. 272–273.

⁵ U. o.

⁶ BÉLI 1999. 273.

⁷ BÉLI 1999. 275–276.

⁸ BÉLI 1999. 276–279.

⁹ BÉLI 1999. 278–279.

¹⁰ BÉLI 1999. 292.

szükséges bizonyítékokat az eljáró bíróság gyűjtötte össze.¹¹ A per két szakaszra oszlott: az előkészületi vagy nyomozó-vizsgálati és a bíróság előtti eljárásra. Esetlegesen — legtöbbször csak nemesek írásbeli perében — ezek közé közbülső, vád alá helyezési eljárás is iktatódott. Az eljárás megindítása a bűncselekménynek a hatóság tudomására jutásával indult meg. A hatóság feljelentés, a hír (fama), bűncselekményekre utaló tények észlelése alapján szerzett tudomást a bűncselekményről, illetve a bűnvizsgálati nyomozás alkalmával. Az általános nyomozást negyedévenként foganatosították. A nyomozás célja a latrok, közbűncselekményt elkövetők felkutatása volt. A nyomozás és a vizsgálat valójában nem különült el. A vizsgálat a bíróságon kívül felvett tanúvallomásokot, a gyanúsított vizsgálati, jóindulatú, kényszer nélküli kihallgatását, a szembesítést, a szemlét és a kényszerintézkedésként foganatosított befogást, tömlöcötzetést foglalta magába. Ez utóbbtól meg lehetett szabadulni kezeslevél vagy óvadék kifizetésével. Ha az illető elszökött a befogás elől, vagy megszökött a tömlöcből, akkor levelesítették. Ez tulajdonképpen nem volt más, mint a körözés elrendelése, de legtöbb esetben ez azzal is járhatott, hogy a levelesített személyt bárki megölhette, ha halálos ítéletet szabtak ki rá. Az elfogott alperes kérhetett saját maga mellett tanúvallatást, de ez nem volt része a hivatalos inquisitionnak. Itt csak azok voltak kihallgathatók, akiket a gyanúsított megnevezett.

Mindezek után következett a bíróság előtti szakasz. Idézésnek csak nemes személy tekintetében volt helye. Alacsonyabb rangú személyeknél a befogást alkalmazták. A pert a vádló vette fel. A vádakkal szemben az alperes ügyvédje révén kifogásokat emelhetett.¹² Az előkészítő szakaszt a bizonyító szakasz követte. Legfontosabb bizonyítéknak a terhelt beismerése számított, de ez csak akkor szolgálhatott az ítélet alapjául, ha az önkéntes volt. A terheltnek tehát meg kellett ismételnie a vizsgálat során tett beismerését. Önkéntes beismerésnek tekintették azt is, ha a terhelt kínvallatás (tortúra) hatására tett vallomását ismételte meg a bíróság színe előtt.¹³ A 13. század elejére kialakult az a felfogás, mi szerint a bűnügyben az anyagi és nem az alaki igazságnak megfelelő és csak közvetlen bizonyítékok alapján hozható ítélet. Minthogy közvetlen bizonyítéknak a terhelt és a szemtanúk vallomása számított, tanúk hiányában — ami a bűncselekményeknél gyakran előfordul — a terhelt csak akkor volt elítélhető, ha tettét beismerte, *vallomást* tett.¹⁴ Ezért ha a terhelt ellen mások mint közvetett bizonyítékok nem szóltak, vagyis csak gyanúok (indicia) merültek fel, továbbá tagadta a bűncselekmény elkövetését, a kínvallatást tartották alkalmasnak arra, hogy a közvetlen bizonyítékot, vagyis a beismerést, a *vallomást* megszerezzék. A középkori európai büntetőjogban a tortúra első nyomát 1228-ban találjuk, amikor is a veronai városi törvényhozás statútumaiba bekerült. Ezek után rohamosan terjedt el Itáliában, majd IV. Ince hozzájárulása után Európa szerte.¹⁵ A magyarországi források említik a 16. századtól kezdve említik, de fő alkalmazására a 17. századtól, majd leginkább a Praxis Criminalis bevezetése után a 18. századtól

¹¹ U. o.

¹² WERBŐCZY 1897. 276–299.; BÉLI 1999. 293–296.

¹³ BÉLI 1999. 297–301.

¹⁴ BÉLI 1999. 298–299.

¹⁵ BÉLI 1999. 298.

kerül sor.¹⁶ A tortúrát a vádló indítványára határozták el. Végrehajtására az erre a célra kialakított helyiségben, bíró személy jelenlétében, a társadalmi nyilvánosság kizárásával került sor. Csak olyan törvényszék alkalmazhatta, mely rendelkezett pallosjoggal, és ennek megfelelően hóhért is alkalmazott. A kínvallatásnak több fokozata volt. Az alkalmazás során azonban általában nem haladták meg a harmadik vagy negyedik fokozatot. Ha a gyanúsított a kínzás során tett beismerő vallomást visszavonta, akkor a tortúrát megismételték. Amennyiben ez is hatástalan maradt, az eljárást meg kellett szüntetni.¹⁷

A. VÁDELVŐ ELJÁRÁS¹⁸

tanúság- és vértanúságtétel

- bíróságon kívüli eljárás
  - idézés
  - közgyűlési tudománnyétel
  - perbehívás, értesítés
    - köztudománnyétel
- egyszerű tudománnyétel
- bíróság előtti eljárás
  - kifogások ismertetése
  - perbeavatkozás
  - perhalasztás
  - bizonyító szakasz
    - istenítéletek
    - eskü
    - tanúbizonyítás
    - oklevélbizonyítás
  - ítélet
    - egyezség
  - perorvoslat
    - fellebbezés
    - perújítás
  - végrehajtás

B. NYOMOZATI ELVŐ ELJÁRÁS¹⁹

tanú- és torturális vallomás

- bíróságon kívüli eljárás
  - feljelentés
  - általános bűnvizsgálat
  - nyomozás
    - helyi tanúvallatás
    - jóindulatú vallatás
    - szembesítés
    - szemle
    - befogás
    - alperes tanúinak vallatása
  - vád alá helyezés
- bíróság előtti eljárás
  - idézés
  - perfelvétel, leváta
  - perhalasztás, kifogások
  - bizonyító szakasz
    - önkéntes vallomás
    - kínvallatás
    - bíróság előtti tanúvallatás (szakértők véleménye)
  - ítélet
    - kivégzés előtti kínvallatás
  - perorvoslat
    - fellebbezés
    - perújítás
  - végrehajtás

¹⁶ BÉLI-KAJTÁR 1988.

¹⁷ Praxis Criminalis 1697. 37. pont 1–9. §. V.ö. még SUGÁR 1987. 245–252; BÉLI 1999. 299.

¹⁸ BÉLI 1999. 269–284.

¹⁹ BÉLI 1999. 293–301.

A két rendszer tehát alapvetően különbözött abban, hogy míg a vádelvű eljárásban a cselekvésen, addig a nyomozati eljárásban a vallomáson volt a fő hangsúly. A jelenlét cselekvése által igazolt esemény, valamint a tanú- és bűnvallomások elbeszélésének fogalmi és tartalmi különbségeire világíthat rá a „tanúságtétel” és a „tanúvallomás” fogalmak szétváltszata.

2. TANÚSÁGTÉTEL ÉS VÉRTANÚSÁG

A 20. század második felében a „tanúságtétel” fogalma egy olyan történeti szituációban vált közkeletűvé és közérdekűvé, amikor a tanúknak a bíróság előtt jelenvalóságukkal, megjelenésük aktusával, jobban mondva létezésükkel kellett bizonyítani emberek ártatlanságát vagy bűnösségét. Ez a szituáció pedig nem volt más, mint a holokauszt túlélőinek kezdetben csekély, majd tömeges jelenléte, jelentkezése a háborús bűnösökkel és népirtással vádolt náci bűnösök perében. A nürnbergi tizenketek tárgyalásán a halálgyárak túlélőinek beszámolóit még nem vagy csak alig használták fel a bizonyító eljárásban. A tanúságtevők száma a „jégmereg fanatikus”²⁰ Adolf Eichmann 1961-es jeruzsálemi pere után kezdett rohamosan emelkedni.²¹ A „törekvő és éles eszű szakember”²² Speer vagy az „orráig sem látó tisztviselő”²³, mint a treblinkai Stangl és az auschwitzi Rudolf Höss, a ciánsav-gázkamrák feltalálói, valamint a „tompagyú vadállatok”²⁴, mint Boger és Kaduk pere további tanúságtevőket toboroztak. Az 1990-es évekre a tanúságtevő túlélők száma már több tízezer volt.

Ahogy arról Annette Wieviorka könyvében beszámolt, a vallomásokot rögzítő hang- és képfelvételek, valamint a leírt elbeszélések száma külön archívumok létrehozását igényelték, melyek sajátos emlékműveivé váltak a holokauszt áldozatainak és a túlélő visszaemlékezőknek.²⁵ Az izraeli Yad Vashem intézet archívumként, múzeumként és emlékhelyként működik; a Steven Spielberg kezdeményezésére létrehozott *Survivors of the Shoah Visual History Foundation* nagyszabású digitális képtárrá növekedett, hasonlóképp a *Fortunoff Video Archives for Holocaust Testimonies* vagy a budapesti székhellyel működő *Holokauszt Alapítvány* gyűjteménye.

Sajátos szerepre kényszerültek a történészek is, amikor törvényszéki szakértőként kérték fel őket, hogy a háborús és emberiség-ellenes bűnperekben az ítélezők munkáját segítsék. Franciaországban az 1970-es évek végétől bontakozott ki az a lelkiismereti mozgalom, mely a Vichy-kormány zsidóellenes tevékenységét kívánta feltárni, résztvevőit pedig bíróság elé állítani. A Papon²⁶, Barbie, Touvier, Bousquet²⁷ vagy

²⁰ LEVI 1990. 26.

²¹ WIEVIORKA 1998.; WIEVIORKA 1998. 36; DULONG 1998. 124–125.

²² LEVI 1990. 26.

²³ LEVI 1990. 26.

²⁴ LEVI 1990. 26.

²⁵ WIEVIORKA 1998. 10., 127–180.

²⁶ CONAN 1998.; WIEVIORKA 1998. 181–184

²⁷ NIVELLE 1998.

Darquierde Pellepoix elleni eljárásokba egyre népesebb szakértői gárda kapcsolódott be levéltári tapasztalataival, az iratok utáni nyomozással, és történelmi szakfeladattal. Az archívumokat felügyelő levéltárosok tehát, bár lehet hogy sem aktív sem passzív résztvevői, sem szemlélői nem voltak a népirtás eseményeinek, mégis az iratok révén tanúságtevőkké válhattak.²⁸

Mindeközben a fogalom jelenvalósága is kiterjedt, hisz a frissen kirobbant háborúk és polgárháborúk tömegesen termelték nem csak az áldozatokat, hanem a túlélőket is, akik egy bizonyos idő elteltével, hallgatásukat megtörve a bíróság előtt számolhattak be emberek vagy embercsoportok bűneiről. A *Strasbourg-i Nemzetközi Bíróság* az emberiség ellen elkövetett bűnök feltárásának szakhatóságává alakult. Ilyen értelemben tehát már nem csak a holokauszt, hanem minden népirtást, krízist, katasztrófát túlélő személy potenciális tanúságtevővé válhatott a nyilvánosság előtt.

Ha jobban szemügyre vesszük a bíróság előtt zajló bizonyításnak ezt a formáját, akkor sajátos hasonlóságokat fedezhetünk fel a középkori *istenítéletek*, és a háborús bűnökkel vádolt személyek elleni bizonyítási eljárás között. A népirtás vádjának bizonyítási szakaszában a túlélő áldozatok nem annyira szóbeli megnyilvánulásaikkal, mint inkább személyes jelenlétükkel járultak hozzá egyes emberek bűnösségének megállapításához. Hasonlóképpen a középkori *istenítéletek*nél is a szóbeliség aktusa helyett a testi jelenvalóságban végrehajtott cselekvésnek volt meghatározó szerepe. *Renaud Dulong* — aki könyvének középpontjába a szemtanút állította — szintén ezt emelte ki a fogalom meghatározásával kapcsolatban. Szerinte „a tanúságtétel egy, az elmesélt eseményben való jelenlét révén igazolt elbeszélés.”²⁹ Vagyis nem annyira az elbeszélés tartalma, mint maga az aktus, a beszéd a lényeges. Tanúságtétel és tanúvallomás épp ezért az emlékezésnek a beszéd és a cselekvés által meghatározott gondolati skálája két ellentétes pólusán helyezkedik el. A tanúságtétel esetében inkább a cselekvésen, míg a tanúvallomáson inkább az elbeszélte történeten van a hangsúly. Bár hozzá kell tenni, hogy a tanúvallomás éppúgy cselekvésnek minősül, végrehajtása így nem más, mint egy beszédaktus. Tanúságtétel és tanúvallomás azonban a középkori és a kora újkori bírósági eljárások kulcsfogalmaiként határozhatók meg, hiszen a kölcsönösségen, a jóvátételen és az isteni igazságtétel vezérlőelvén alapuló vádelvű eljárásban nagy szerep jutott a bűnösség vagy ártatlanság bizonyítása során az isteni jelenlét tanúságtételének vagy az arra való hivatkozással elmondott vallomásnak.

A tanúságtétel fogalma azonban nemcsak a tanúk — holokauszt esetén a „túlélők” — testbeli jelenlétével hozható kapcsolatba, hanem az *áldozatok testi jelenvalóságával* is. Primo Levi írta: „Amíg a nácik munkába nem állították az óriási, többajtós krematóriumokat, a megszámlálhatatlan holttest, a szántszándékkal megölt és a gyötrelmekbe, a betegségekbe belepusztult áldozatok teteme maga is bizonyítékul szolgálhatott volna, következképp valahogyan el kellett tüntetni.”³⁰

²⁸ A jelenségre K. Horváth Zsolt hívta fel a figyelmemet, ezúton szeretném megköszönni neki.

²⁹ DULONG 1998. 11; Ismertette K. HORVÁTH 1998. 379.

³⁰ LEVI 1990. 9.

A holttest megléte a gyilkossági bűnperekben a bizonyítás egyik legfontosabb „kelléke” mind a mai napig. A középkori istenítéleti eljárásokban, mint például a *holttestidézésben* — vagy ahogy azt Arany János szóhasználatát követően a magyar jogtörténet is nevezi, a tetemrehívásban — a test általi bizonyításnak óriási jelentősége volt. Gyilkosság esetén a perbehívást a meghalt személy holtteste fölött intézték. A testet nyilvánosan, a bírósági tanácskozás helyszínén terítették ki. Ide idézték a gyanúsítottat illetve az áldozat hozzátartozóit. A törvény színe előtt a halott és/vagy a hozzátartozók mellett állva hangoztak el a vádak és az erre adott válaszok, melyeket aztán jegyzőkönyvben rögzítettek. Gyakran a gyanúsítottat arra kényszerítették, hogy a holttestet megérintse, mivel az esetleges vérzés megindulását az isteni kinyilatkoztatás jeleként értelmezték.³¹ A nyomozati eljárásban erre a feladatra külön bizonyítási szakértőt alkalmaztak. A „halottkém” és a „törvényszéki orvos” önálló, társadalmi nyilvánosság előtti szerepe a boncolás általánossá válásával és az anatómiai ismeretek bővülésével együtt jelent meg a bíróságon.³²

A tanúságtétel jelensége azonban a *bűnösök vagy a bűnnel megvádoltak* szemszögéből is magyarázatra szorul. Primo Levi ezzel kapcsolatban a következőket írta: „A tettes tettes marad, az áldozat áldozat: a két szerep nem cserélhető fel. Az egyiknek büntetés és megvetés a jussa (de azért, ha lehet, meg kell értenünk), a másiknak pedig együttérzés és segítség; de mert az elfogadhatatlan visszavonhatatlanul elkövetett, mindkettőnek menedékre, oltalomra van szüksége, s ösztönösen azt is keresi mind a kettő. Nem minden egyes tettes, és nem is minden áldozat, de a legtöbb igen, s gyakran egész életén át. Ma már sok-sok tettes gyónása, vallomása, tanúságtétele hozzáférhető (nemcsak a német nemzetiszocialistákéra gondolok, hanem mindenféle bűnösökére, akik egy-egy tan iránti engedelmességéből rettenetes gonosz-
tettekre vetemedtek, mégpedig nem is egyszer): bírósági jegyzőkönyvekben, interjúkban, könyvekben, emlékiratokban.”³³

A *bűnelbeszélések* jelentségére a történészek körében egyébként Natalie Zemon Davis a „Fikció az irattárban” című munkájával hívta fel a figyelmet. Forrásai a 16. századi kegyelemlevelek voltak, melyek főbenjáró bűnösök megszakitás nélküli narratíváit tartalmazták. A szerző összehasonlította a férfi és a női elbeszéléseket, és megállapította, hogy azok a szövegek szerkezetében és tartalmában is igen eltérőek voltak. A nők levelei sematikusak, egyszerűek, és mindannyiszor az alávetettség, az alázat hangján szólaltak meg. A nők alacsonyabbrendűségéről vallott nézetek min-
tegy megvédték a kegyelemlevelek íróit a büntetéstől. Natalie Zemon Davis a levelek segítségével a kora újkori női szerepeket, a nőkről kialakított sztereotípiákat mutatta be, illetve ezen túl a családon belüli mikro-hatalmi struktúrát modellezte.³⁴ Davis egyébként ezeket a szövegeket fiktív elbeszéléseknek tartotta. Véleményem szerint azonban ezek nem mások, mint a bűnösség elismerése mellett, de mégis csak az ártatlanság vélelmén alapuló narratívák. Ilyen értelemben a bűnös igaz vallomá-

³¹ KISS 1994. 70–83.; SZABÓ T. 1958.

³² SCHOTT 1993. 145–146.

³³ LEVI 1990. 25.

³⁴ DAVIS 1987.

sainak tekinthetjük mind a részleteiben feltárt és megbánást tanúsító elbeszéléseket, mind az elviselhetetlen büntudat terhétől roskadozó hazugságokat. „Az elkövetett bűn emlékét az torzíja el a legtökéletesebben, aki elfojtja. [...] Az emlékező felejtővé akart átváltozni, és igyekezete sikerrel járt: addig-addig tagadta a kártékony emléket, amíg ki nem vetette szervezetéből, mint valami váladékot, vagy mint valami elősködő kórokozót”³⁵ — írta Levi a bűnösökről. Ilyen értelemben mindkét típusú bűnelbeszélés nem más, mint tanúságtétel a bűnelkövető részéről, hisz az mindkét esetben az igazáról próbálja meggyőzni hallgatóságát. A beismeréssel a bíróságnak, a hazugságaival pedig önmagának próbál meg tanúbizonyságot tenni. A középkori és kora újkori istenítéletek is ezt jelentették a bűnnel megvádolt személyeknek, hisz itt is minden esetben az igazukat próbálták bizonyítani úgy, hogy — akár bűnösök, akár ártatlanok voltak a közvélemény szemében — tanúságtételük, vértanúságuk pozitív vagy negatív kimenetele csakis az adott szituáció érvényességi körén belül létezett. Ezt csak az eljárás végén nyilvánították általános érvényűvé az írásban történt rögzítés során. Nem véletlenül beszéltek ennél a tanúságtételnél vértanúságról, hiszen itt is a test általi jelenlétnél volt nagy szerepe. Az üst-, a hidegvíz- vagy a tüzesvaspróbák ugyanis gyakran nem más szimbolizáltak, mint az isteni jelenléteket vagy annak hiányát, melyet a test sérthetlenségével vélték bizonyítani. Ez a jelenség azonban már a keresztény kultúra egészen korai szakaszában is megfigyelhető. A császárkori törvényszékek előtt vértanúságot tevő őskeresztények vagy a vértanúságra való hivatkozással próbát tevő középkori bajnokok és bajnoknők a tanúságtétel aktusával igazolhatták az isteni és a világi bíróságok előtt, hogy ártatlanok.³⁶ Keresztény teológiai értelemben a „vértanúkban maga Krisztus beszél, él, szenved, tesz tanúságot, hal meg.”³⁷ Ezért nem választhatók el a vértanúaktól és a szenvedéstörténetekben a visszaemlékezés, az apológia és a tanítás szempontjai, valamint a középkori istenítéletekben a Krisztus szenvedéstörténetére való visszaemlékezés a személyes jelenléten alapuló aktustól. Természetesen a keresztényüldözés áldozatai, valamint az ártatlanság bizonyítására próbát tevő középkori bajnokok és bajnoknők társadalmi nyilvánosság előtti szerepe más volt, mint az isteni igazság vagy a közvélemény által is bűnösnek tartott személyek megítélése. Szerepük más volt ugyan, de a szituáció — melyben bűnösségük vagy ártatlanságuk igazolást nyert — azonosnak mondható. Mindegyik szituációban a végítélet határozta meg *visszamenőlegesen*, hogy az adott személy életútja a bűn vagy az ártatlanság irányába mozdult el.

A tanúságtételt tehát mind az áldozatok, mind a tanúbizonyságot tevők, mind pedig a bűnösök vagy bűnnel megvádoltak részéről értelmezni lehetett. A fogalom és a jelenség mindvégig ott oszcillált a bírósági eljárások környezetében. A tanúságtétel tehát alapvetően olyan, elsősorban bírósági szituációkban létező jelenség, melyben nem annyira az elbeszélte történeten, mint inkább az elbeszélés aktusán volt a hangsúly.

³⁵ LEVI 1990. 32.

³⁶ MUSURILLO 1972; VANYÓ 1984.

³⁷ VANYÓ 1984. 14.

3. SZERZŐDÉS VAGY JEGYZŐKÖNYV

A vádelvű és a nyomozati elvű bírósági modellek egyes elemei párhuzamosan is jelen lehettek a területileg és hierarchikusan is tagolt kora újkori magyar bírósági intézményrendszer joggyakorlatában. Mivel azonban a két modell alapvetően eltérő bírósági jegyzőkönyvezést alkalmazott, célszerű ezt a két rendszert az írásbeliség szempontjából is külön vizsgálni. A tanú kihallgatásának eljárási aktusát a jogi tételek, az érintett szaktudomány normáinak együttes érvényesülése³⁸, illetve a kihallgatást végző bíró, vagy hatósági személy készségei, tapasztalatai jellemezték. A perjogi szabályozás kiterjedt mind a jogi keretekre, mind a metodikai tételekre, vagyis az eljárás ügymenetére.

A büntetőeljárások jegyzőkönyvezési gyakorlata a 13. századtól honosodott meg Magyarországon. A 13–14. századtól évente 1–3 alkalommal, 5–7 megye lakosságának tartott nádori közgyűlések elsődleges feladata volt a közönséges gonosztevők kiirtása. A nádor kíséretének állandó tagja volt a fehérvári káptalan egy-egy tagja és egy ún. nádori ember, akik együttesen a hites tanúbizonyságot szolgáltatván jártak el. A köztudomású gonosztevőket az esküdt-ülnökök vették jegyzékbe (*regestrum proscriptionale*) az ítélettel együtt. A jegyzékbe felvett, vagyis levelesített személyeket (*proscripti*) ezután bárki bármi módon megbüntethette, megölhette. A vármegyék számára igen nagy költséggel megtartott nádori közgyűléseket az 1486. évi I tc. alapján szüntették be.³⁹ A vármegyei nemesség és a nagybirtokosok úriszéki bíráskodásának kevés írásban rögzített nyoma maradt. Ezeknél jelentősebb viszont a hiteleshelyek írásbelisége, ahol nem ritkán az istenítéleti eljárások jegyzékbe foglalását is elvégezték. Ezek közül a legismertebb a Várad Regestrumként nevezett irat. „A váradai lajstrom a lehető legkeményebb valóság, kiszakítva II. András korszakából. A benne ítéelő, tárgyaló, vádló és bűnhődő személyek mind csontból és húsból való, élő tagjai valának annak a társadalomnak, a melyről a fentmaradt (sajnos, már csekély számú) hivatalos iratok, az oklevelek is beszélnek” — írta Borovszky Samu és Karácsonyi János az 1903-as szövegkiadás utószavában.⁴⁰ A *regestrum* 364 perbeli esetet említ, ezek nagy része tüzesvaspróba által döntetett el. Mindezeket összefűzték, könyvbe kötötték, majd pedig erről több másolatot készítettek. „Nem összekevert kártyalapok lajstromunk esetei, hanem időrendben vezetett pontos jegyzőkönyvnek fennmaradt lapjai”⁴¹ — írták a közlétező történészek. A Frater György által 1550-ben kinyomatott Várad Regestrumnak egyébként nem maradt fenn semmilyen kéziratos forrása, a jegyzék időrendi rekonstrukcióját Borovszky Samu és Karácsonyi János végezte el a kritikai

³⁸ A magyar büntetőjogban általánosan használt jogi kézikönyv volt Werbőczy és Kithonich munkája (WERBŐCZY 1897; KITHONICH 1619; ECKHART 1954), továbbá a *Praxis Criminalis* kódex (*Praxis Criminalis* 1697; BÉLI-KAJTÁR 1988; SUGÁR 1987). A Kithonich-féle kódexről v.ö. még HOLL 1980 és WENCZEL-ECKHART 1946. A városi és vármegyei statutumok jogalkotó tevékenysége játszott még szerepet a bűnperek jogi szabályozásában.

³⁹ BÉLI 1998. 234–235.

⁴⁰ KARÁCSONYI–BOROVSZKY 1903. 108.

⁴¹ KARÁCSONYI–BOROVSZKY 1903. 105.

kiadásban. Minden esetet lényegében azonos módon írtak le, példaként álljon itt egy eset leírása:

*Paul, comes venatorum, impetiit Feheram de villa Solumus pro venefica, iudice Nicolao, vicearchidiacono de Zatmar, pristaldo Joanne. Fehera itaque, portato ferrao, Waradini iustificata est.*⁴²

*Nagyváradai püspökség vizsgálata Solumus falu beli Fehér asszony ellen Pál, a vadászok ispánja vádjaira Miklós bíró, szatmári alesperes és János poroszló előtt boszorkányság miatt. Fehér asszony hordozza a vasat és igazolódik Váradon.*⁴³ (1213)

Egy-egy bejegyzésben tehát nem szerepelt más, mint a felperes, a gyanúsított vagy alperes, a vádat benyújtó személy és az eljárást hitelesítő poroszló neve; ezen kívül a vád, valamint az igazoló szertartás végeredménye és a tisztító eljárás kimenetele. Egy szöveg tehát lényegében nem volt más, mint egy oklevél formájában rögzített, szerződés jellegű irat.

Az istenítélet jellegű eljárások bírósági alkalmazására a 15–16. században már csak elvétve került sor. Egyházfők, klerikus értelmiségiek istenkísértésként bélyegezték meg az ilyen szertartásokat, és a Treuga Dei érdekében már a 12–13. században mielőbbi megszüntetésüket szorgalmazták. A istenítéletek fokozatos megszűnéséhez azonban a megváltozott társadalmi háttér is hozzájárult. A városi polgári kultúra terjedése, a bírósági eljárások reformja, a világi bíróságok térnyerése feleslegessé tették az intézményt. Az istenítéletek deszakralizációja és fokozatos háttérbe szorulása tehát egy kétirányú folyamat eredménye volt. A világi bíróságok megjelenése feleslegessé tette az egyház közreműködését a döntések meghozatalában, illetve az egyház kivonulása a bíráskodásból ellehetetlenítette az istenítéleti eljárások véghezvitelét.⁴⁴ A 12–15. században az ordáliumok intézményeinek visszaszorulása, majd fokozatos eltűnése figyelhető meg. Ezt követően egy teljesen új jogi, kulturális, társadalmi környezetben fedezi fel a jogtudó értelmiség a 16–17. században a boszorkányüldözés hatására, amikor is az istenítéletek újra felbukkannak a jogtörténeti források tortúráról és vízpróbáról szóló leírásaiban.⁴⁵

A fokozatosan megszűnő istenítéletek helyett a büntetőperekben a tanúbizonyosságoknak nőtt meg a jelentősége. A kihallgatott tanúk számát a kihallgatást előkészítő szakaszban határozták meg. A speciális kérdések hatására azonban ez a szám még a perfolymat során is bővíthetett. Az egyéb bizonyítási eszközök hiányosságát (tárgyi bizonyítékok, szakvélemények hiánya) a tanúk magas számával próbálták ellensúlyozni.⁴⁶ A tanúvallomások rögzítését, írásban történő felvételét nagyrészt a bírósági eljárás mikéntje határozta meg. A vádelvű eljárásokban a tanúvallomások célja az volt, hogy a gyanúsított ártatlanságát vagy bűnösségét tanúkkal igazolják. A vallomások nem azt a célt szolgálták, hogy az eseményeket a

⁴² KARÁCSONYI–BOROVSKY 1903. No. 33. 167.

⁴³ KANDRA 1898. No. 255 383. Vö. még BARTLETT 1986. 128–134.

⁴⁴ BARTLETT 1986. 13–34.

⁴⁵ BARTLETT 1986. 34–102, 127–152.

⁴⁶ KATONA 1977. 129.

lehető legpontosabban rekonstruálják, hanem az, hogy a tanú esküjével hitet tegyen az ártatlanság vagy a bűnösség mellett. A nyomozati elven működő eljárásban azonban már megfogalmazódott az a kíváncsi, hogy bűnelkövetés történetét idézzék fel, vagyis hogy a tanúk azon kívül, hogy vallomásukkal hitet, tanúságot tettek a gyanúsított ellen vagy mellett, a bíróság hatására rekonstruálták, vagy jobban mondva megkonstruálták a bűnelkövetés eseményét is. A 16–17. század, illetve a 18. század bíróságainak tanúvallatási gyakorlata, valamint a per eseményeit rögzítő jegyzőkönyvezési gyakorlat azonban lényegi különbségeket is mutat. Bár mind a 16–17. század, mind a 18. század büntetőjogának bizonyítási eszközeinek az volt a célja, hogy az események lehetséges története álljon a bíróság rendelkezésére az ítélet meghozatalához, a 16–17. században ez a kíváncsi még csak halvány nyomokban mutatható ki a joggyakorlatban. A sok tanú rövid elbeszéléseinek rögzítése valójában csak mennyiségileg volt alkalmas az események bírósági ténymegállapításához. A kihallgatott több száz tanú lényegében ugyanarról az egy-két eseményről beszélt, a jegyzőkönyvezésben ezért gyakran alkalmazták azt a megoldást, hogy csak a tanú személyes jellemzőit írták le, a vallomást pedig nem is rögzítették, hisz az az előtte szólóival lehetett azonos. Csak néhány példát említenék a tanúk számának nagyságára: 1629-ben 374 tanú, 1631-ben további 82 tanú kihallgatására került sor Ekecsen boszorkányság ügyében; 30 tanút hallgattak ki egyszerre 1703-ban Kocson; 51 tanút 1727-ben Bagótán.⁴⁷

Az officialitást érvényesítő — vagyis a nyomozati elven működő bizonyítást alkalmazó — eljárás perrendszerekben a legfontosabb előkészítő ténykedés a tanúkihallgatás kérdőpontjainak, „az utrumnak” az összeállítás volt. Katona Géza megfogalmazásában ez, az „évszázadokon keresztül fennállt, kérdőpontos tanúkihallgatás, mint perjogi intézmény lényege a tanúnak felteendő kérdések részletes, előzetes meghatározása, a kihallgatásnak e kérdőpontok alapján történt levezetése és végül a vallomásnak ugyancsak kérdés–felelet alakjában történő rögzítése volt.”⁴⁸ A tanúnak feltett kérdések — hasonlóan a gyanúsított kihallgatásánál alkalmazott kérdésekhez — a személyi adatokat tisztázó kérdésekre („Personalia”) és a bizonyítandó tényekre vonatkozó kérdésekre („Particularis” vagy „Specialis”) tagozódtak. A bíróság vagy a kihallgatást végző személy a Personaliakban a tanú nevét, korát, lakóhelyét, vallási és rendi állását, hivatását, a felekhez fűződő rokoni kapcsolatát, a per kimenetelére vonatkozó érdekeltségeket kérdezte meg. A Tripartitum a II. Rész. 27. cím 1–10. §. rendelkezik a tanúvallatás eszközzésének módjáról. Öt feltételt szab a szabályos tanúvallatást végzőknek: a szabadságot, az életkort, a módot, az állapotot és a hittételt:

„3.§. Először (mondám) megkívántatik a szabadság, hogy mindenik tanú szabadon és félelem nélkül önként és nem erőszakos kényszer alatt, hanem

⁴⁷ TÓTH G. 1999a. 17. További példákat találhatunk a különböző forráspublikációkban: KOMÁROMY 1910.; ECKHART 1954.; VARGA 1958.; SCHRAM 1970., 1982.; SZILÁGYI 1987.; KÁLLAY 1985.; KLANICZAY-KRISTÓF-PÓCS 1988.; BESSENYEI 1997. Vö. még további publikációkat TÓTH G. 2000. bibliográfiai rész.

⁴⁸ KATONA 1977. 129.

csupán törvényes megkérdésre tegyen bizonysgot a valóságra nézve... 4.§. Másodsor szükséges az életkor, hogy a tanú olyan életkorban legyen, melynél fogva a történt dolgok, a melyekre nézve kihallgatják, emlékezetében legyenek és azokra visszaemlékezék... 5.§. Harmadsor szükséges az a mód, hogy a tanú a véghez vitt dolognak, a melyre nézve kérdezik módja felől nyilván és világosan tegyen vallomást; vajjon magát a dolgot és az ügy érdemét tudomásból vagy hallomásból ismeri-e? vagy talán annak szájából hallotta-e a szóban forgó cselekmény lefolyását, a ki ezt elkövette? Mert pusztá hallomásnak nem szokás és nem kell helyet adni... 6.§. Negyedszer: szem előtt kell tartanunk a tanúk állapotát, vajjon tudniillik nemes avagy paraszt tesz-e a az igazságról tanúbizonysgot?... 9.§. Ötödször és utójára megkívántató a közös tanúvallatás eszközlésére a hittétel.⁴⁹

Fontos kitévelt mond még Werbőczy II. Rész. 29. cím 1. §.-ban, miszerint „két vagy három szomszéd és határos tanúbizonysga a törvény előtt többet ér és nyom, mint az egy megyében lakó húsz nemesé, minthogy közelségüknél fogva az ügy érdeméről és a történt dolog rendjéről sokkal igazabb és jobb tudomásunk lehet...”⁵⁰ Werbőczy a tanúk korával kapcsolatban is külön figyelmezteti a joggyakorlókat: „hogy sokan, kiket ajándékkal vagy kedvezéssel megvesztegettek, alig voltak tizenhat vagy legföljebb húsz évesek és mégis tudásképen mintegy huszonöt évvel azelőtt elkövetett és véghez vitt dolgokra nézve olyan állhatatosan tettek vallomást és bizonysgot, mintha azoknál jelen lettek volna.”⁵¹ A bíróságok általánosságban követték Werbőczy javaslatait. Általában előnyben részesítették a felnőtt korú tanúkat, és mellőzték a bíróság szempontjainak kevésbé megfelelőeket, mint a fiatal és az öreg korúakat.⁵²

Ha összefoglaljuk a vádelven alapuló bírósági eljárás és a nyomozati elven működő eljárás írásbeliségének jellemzőit, az alábbi különbséget fedezhetjük fel. Míg a vádelvű eljárásban a jegyzőkönyvezésnek a szerződéses jellege és az okleveles formája a meghatározó, addig a nyomrögzítést szem előtt tartó jegyzőkönyvezésben a körülmények és a folyamat megjelenítésén van a hangsúly. Mindennek alátámasztására célszerű áttekinteni a 16–18. századi büntetőperrek jegyzői gyakorlatát is.

4. KINYILATKOZTATÁS VAGY TÖRTÉNET

A perjogi kódexek a tanúk kihallgatásához nem adtak speciális kérdőmintákat (nem úgy, mint a gyanúsítottak vallatása esetén). Ez a vádelvű (istenítélet-jellegű) eljárások alkalmazásának időszakában a vádló perbeli jogával ellenkezett is volna. A bírósági gyakorlatban a tanúknak feltett personalis kérdéseket a jegyzőkönyvekben

⁴⁹ WERBŐCZY 1897. 288–290.

⁵⁰ WERBŐCZY 1897. 292–293.

⁵¹ WERBŐCZY 1897. 288–289.

⁵² V.ö. erről TÓTH G. 1999a. 9.

nem fogalmazták meg. Ezeknek a kérdéseknek a jelenlétére csak az utal, hogy minden tanú neve mellett szerepelt annak életkora, társadalmi státusza, lakhelye, nők esetén családi állapota, és bírósági hittétele:

Testis: honesta foemina Anna Fodor, Stephani Németh, inhabitatoris civitatis Rév-Comaromiensis conthoralis annorum circiter 83 jurata, examinata fassa est.

*Primus testis circumspetus Georgius Soós, civis civitatis hujus Comaromiensis, annorum circiter 56, juratus examinatus fassus est.*⁵³

A personalis kérdések irányulhattak azonban a gyanúsított személy jobb megismerésére is. Ezáltal azonban a tanúk személyes körülményeire is rákérdezhettek:

*Primo: Vallya megh a tanu, ösmérié instans Dioszeghy Andrásné, a ki mostanságh a nemes város arestomában vagyon, hány esztendeje, miolta ösméri? Lakotté vele a tanu egy háznál, mennyi ideigh, vagy járté gyakorta hozzája, nemde nem hozzá semi bü bájos gonoszszágot soha nem látott, nem is tapasztalta, hogy ollyas gonosz életüekkel társalkodot volna, vagyis hozzájok járt volna.*⁵⁴

A nyomozati elven működő bizonyítási eljárás azonban megkívánta, hogy az általánosan feltett kérdések mellett konkrét, „specialis” kérdéseket is feltegyenek. Ez nem jelentette azt, hogy a kérdezés pontjait a jogi kódexek előre meghatározták volna, hanem csak annyit, hogy fogalmi csoportokat hoztak létre a kérdésekből. Ezeket a fogalmi csoportokat a Magyarországon a 18. században általánosan használt, de törvényileg el nem fogadott Praxis Criminalis is meghatározta.⁵⁵ A fogalmi csoportok a következők voltak: 1. a büntett helyének meghatározására; 2. a nap és óra szerint meghatározott időpontjára; 3. a büntett lefolyásának részleteire, az események menetére; 4. több elkövető esetén az egyenkénti szereposztásra, a büntársak közti beszélgetések részleteire; 5. az elkövetés során felhasznált eszközökre; 6. a büntett elkövetésében kezdeményező személynek a tisztázására feltett kérdések. De a kérdezések irányának megfelelően is csoportosították a kérdéseket: 1. A büntett tárgyi tényállására vonatkozó kérdések (Tudja-e a tanú, látta-e, vagy hallotta-e, hogy... évben és... napon... ezt és ezt elkövette?); 2. a tettes és büntársakra feltett kérdések; 3. kit tud a tanú további tanúként megnevezni.⁵⁶

⁵³Komárom vármegye tanúvallatása a boszorkánysággal vádolt Diószeghy Andrásné Hegedüs Zsuzsanna ellen. Štátny oblastny archív v Nitre, Komárom megye levéltára, Bírósági iratok, Büntető perek, Fasc. VII. Nr. 27 Anno 1752., die 28. mensis Augusti, in hacce regia ac privilegiata civitate Rév-Comaromiensi.

⁵⁴Uo.

⁵⁵BÉLI-KAJTÁR 1988.

⁵⁶SUGÁR 1987. 245–252.

A speciális kérdések kétfélék lehettek. A kérdéseket igyekeztek úgy megfogalmazni, hogy az a tanút lehetőség szerint ne befolyásolja. Megpróbálták elkerülni az „akarathajlító metódusokat”. Az első típusú kérdésnél ezért csupán általánosságban fogalmazták meg a vádat, és mindez kiegészült a tanúk válaszainak irányát meghatározó kérdésekkel. Például:

*De eo utrum. Mondgya megh az tanu hiti után, mit tud, latot, avagy hallot masoktol is Kun Panna neveő bába aszony felől, hogy minémű varaslassokat, a vagy ördögösségeket cselekedet ez jelen való, a vagy el mult esztendőkbén, magat az fatenst, a vagy másokat megh varasolván és megh veszvén, és egyebeket is mit tud felőle: miképpen varáslot másokat, s miképpen vesztet megh?*⁵⁷

A másik típusú kérdésnél már konkrétan fogalmaztak. Ezekkel a kérdésekkel szinte a tanú szájába adták a kész szöveget:

*De eo utrum. Tudgyaé és emlékeziké a fatens rola, hogy a midőn az előtt egy esztendővel circiter, midőn Czika Ferencznek lába meg romlott volna, nem de nem magához hivatván a fatenst mondottaé nékie, s kérteé arra, hogy csak olyan erős szerrel gyogyicsa az eő lábát, mint a kivel a rihet és koszt szokták gyogyitanni, és ugyan azzal gyogyitván a fatens, s három hétre gyogyult meg? Secundo. És akkor ezen fatens mondottaé említett Czika urnak, hogy a Dioszeghy Andrásné rontotta volna megh azon sebes lábát?*⁵⁸

Az erre adott válaszból kiderül, hogy a tanúnak nem állt módjában kerek, a saját szavaival megfogalmazott szöveget elmondania, csupán helyeselhetette, vagy módosíthatta a kérdésben megfogalmazott állításokat.

Testis: honesta foemina Anna Fodor, Stephani Németh, inhabitatoris civitatis Rév-Comaromiensis conthoralis annorum circiter 83 jurata, examinata fassa est. Ad primum. Nem mondotta Czika Ferencznek, hogy a punctumban feltett formában gyogyicsa, hanem kérte, hogy gyogyicsa meg említet Czika Ferencz, amint kérésére meg is gyogyította. Ad secundum. Nem ugy, a mint föl van téve, hanem illy formán mondotta, ugy mint: „a kire gyanakszik kegyelmed, tehát a rontotta meg”.⁵⁹

A részletekig menő kérdés az események pontos rekonstrukcióját szolgálta, mindez pedig együtt járt azzal, hogy a bíróság mérlegelte a tanúvallomásokat, hogy azok megfelelnek-e a valóságnak, vagy sem. A fikció és a valóság közötti különbség

⁵⁷Komárom vármegye tanúvallatása a boszorkánysággal vádolt Kun Anna ellen. ŠOBA v Nitre, Komárom m. L., Büntető perek, Fasc. II. Nr. 18. Anno 1674., die 16. mensis Augusti.

⁵⁸ŠOBA v Nitre, Komárom m. L., Büntető perek, Fasc. VII. Nr. 27

⁵⁹Uo.

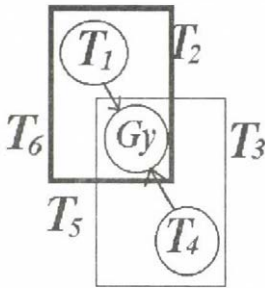
elhatárolása tehát a bírói ténymegállapítás szempontjából, és nem a tanúk szempontjából volt jelentős. A „Tudja-e, látta-e, hallotta-e” kérdés ezt a fokozati különbséget kívánta a tanúkkal megrajzoltatni. A bíróság tanúvallomásokot nem önállóan, nem egyenként értékelte ki, hanem összességében vizsgálta. Látómezejében a perfolymat alkotott egy egységet, melyet a tanúvallatások, a *benignum examene* és a torturális vallomások szakaszolhattak. A bírói ténymegállapítás az események olyan típusú rekonstrukciójából következett, mely önmaga is csak folyamatosságában létezett. Másként fogalmazva a rekonstrukció folyamata együtt haladt a nyomrögzítés és a jegyzőkönyvezés folyamatával.

Ezt a jelenséget egy 1741-ben lezajlott Tolna megyei perfolym feldolgozásával szemléltetném. Ha a bíróság előtt elhangzott szövegeket egy szinkronikus vizsgálatnak szeretnénk alávetni, akkor érdemes olyan pereket kiválasztani, ahol lehetőleg minden irat fennmaradt, és a perek közötti kapcsolat is egyértelműen kimutatható. A per — mely egy boszorkányüldözéses járvány vagy hisztéria kiteljesedését is jól példázza — a következő forgatókönyv szerint zajlott le:

1. szakasz: 1741. febr. 17. Simontornya: Tamás Zsuzsa *benignum examene*.; 2. szakasz: 1741. febr. 17. Simontornya: Boda Kata *benignum examene*.; 3. szakasz: 1741. márc. 3. Dunaszentgyörgy: Tamás Zsuzsa és Boda Kata elleni *tanúvallomások*.; 4. szakasz: 1741. márc. 14. Paks: Vörös Ilona elleni *tanúvallomások*.; 5. szakasz: 1741. márc. 1. Simontornya: Tamás Zsuzsa elleni *tanúvallomás, tanúk meghíttetése*.; 6. szakasz: 1741. márc. 18. Simontornya: Vörös Ilona *benignum examene*.; 7. szakasz: 1741. márc. 18. Simontornya: Tamás Zsuzsa *tortúravallomása*.; 8. szakasz: 1741. márc. 18. Simontornya: Vörös Ilona *tortúravallomása*.; 9. szakasz: 1741. márc. 18. Simontornya: Tamás Zsuzsa és Vörös Ilona *ítélete*.; 10. szakasz: 1741. márc. 22. Simontornya: Horváth Ilona *benignum examene*.; 11. szakasz: 1741. márc. 22. Simontornya: Zdur Panna *benignum examene*.; 12. szakasz: 1741. márc. 22. Simontornya: Pader Antal *benignum examene*.; 13. szakasz: 1741. nov. 1. Simontornya: Fehér Ilona *benignum examene*.; 14. szakasz: 1741. nov. 12. Madocsa: Fehér Ilona elleni *tanúvallomás*.; 15. szakasz: 1741. nov. 13. Bölcse: Bak Kata és Deák Jánosné elleni *tanúvallomások*.; 16. szakasz: 1741. nov. 14. Dunaföldvár: Horváth Ilona elleni *tanúvallomások*.; 17. szakasz: 1741. nov. 17. Simontornya: Bak Kata és Deák Jánosné elleni *tanúvallomás és tanúk meghíttetése*.; 18. szakasz: 1741. nov. 17. Simontornya: Horváth Ilona elleni *valló tanúk meghíttetése*.; 19. szakasz: 1741. dec. 11. Simontornya: Fehér Ilona *ítélete*.; 20. szakasz: 1741. dec. 14. Simontornya: Fehér Ilona *tortúravallomása*.; 21. szakasz: 1741. dec. 14. Simontornya: Fehér Ilona *tortúra utáni vallomása*.⁶⁰

⁶⁰ 1. szakasz: SCHRAM 1970. 2/476–477; 2. szakasz: SCHRAM 1970. 2/477–478; 3. szakasz: SCHRAM 1970. 2/479–483; 4. szakasz: SCHRAM 1970. 2/487–497; 5. szakasz: SCHRAM 1970. 2/483; 6. szakasz:

Ez a perfolymat a bírósági procedúra minden elemét tartalmazza, „története” 21 fejezetre tagolódik. A bírósági jegyzőkönyveket 1741. február 17-én kezdték el vezetni, és 1741. december 14-én fejezték be. A nyomozást Perczel József alispán utasításának megfelelően Czompó József, a földvári járás szolgabírája vezette.

Egy tanú véleménye egy gyanúsítottról (egyéni vélemény)

Páli Péterné Vörös Ilona 62 éves kálvinista asszonyt, Madocsán özvegy Konkodi Péterné Fehér Ilona 50 éves katolikus asszonyt, Böleskén az öreg Bak Katát és menyét Deák Jánosnét, Dunaföldváron Zdur Panna 69 éves, Horváth Ilona 60 éves katolikus asszonyokat és Páder Antal 17 éves katolikus legényt fogták el, és szállították a vármegyei ítélszék elé. A kilenc személy ellen a vád boszorkányság volt. A vizsgálóbíró vezette bizottság 1741. március 17-től december 14-ig kihallgatott Dunaszentgyörgyön tíz, Pakson hat, Madocsán hét, Böleskén tizenegy, Dunaföldváron három tanút. Tárgyi bizonyítékként füvet, gyógyszereket, csontokat és egy dobot foglaltatott le. A kilenc gyanúsítottból hármat — kihallgatás után — tortúrán faggattak, majd máglyahalálra ítélték.⁶¹

Ahhoz, hogy a tanúk egyes véleménye és a bíróság előtt kirajzolódó rekonstruált történet különbségét megértsük célszerű a szövegeket szegmenseikre is szétszedni.

4.1. ELBESZÉLÉS VAGY BÍRÓSÁGI TÖRTÉNET: AZ EGYES TANÚK VÉLEMÉNYE A GYANÚSÍTOTTÓRÓL

A fent említett perfolymat egyik vádlottja, Vörös Ilona ellen egy tanú, Szlaninkai János paksi postakocsis a következőket vallotta: „*Méggh in anno circiter 1736-dik*

SCHRAM 1970. 2/491–493; 7. szakasz: SCHRAM 1970. 2/478–479; 8. szakasz: SCHRAM 1970. 2/484–487; 9. szakasz: SCHRAM 1970. 2/484; 10. szakasz: SCHRAM 1970. 2/503–504; 11. szakasz: SCHRAM 1970. 2/493–494; 12. szakasz: SCHRAM 1970. 2/494–495; 13. szakasz: SCHRAM 1970. 2/495–496; 14. szakasz: SCHRAM 1970. 2/496–500; 15. szakasz: SZILÁGYI 1987. 492–493; 16. szakasz: SCHRAM 1970. 2/504–505; 17. szakasz: SZILÁGYI 1987. 498; 18. szakasz: SCHRAM 1970. 2/505; 19. szakasz: SCHRAM 1970. 2/495; 20. szakasz: SCHRAM 1970. 2/500–503; 21. szakasz: SCHRAM 1970. 2/500–503.

⁶¹ SCHRAM 1970. 2/476–505; SZILÁGYI 1987. 440–442, 492–493.

Esztenőben Szilva érésnek ideiben, a fatens Daróczi Ferencz Urannál szolgálván, egykor, a Palánkon kívül bízás vermet bontott, s ezen Vörös Ilona a honya alatt egy kosár fejér szilvát vívék ment, kit megh szollítván a Fátens, hogy adna szilvát neki, eő Is tyukjainak buzát adna érte, de Vörös Ilona nem adott, mondván, hogy neki utya volna, a fatens pedig felelt, hogy ha uton nem adna, kertibőlis, ha arra uttya lenne, fogna szedni, a mint kevés idő múlva, köllött a Fátensnek Dunára vizért menne, s az alkalmatossággal egy kannával kertjében Vörös Ilonának szedet szilvát, azt látván Vörös Ilona, szítta, s fenyegette a Fatenst, hogy megh fogja mondani Daroczy Ferencz Urannak, de Vörös Ilona a fatensre gonoszt nem tett, hanem mingyárt azon este vacsoráját a Fátens el végezvén, Lovakhoz mivel kocsis lévén az Istalloban ment, és ott ágyára fél oldalára le dőlven dohányozott, és egy kevésbé el is szunyadott. Vörös Ilona hozzá bé menvén, száját a Fátensnek megh fogván két felé húzta, kire fel ébredvén a Fátens, s maga elöt Vörös Ilonát megh látván egész a házáig kergette, s ott egyszer s mind elötte el tiint, ennek utána pedig, mint egy hat hónappal, midőn a, Fátens Földvára Stafétát vit volna este cir. kilencz, vagyis tíz ora tájban Kömlöd táján egy dombon Vörös Ilonát, kit a fatens három Társai közül ki ismért, tanczolván egyiktől közüllök, a Fátens hallotta mondaní, fogjuk megh, és szedgyük ki a Csontját, de a harmadik, kit nem ismervén, ellent álot mondván: Ne báncsuk, ugyan békességessen a Fátens el ment, nem is bántották, de Vörös Ilonát ki ismerte szaváról, és sántaságáról, közüllök, ezek után két Társaival Vörös Ilona el repülvén Duna felé, s el tiint.⁶²

Ha Szlaninkai szövegét részeire bontjuk, a következő szegmenseket találjuk: 1. konfliktus Szlaninkai és Vörös Ilona között. Vörös Ilona nem ad szilvát a tanúnak; 2. második konfliktus. Szlaninkai Vörös Ilona kertjében szilvát lop; 3. Vörös Ilona megfenyegeti a tanút, hogy beárulja a földesúrnak a lopás miatt; 4. Vörös Ilona természetfeletti alakban éjjel megjelenik a tanúnak, és a száját félrehúzza. A tanú álmából fölriadva a Vörös Ilonának vélt alakot elkergeti. 5. hat hónappal később a Paks–Dunaföldvár közötti úton, a kömlödi dombnál három asszony, köztük Vörös Ilona, természetfeletti alakban megfenyegeti a tanút, hogy kiszedi a csontját. Egy másik asszony viszont ezt megakadályozza. Ezek után a három asszony elrepül a Duna felé.

Mit is tartalmaz ez a tanú szerint 1736-ban lezajlott élmény-történet? Szlaninkai egy valós társadalmi viszonyokból fakadó konfliktus (kéremszolgálat, terméslopás) mellett elmond egy természetfeletti megjelenést is tartalmazó konfliktust: a tanú egy mulatozó és rontó szándékú társasággal kerül szembe. Pócs Éva szerint a magyarországi népi boszorkányszombat elképzelések nagy részénél kimutatható a korábbi tündérmulatságok jelenléte. Az „embervilágon” kívül eső térben, jelen esetben a kömlödi dombon megjelenő három rontószándékú asszony, egy korábbi tündérhiedelem „elboszorkányosodott” alakjai. Erre utal a szövegben az, hogy a három alak tulajdonképpen az „emberi világon” kívül, a „tündérvilágban” jelenik meg, valamint az, hogy a jelenés végén az asszonyok elrepülnek.⁶³ Szlaninkai tehát a bűrságnak egy meglévő hiedelem „emberiesült” változatát mondta el, de mindezt

⁶² SCHRAM 1970. 2/487–488.

⁶³ PÓCS 1986. 214.

úgy mint „igaztörténetet”, hiszen a hiedelemalakok konkrét személyben testesültek meg. A tanú által elmondott csontkiszedés, mint szimbolikus rítus, szintén egy korábbi hiedelem „elboszorkányosodott” változata volt. Ezzel a történettel párhuzamot mutatnak azok a balkáni hiedelemmondák, melyekben a sorsasszonyok, moirák, nereidák hármass csoportja megtanácskozza a kárvallott további sorsát. Ketten ellene vannak, a harmadik azonban megkegyelmez neki. A csontkiszedés kontextusában a három asszony, a tanú által elmondott boszorkánymondában, beavató–elhívó szellemként tevékenykedett.⁶⁴ A példa azért is érdekes, hisz az elbeszélte történetet a bíróság valóságosan megtörtént eseményként értelmezte. A fikció és a valóság közötti határvonal meghúzása tehát nem attól függ, hogy az adott történetet ma miként értékeljük, hisz a rontás-narratívok zömét mind a bíróság, mind a tanúk igaz és hiteles elbeszélésnek tartották.

A tanúságtetés egy sajátos bírósági szituáció eredményeként válik elbeszéléssé. A vallomás szövegét nagyban befolyásolja a helyi elbeszélés-kultúra és a bíróság által használatos jogi nyelvezet. Az elbeszélések a kérdések többszöri elhangzása alatt az eljárás folyamatában konstruálódnak. „A gyakorlás (a gyakori felidézés) frissen, elevenen tartja az emlékeket, éppúgy, ahogyan a rendszeres torna az izmokat; nem kevésbé igaz viszont, hogy ha túlságosan gyakran hívnak elő és öntenek szavakba egy-egy emléket, az lassanként sztereotípiává merevedik, a bevált, kristályos, csiszolt, cizellált alakban rögzül, majd befészkei magát a nyers kép helyére, és egyre tovább burjánzik az eredeti rovására.”⁶⁵ — írta a tanúvallomást tevők elbeszéléseiről Primo Levi. Ebben az értelemben az elhangzott szövegek a tanúvallomást tevő szempontjából hiteles elbeszélésnek, bizonyító erejű tanúságtételnek, a bíróság szempontjából a rekonstruálható események egyik elemének, a tanulmányíró szempontjából viszont sztereotípiába merevedett hiedelemmondának értékelhetők. Vagyis a mi nézőpontunkból a nyomozást végző hatóság a tanúvallomást, mint egy népi-, archaikus-, de már „elboszorkányosodott” hiedelemszöveget úgy értelmezett, mint egy, a bíróság érdekeinek megfelelő diabolizált boszorkányszombat-elképzelés.

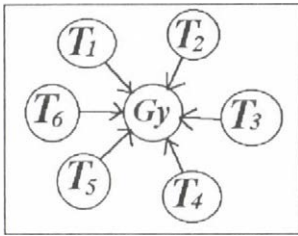
4.2. ELBESZÉLÉS VAGY BÍRÓSÁGI TÖRTÉNET:

A BÍRÁK TAPASZTALATA A GYANÚSÍTOTTRÓL A TANÚVALLOMÁSOK ALAPJÁN

A tanúvallomások — bár legtöbbször abban a községben kerültek lejegyzésre, amelyikből a vádlott származott — mindenképp magukon viselték a bírósági eljárás hatását. Ezt a hatást azonban felerősítette az a tény is, hogy az egyes jegyzőkönyvekbe felvett tanúvallomások a bírák előtt egységes képként jelentek meg. Másként fogalmazva a néhány tucat, egyes esetekben százal is több tanú kihallgatása után a bíróság elsősorban a hasonlóságokra figyelt és lehetőleg minél több esetet próbált a valóságnak megfelelően rekonstruálni. Ez azt eredményezte, hogy nem a tanúk önálló véleményére voltak kíváncsiak, hanem, hogy a számos

⁶⁴ PÓCS 1986. 235–236.

⁶⁵ LEVI 1990. 23.

A gyanúsítottról kirajzolódott kép a bíróság előtt (közvélemény)

annál inkább figyelemre méltó tanulmánya is ezt a problémát járta körül. K. Horvát Zsolt Renaud Dulongra hivatkozva a narratív történeti forrásokat a tanúságtétel kategóriájába sorolja, majd felteszi a kérdést, hogy mit kezdünk ezekkel a forrásokkal, ha mindezek nem használhatóak eseményrekonstrukcióra. Szerinte az ilyen jellegű szövegek elemzése, feldolgozása során helyesebben járunk el, ha az akár egy szerzőtől származó eltérő narrációkat is „autonóm, lehetséges (szöveg)világoknak” feltételezzük, és az „igaz-hamis problematika firtatása helyett inkább a narrátor beszédstratégiáját” elemezzük.⁶⁷ „Igy a historikusoknak nem a «történeti valóság» avítt, statikus, nehezen tartható fogalmára kell koncentrálnia, hanem az elbeszélések által létrehozott mentális univerzumokra, melyek aztán a történész olvasatában válnak «lehetséges történelmekké».”⁶⁸ Ha megfogadjuk a tanácsot, akkor érdemes a bíróság által létrehozott szövegeket is ilyen autonóm szövegvilágok feltételeznünk. Hozzá kell azonban tenni, hogy ezek a szövegvilágok egymásba ágyazottan vannak jelen. A tanúelbeszéléseknek, valamint a gyanúsítottak és a bíróság párbeszédeinek írásba rögzítése több mentális univerzum egymásbafonódását feltételezi. Ezt az egymásbafonódást pedig a bíróság interpretációs technikája valósítja meg. Ennek a technikának a megértéséhez érdemes felhasználni egy, a társadalomtudományokban nem olyan régen felbukkant értelmezési modellt, mely lényegében az elbeszélők „itt és most” szerveződő kvázi-közösségének interpretáló tevékenységét írja le.⁶⁹ A modell-alkotó Fish „lényegében két — megközelítésében szorosan összetartozó és egymást kiegészítő — hipotézist fogalmaz meg. Egyrészt azt, hogy interpretív közösségnek az a bármekkora és bármilyen összetételű, formális vagy informális szerveződésű csoport tekinthető, amelynek tagjai valamilyen dolgot/szöveget adott időben és kontextusban azonos módon értelmeznek; s az ily módon definiált közösség olvasata

tanú által elmondott szöveg alapján miként rajzolódik ki egy történet a vádlottról. A tanúvallomások közötti különbséget a jegyzőkönyvet vezetők kevésbé érzékelték, érzékeltették. Egy-egy vádlottról több, különböző személyiségű tanú is nyilatkozott, akik általában különböző típusú szöveget mondtak el, mégis a bírák előtt ezek a személyes különbségek összemosódtak.⁶⁶

A tanúk által elbeszélte személyes és a jegyzők által összeállított, leírt bírósági narrációk megkülönböztetése a történeti rekonstrukciókra is érvényes képlettel szolgálhat. K. Horváth Zsolt a történeti tanúságtételről írt rövid, de

⁶⁶ Az ötlet közvetve egy, az antropológiai terepmunka technikáit ismertető kézikönyvből származik, melyben a státushierarchiát próbálták meghatározni hasonló elven. Ezzel a módszerrel a személyes vélemény és a közmegegyezés ténye egyaránt kimutatható volt. PELTO 1970. 59–61.; A szövegek részletes elemzését lásd: TÓTH G. 1999b.

⁶⁷ K. HORVÁTH 1998. 381.

⁶⁸ U.o.

⁶⁹ Az „elbeszélő közösség” és az „interpretív közösség” fogalmakról v.ö. még TÓTH G. 2002.

nem feltétlenül esik egybe az „üzenet” küldőjének/szerzőjének a saját értelmezésével vagy szándékával. Másrészt pedig azt, hogy valamely dolog/szöveg annyiban és attól válik azzá, ami, amennyiben és ahogyan azt egy interpretív csoport értelmezi.⁷⁰ — írja mindezzel kapcsolatban Kristóf Ildikó. „Interpretációink létrejöttük kontextusából (az illető közösségből) „kilépve”, más kontextusokban éppenséggel érvénytelen-né/hamissá is válhatnak.”⁷¹ Fish felfogásában az interpretív közösség megnevezés nem előfeltételezett jogi, vagyoni vagy társadalmi kategóriákra vonatkozik, hanem értelmező tevékenysége során működésében megragadható bármely közösségre, amelyre egy kutató csak rábukkan. E megközelítésnek Kristóf Ildikó abban látja előnyét és újszerűségét, „hogy segítségével kiszűrhetők és (remélhetőleg) értelmesen le is írhatók az emberi/közösségi interakciónak azok a parányi, olykor csak tisztavirág-életű formái, amelyeket az osztályokban, rangokban vagy vagyoni rétegekben gondolkodó teóriák (nagy elbeszélések) mintegy a «testükkel» fednek.”⁷²

Fish két tézise mellé Kristóf Ildikó egy harmadik — az interpretív közösségek, valamint a bourdieu-i társadalmi pozíciókhoz kötődő szimbolikus tőke koncepcióira épülő — munkafogalmat állított fel: az interpretív tőke fogalmát. Ezen azt, „a szituációhoz kötött, az adott interakcióban megfelelőnek tartott verbális és nonverbális viselkedésre vonatkozó tudásanyagot” érti, „amit egy interpretív közösség közösséggé formálódásának a folyamata alatt halmoz fel, s amit bármilyen (intertextuális értelemben vett)” szöveg értelmezéséhez felhasznál. „Végző soron ez az, ami azáltal, hogy egyfajta közösen birtokolt és használt interpretív szűrőt alakít ki tagjaiban, a csoportot interpretív közösséggé teszi.”⁷³

Lényegében tehát arról van szó, hogy maga a bírósági szituáció teremti meg azt az interpretív közösséget, mely a bíróság játékszabályainak megfelelően — például kérdőívek felhasználásával vagy torturális kényszerítő eszközökkel vagy jogi kézikönyvek segítségével — folyamatosan megpróbál megfelelni egyrészt a bírósági, másrészt a helyi konfliktus-gerjesztette elvárásoknak. A bíróság által meghallgatott elbeszélések a bírósági eljárás hatására válnak történetté. Ezek a történetek pedig a hatósági személyek értelmező tevékenységének megfelelően egy bírósági interpretációs szűrőn keresztül válnak a büntetőper „bűncselekményévé”, majd pedig a bírói ténymegállapítás alapjává.

5. ESKÜ VAGY VALLOMÁS

A 18. században a tanúk számának fokozatos csökkenése az újabb bizonyítási technikák megjelenését eredményezte. Mindez pedig párhuzamos volt azzal a tendenciával, hogy az egyre kevesebb számú tanút egyre részletesebben kérdezték ki. Már nem az volt a cél, hogy minél több tanút hallgassanak ki, hanem az, hogy a lehető legpontosabban tudják 1. a nyomokat rögzíteni 2. az eseményeket re-

⁷⁰ SZ. KRISTÓF 1998. 67.

⁷¹ U.o.

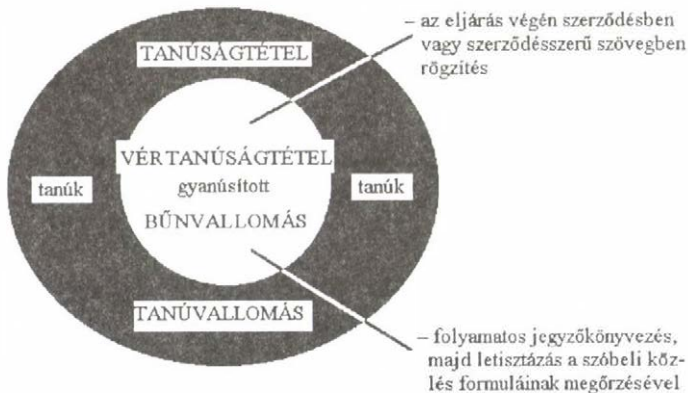
⁷² U.o.

⁷³ U.o.

konstruálni, 3. a folyamatot dokumentálni. Vagyis a 18. század gyakran több oldalas, csak egy-egy személytől származó tanúvallomásait annak köszönhetjük, hogy egyrészt a bíróság azt tartotta kívánatosnak, ha a tanú a lehető legpontosabban és a legrészletesebben beszéli el a bűnesetet, másrészt lehetőség kínálkozott a tanúvallomás bírósági szóbeliségének kiteljesedéséhez. Paradox módon azt is mondhatjuk, hogy a bírósági szóbeliség kiteljesedése együtt járt a bírósági írásbeliség minőségi átalakulásával.

A jegyzőkönyvek nem csupán regisztrálták a bírósági procedura szereplőinek személyes adatait és hittételét, hanem arra is törekedtek, hogy a bűnelkövetés eseményének történetiségét ragadják meg. Ebből a szempontból már nem az volt a fő cél, hogy lehetőleg minél több tanút meghallgassanak, hanem az, hogy egy-egy tanú elbeszélése minőségi bizonyíték legyen a gyanúsított ártatlansága vagy bűnössége mellett. Ez a folyamat lényegében nem más, mint az, hogy miként alakult át a tanúságtétel fokozatosan tanúvallomássá, a gyanúsított esetén pedig azt mutatja, hogy a vértanúságtételből, vagyis az ártatlanság vagy bűnösség bizonyítását szolgáló test által végrehajtott aktus miként változott át bűnelbeszéléssé. A bűnnel gyanúsított személy bizonyító aktusai, valamint a bűnelbeszélés beszédaktusa között sajátos átmeneti formának tekinthetők a tortúra során kicsikart vallomások. Ebben a bírósági szituációban még együtt van jelen a gyanúsított test által végrehajtott vértanúságtétele, valamint a kínvallatás során rögzített bűnelbeszélés. A cselekvés és az elbeszélés közé azonban egyértelmű határok húzhatók.

	Vádelvű eljárás	Nyomozati elvű eljárás
narrativitás	– kinyilatkoztatás	– történet
formulák	– rítusszöveg-formulák alkalmazása	– a szóbeliség formuláinak megőrzése
szóbeli műfaj	– eskü jellegű szövegek	– vallomás-elbeszélések
írásbeli műfaj	– szerződés jellegű szövegek	– jegyzőkönyv
rögzítés módja	– az eljárás végén írásos rögzítés	– folyamatos dokumentálás, majd az eljárás végén letisztázás

Össességében elmondhatjuk, hogy míg a vádelvű eljárásban a procedúra végén alkalmazott szerződészerű rögzítésen, addig a nyomozati eljárásban a nyomozás és a bizonyítás *folyamatának* szövegszerű dokumentálásán volt a hangsúly. A nyomozati elvből következett, hogy a nyomok rögzítése elengedhetetlen kelléke volt az eljárásnak, mely túlnyomó többségében nem állt másból, mint a vallomások gyors, piszkozatjellegű lejegyzéséből, majd ennek letisztázásából, valamint a tárgyi bizonyítékok lajstromának elkészítéséből. A nyomozati szakaszt követő bizonyító szakaszban szintén nagy szerep jutott az írásban történő rögzítésnek, itt azonban már nem a nyomrögzítés, hanem a bírósági perbeszédék dokumentálása volt a cél. Viszont minden esetben a *folyamaton* volt a hangsúly. A folyamat rögzítése lényegében az események „történeti” rekonstrukcióját jelentette. Nem véletlen tehát, hogy a nyomozati eljárás még írásban sem szakadt el teljesen a szóbeliség kötöttségeitől, legfőképpen pedig a párbeszédés kérdés-felelet formától. A vádelvű eljárás jellemző szóbeli műfaja az eskü, írásbeli műfaja pedig a szerződés, ezzel a szemben a nyomozati eljárás szóbeli műfaja a vallomás, írásbeli műfaja a jegyzőkönyv, segédeszköze pedig a kérdőív volt.

Lényegében tehát a következő folyamat zajlott le: a jelenlét cselekvésaktusából vallomás formájában megmutatkozó beszédaktus, a tanúságtételből írásban rögzített tanúvallomás, a vértanúságtételből pedig tortúrával kicsikart vallomás, majd egyszerű bűnelbeszélés lett.

IRODALOM

BARTLETT, Robert

1986: *Trial by Fire and Water: The Medieval Judicial Ordeal*. Oxford–N.Y.,

BÉLI Gábor

1999: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Bp.–Pécs.

BÉLI Gábor–KAJTÁR István

1988: Az osztrák (-német) büntető jogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században (a *Praxis Criminalis*). In: *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből*. Pécs.

BESSENYEI József (szerk.)

1997: *Magyarországi boszorkányság forrásai I*. Bp.

CONAN, Éric

1998: *Le Procès Papon. Un journal d'audience*. Paris.

DAVIS, Natalie Zemon

1987: *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in the sixteenth century France*. Stanford.

ECKHART Ferenc

1954: *A földesúri bíraskodás a XVI-XVII. században*. Bp.

ECSEDY Judit

1975: Kithonich Johannes = *Magyar Könyvszemle 1975*.

DULONG, Renaud

1998: *Le témoin oculaire. Les conditions sociales de l'attestation personnelle*. Paris, Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales. *Recherches d'histoire et de sciences sociales / Studies in History and the Social Sciences* 79.

- HOLL Béla
1980: *Ferenczffy Lőrinc, egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp.
- K. HORVÁTH Zsolt
1998: A történeti tanúságtételről. Hozzászólás Gyáni Gábor tanulmányához = *Budapesti Könyvszemle* 10 (1998) 4. sz. Tél 379–382.
- KÁLLAY István
1985: *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Bp.
- KARÁCSONYI János–BOROVSKY Samu
1903: *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Az 1550-iki kiadás hű másával együtt. [Regestrum Varadinense. Examinum ferri candentis. Ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis A. 1550 illustratum sumptibusque Capituli Varadinensis]* Bp.–Nagyvárad.
- KATONA Géza
1977: *Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei*. Bp.
- KISS András
1994: A kolozsvári Torony és lakói. In: Kiss András szerk.: *Források és értelmezések*. Bukarest, Kriterion, 70–83.
- KITHONICH Johannes
1619: *Directio methodica processus judicary juris consuetudinary incltyi regni Hungariae. Tynaviae* [RMK II. 392; RMK II. 393. valamint magyar fordítása RMK I. 791]
- KLANICZAY Gábor – KRISTÓF Ildikó – PÓCS Éva
1988: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadások*. Bp.
- KOMÁROMY Andor
1910: *A magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Bp.
- LEVI, Primo
1990: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Bp.
- MUSURILLO, H.
1972: *The Acts of the Christian Martyrs*. Oxford.
- NIVELLE, Pascale
1998: *Crimes contre L'humanité. Barbie, Touvier, Bousquet et Papon*. Paris.
- PELTO, Pertii
1970: *Anthropological Research. The Structure of Inquiry*. New York.
- PÓCS Éva
1986: Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán = *Ethnographia* XCVII. 134–146.
- Praxis Criminalis*
1697: *Formula Processus Judiciü Criminalis seu Praxis Criminalis*. Editio II. Tynaviae.
- SCHOTT, Heinz
1993: *Die Chronik der Medizin*. Dortmund.
- SCHRAM Ferenc
1970: *Magyarországi boszorkányperek* 1–2. Bp.

- 1982: *Magyarországi boszorkányperek* 3. Bp.
- SUGÁR István
1987: *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben.* Bp. 245–252.
- SZABÓ T. Attila
1958: Udvarhelyszéki tetemrehívás 1589-ből = *Magyar Nyelv* LIV (1958) 136–137.
- SZ. KRISTÓF Ildikó
1998: Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól = *Tabula* 1 (1999) 1. sz. 60–84.
- SZILÁGYI Mihály
1987: Boszorkányperek Tolna megyében. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* XI. Szekszárd, 1987. 437–513.
- TÓTH G. Péter
1999a: Szexháború? Avagy férfiak és nők konfliktusa a magyarországi boszorkányperekben = *Tabula* 2 (1999) 2. sz. 3–24.
1999b: „Jól tudom az én testemet a tűz emészti meg, de már én arról nem tehetek.” Három történet egy 18. századi boszorkányról a bírósági eljárás tükrében. In: *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* (Szerk. Benedek Katalin–Csonka Takács Eszter) Bp., 1999.
2000: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere 1408–1848.* Bp.–Veszprém.
2002: A „közösség” fogalmának megalkotása, felszámolása és széthullása. In: Pócs Éva (szerk.): *A közösség [ideiglenes cím] Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszékének Évkönyve, Pécs (megjelenés előtt).*
- VANYÓ László (szerk.)
1984: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek. Ókeresztény írók VII.,* Bp.
- VARGA Endre
1958: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek.* Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forrás kiadványok 5. Bp.
- WENZEL Gusztáv–ECKHARDT Ferenc
1946: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Budapest
- WERBŐCZY István
1897: *Werbőczy István Hármaskönyve.* Magyar Törvénytár. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetésekkel és utalásokkal ellátták Dr. Kolosváry Sándor és Dr. Óvári Kelemen. Bp.
- WIEVIORKA, Annette
1989: *Le Procès Eichmann.* Bruxelles.
1998: *L'ère du témoin.* Paris.
- ZLINSZKY János
1995: *Római büntetőjog.* Bp.–Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

SUMMARY

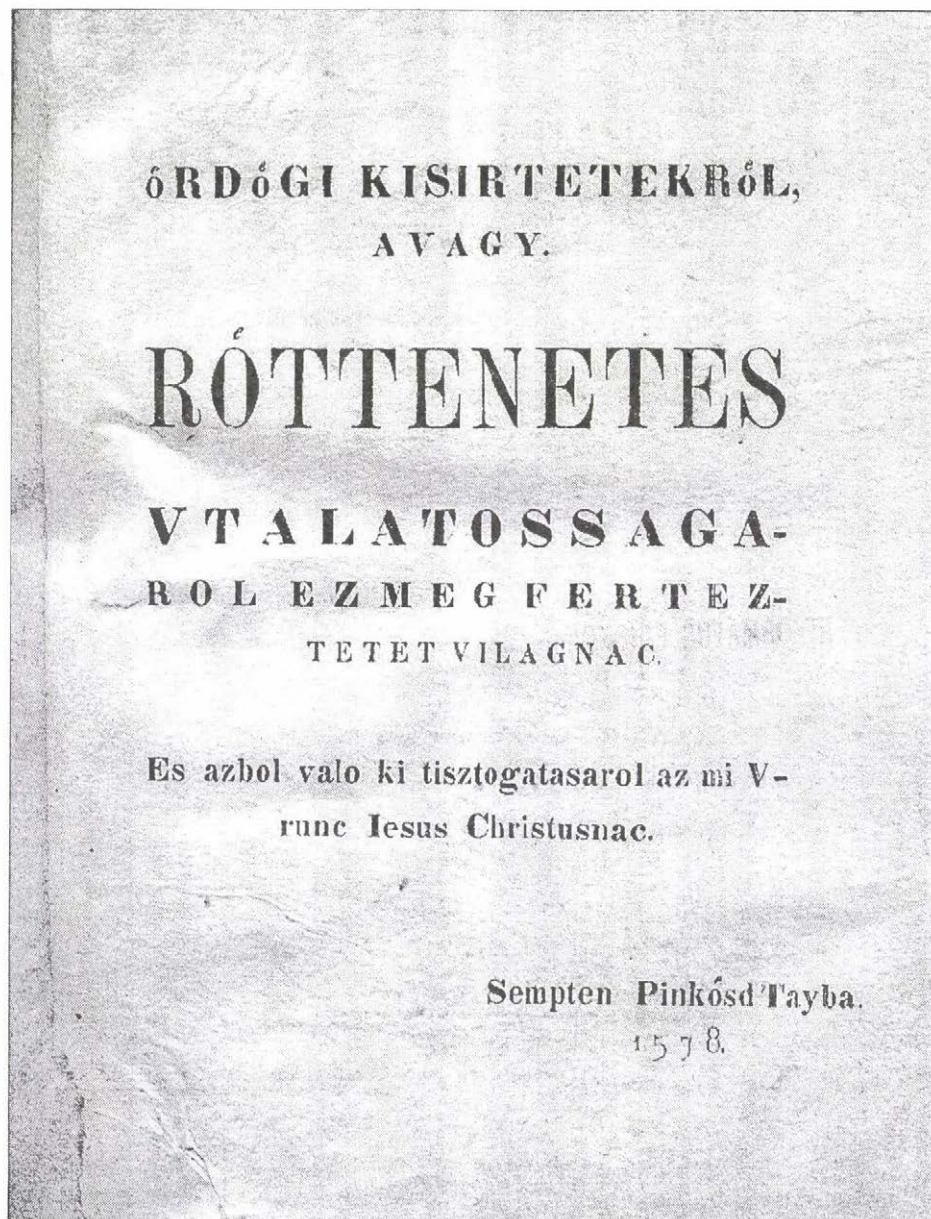
PÉTER TÓTH G.**Attestation or Testimony/Contract or Roll****Contact between written records and verballity in criminal procedures in the Early Modern Age**

Penal law and procedural law basically operated according to two jurisdictional models (1) The demonstration system operating on the principle of prosecution and ordeal, which was general in Hungary during the 11th–15th centuries, and (2) procedures operated on the principle of investigation, torture and testimony which was used in the legal practice from the 16th–17th centuries upto the beginning of the 19th century.

8. kép

Illusztráció Comenius: *Orbis pictus* című művének pozsonyi kiadásából (1796)

9. kép

Bornemissza Péter: „Ördögi kisértetekről” című művének címlapja (Sempte, 1578)
(Pápai Református Gyűjtemények könyvtára, RMK I. 148.)

SÉRA BÁLINT – SZALÁNSZKI EDIT

Falra hányt ördög **Vallási és hiedelemmotívumok a 17–18. századi
kéziratos protestáns prédikációkban*

FALRAHÁNYÁS, (KONKOLYH)INTÉS

KÖZISMERT, hogy a középkortól az írásbeliség az elit kultúra struktúraszervező eleme, míg a populáris kultúra éppen a szóbeliségén keresztül közelíthető meg helyesen. Van azonban néhány olyan műfaj, amely utólag egyfajta membránként fogható fel a két réteg között — már ha e két réteg egyáltalán elkülöníthető nagyobb veszteségek nélkül —, ilyen a prédikáció is. Mivel tehát a két sík metszéspontjában van, feltételezhető róla, hogy megmutatja, milyen elemek vándorolnak „fentről le” és fordítva. De hogy ez valóban így van-e, a későbbiekben majd kiderül.

Az egyszerű szabállyal szembeni kétségek azért merülhetnek fel, mert azok a vándorelemek, amelyekről szó lesz, ellentmondásba kerülnek a műfaj belső normáival. Hiszen prédikációkról van szó, ráadásul protestáns prédikációkról. Vagyis a Szentírás *magyarázatáról*, értelmezéséről, ami elsőre talán nem is olyan kézenfekvő, mint amilyennek látszik, hiszen a katolikus prédikációkból a 16. századra szinte nyomtalanul elpárolog a szentírásmagyarázat, az egyéb liturgikus elemek rovására¹, s a reformáció vallási programja éppen ezzel szemben fogalmazódott meg, s így — kissé sarkítva — az irodalomelméletek archetípusa lett a hermeneutikai fordulata miatt. „Természetes dolog, hogy ez a körülmény teljesen megváltoztatta az igehirdetés eddigi gyakorlatát. Egyszerre eltűntek [sic!] az egyházi és profán történetekből vett legendák, mesék; egyházi és világi bölcsek tekintélyére való hivatkozás, mert a szentírásban maga az élő Isten beszél.”² Az a kérdés, hogy a 17. századi külső támadásokból következően meglehetősen „dogmatikus” protestáns igehirdetési elmélet „puhul-e” a (kevésbé harcos) későbbi évszázadokban, példának okáért a vizsgált időszakunkban, a 17–18. században, hiszen ha kicsit enyhül az értelmezés és a prédikáció műfaji szabályozottsága, megnyílhat az út újra az idézetben említett legendák, mesék, példázatok, adomák és legfőképp hiedelmek számára. Talán sokak elkeseredésére azt kell mondanunk a vizsgált szövegek alapján, hogy alig tapasztalható ezen a fronton változás: textus,

* A tanulmány az OTKA T 026586 támogatásával készült.

¹ Vö. RAVASZ 1915.² RAVASZ 1915. 68.

summa, magyarázat, tanúság, s közben esetleg valamilyen exemplum (legtöbbször csak nyomaiban).

Az, hogy ez a jelenség mennyiben műfajspecifikus, azaz hogy a műfaji kötöttségek túl vannak-e más okai is, arra csak összehasonlító elemzések adhatnak választ, ez azonban meghaladná erőnket (ráadásul a képlet korántsem ilyen egyszerű, gondoljunk csak az *Ördögi kísértetekre*). Számtalan ok közt figyelembe kellene venni azt is, hogy milyen kontextusban hangzottak el ezek a beszédek, hiszen egy falusi és egy városi lelkész ideológiai beágyazottsága igen eltérő (itt nem a vulgármarxista, sokkal inkább a fogalom Foucault–Althusser-féle megközelítéséről van szó) — noha az efféle rekontextualizációs kísérletek sikerességével kapcsolatban kissé szkeptikusak vagyunk.

Mindezeket azért kellett bevezetésül elmondanunk, mert annak a kutatási programnak az implicit feltevéseit, amelynek forrásfeltárásában csekély mértékben részt veszünk, nem mindig igazolják az eddigi eredmények.

Néhány szó a kutatásról: 1996-ban indult el, és távolabbi célja a magyar folklór teljes vallási és főképp hiedelmi motívumkincsének feltérképezése. Legcélravezetőbb a kutatási pályázat szövegéből idézni a kitűzött feladatokat, mert itt megjelennek az említett előfeltevések: „Az adatbázis és mutató a folklór mitológiai (vallási) motívumaira terjed ki, és kiegészül az elit kultúra forrásaiban előforduló folklórmotívumokkal. Ezzel a magyar (és európai) folklór-műfajok tematikájának igen széles, minden műfajban jelenlévő közös — néhány műfajban kizárólagos — rétegét jelöltük meg, amelynek révén az európai folklór fontos belső csomópontjai és külső — folklóron kívüli — kapcsolódási szálai ragadhatók meg. E motívumok rendszere több műfaj közös archaikus »mitikus rétegét«, »történeti gyökereit« jelentik.” A kutatás feldolgozandó forrásanyagát képezik a magyar folklór prózai és verses műfajai — hiedelem-szövegek, eredetmondák, legendák, exemplumok, archaikus imák, ráolvasások, tündérmesék, a ritusköltészet, illetve az irodalmi műfajok — és az elitkultúra dokumentumai —: látomásirodalom, mirákulumelbeszélések, hagiográfia, hitvita-irodalom, demonológiai irodalom, elit mágia-, illetve varázslóirodalom, didaktikus irodalom, kalendárium, boszorkányperek, varázslóperek, egyéb bírósági dokumentumok és a prédikációk. A munka közben a létrejött anyagból folyamatosan épül fel egy olyan számítógépes adatbázis-rendszer, amely tartalmazza a vizsgált műfajok teljes motívumrendszerét, ezáltal nemcsak összmutatóként, hanem műfajmutatóként is használható.

Mi a 17–18. századi kéziratos protestáns prédikációs korpusz egy vékony szeletét, 13 szerző 19 kötetnyi prédikációját tekintettük át a Debreceni Kézirattárban. Ez a több ezer oldalnyi anyag már a feldolgozás során rengeteg módszertani ellentmondást vetett fel — s a leggyakrabban felmerülő probléma éppen a motívum fogalma volt. Egy magyar szakos egyetemi hallgató a fogalom kapcsán elsősorban valamilyen narratív szekvenciára gondol, amely különböző műfajokon, különböző variációkban akár évszázadokon is átível. Egy ilyen fogalom azonnal felveti az azonosság/különbözőség erőteljes metafizikai beágyazottságú fogalmait az ismétlődés fogalmában; például tekinthető-e motívumnak az *Odüsszeia*, amikor Joyce-nál, vagy akár már Vergiliusnál megjelenik? Vagy egy másik szélsőséges példaként említhetjük az elhíresült Roland

Barthes-tanulmányt, az *S/Z*-et³, amelyben — nagyon leegyszerűsítve — a szerző többek között a lehető legjobban lecsupaszított narratív kódsorozatra osztja fel és ezek segítségével értelmezi Balzac *Sarrasine* című novelláját. Ezeket ő proairetikus kódoknak nevezi, ilyen kód például a Séta, a Gyilkosság, a Találka. Az tagadhatatlan, hogy ezek narratív szekvenciák, és gyakran meg is jelennek az irodalmi művekben, ugyanakkor az is triviális, hogy nem lehet a (filológiai) eredetüket felmutatni, ami nem független Barthes radikális intertextualitásról vallott felfogásától.⁴

Halasszuk el egy pillanatra a motívum elméleti problematikáját azért, hogy Barthes feltételezhető munkamódszerén keresztül bemutassuk a mi említett módszertani problémánkat — ugyanis az *S/Z* proairetikus kódjainak korlátozott a száma, s nem annyi van, ahány féle cselekvés a novellában. Vagyis Barthes-nak elég volt olvasás közben kigyűjteni minden cselekvést, s aztán a hasonlóságokat megkeresve nagyobb csoportokra osztani őket, hiszen nyilvánvaló, hogy semmiféle előzetes adat(bázis) ismeretét nem igényli a cselekvések elkülönböztetése más, mondjuk a leíró részekről. Ehhez képest a mi munkamódszerünk a következő kellene hogy legyen: feljegyezni minden ismétlődést (kettő elég, vagy annál több kell? Három? — erre majd később visszatérünk), aztán kizámi a bibliai eredetűeket, majd megvizsgálni, hogy a maradék más műfajú forrásokban előfordul-e. Vagyis előre rendelkezniünk kell minden ismert motívummal ahhoz, hogy megtaláljuk a variációit. Például ha elolvasom az első prédikációt nem találhatok semmit, hiszen az az első, tehát nem ismétlődhet semmi, hacsak nem a prédikáción belül. A másodikban már találhatok valamit, ami az elsőben szerepelt. Csakhogy most újra kell vizsgálnom az elsőt, hátha talállok olyasmit, ami a másodikban előfordul. Jöhet a harmadik, aztán visszatérés a másodikra és aztán az elsőre, és újra a harmadikra és így tovább. Nem emlékeztet-e ez a gadameri megértés mechanikájára⁵, a hermeneutikai körre, amely örökké egy egészet előfeltételez, majd mindezt módosítja egy egészebb egész tükrében? Ha ez végtelen, lehet-e a motívumkutatásoknak valaha vége?

Hogy végre rátérjünk az anyagunkra, a probléma szemléltetésére lássuk a következő motívumot, pontosabban a nyersanyagot, a motívum egy variációját:

ppk030001/Sajó 1712:5:8⁶*/ördög/cselekedete/**/vet/konkolyt/búzába/éjszaka⁷

³ BARTHES 1997 (1970). 33.

⁴ BARTHES 1996. 67.

⁵ Vö. GADAMER 1984. 191–192.

⁶ SAJÓSZENTPÉTERI 1712. 5.

⁷ Korábban már kitértünk arra, hogy a kutatás során folyamatosan épül fel egy számítógépes adatbázis, amelynek alapja egy kilenc karakterből álló kódsor. Kiragadott szemléltető példánkban ez a sor elején helyezkedik el, s két részre oszlik: az első három karakter az adott műfaj rövidítése (példánkban: ppk = kéziratost protestáns prédikáció), a következő hat karakter pedig az adott szöveg/kötet sorszámát, valamint a köteten belül egy adott prédikáció sorszámát jelöli (esetünkben a munka során vizsgált harmadik kötet első prédikációjában talált motívumvariációról van szó). A kódsort a hivatkozás követi (ennek sorrendje: szerző, évszám, oldalszám, sorszám), majd végül maga a motívum, vagyis annak variánsa. Ezek kódolása a gyökérmotívum kiemelésével (jele: *), illetve az ennek — olykor többszörösen — alárendelt motívumelemek (**) alárendeltjeikhez (***) egymáshoz és a gyökérhez viszonyított hierarchiájának megállapításával, valamint ennek jelzésével történik.

Induljunk a kályhától: egy bibliai szövegrész, esetünkben Máté 13. szövszerinti idézése még nem motívum. Ugyanezen szövegrész parafrázálása már motívumnak tekinthető, hiszen ez egy szövegrész tartalmának eltérő formában való megjelenése, a Néprajzi Lexikon *motívum* szócikke például így fogalmaz: „a motívum tartalmi szerveződési egység”⁸, amelyből következik, hogy azonos tartalom különböző formában jelenik meg. Könnyű Derridára hivatkozva amellet érvelni, hogy a forma/tartalom szembeállítás csak egy olyan rendszerben jöhet létre, amelyben egy rendszeren kívüli jelölt megnyugtató távollétére (ez a derridai terminológiában a transzcendentális jelölt), vagyis biztos, ám elhalasztott jelenlétére támaszkodhatunk — márpedig a nyelvben, mivel az csak különbségek rendszere, ilyen jelölt törvényszerűen nincs. Vagyis, kirángatva Derridát saját nyelvéből, nehéz lenne elképzelni bármilyen tartalmat, mondjuk egy gondolati tartalmat akármilyen jelrendszeren kívül megjeleníteni. Még tovább egyszerűsítve, ha a bibliai „veres sárkány”⁹ helyett „vörhenyes sárkány”¹⁰ szerepel egy prédikációban, vagy *horribile dictu* piros sárkány (mindenki megnyugtatóására: ilyen nincs!), az ugyanaz a tartalom? És ha egy ötvenes évekből *New York Times*-cikkben szerepel a vörös sárkány, az is ugyanaz? Persze ez utóbbi, noha kapcsolatban van a forma/tartalom oppozícióval, illetve annak gyors reagálású dekonstrukciójával, egy újabb fogalommal, a kontextus hasonlóan terhelt fogalmával bonyolítja a kérdést. Tehát a forma/tartalom szembeállítás, amire elméletileg a *motívum* fogalma ráépül, használhatatlan.

Ráadásul a — most jobb szó híján — hiedelemmotívumoknak nevezett motívumok esetén az eredeti motívum, eredeti tartalom csak szóbeli! — vagyis már csak írásos, lejegyzett invariánsaiban ismerhetjük meg. Mindezek a kétségek persze a „Józan Ész” nevében könnyen félresöpörhetőek — ugyanakkor nem vagyunk olyan naivak, hogy új fogalmat javasoljunk a *motívum* helyett, de legalább óvatosan fogjuk használni.

Visszatérve példánkhoz, arról volt szó, hogy ebben a prédikációban találtunk egy szövegrészt, amelynek kimutatható a pontos bibliai „eredete”. A Bibliában az a cselekménysor, hogy „egy embernek az ellensége konkolyt vet a búzába” egy példázat cselekménysorának egyetlen mozzanata¹¹, ami persze egyáltalán nem zárja ki, hogy a

⁸ Néprajzi Lexikon, K–Né, 648.

⁹ Jelenések Könyve 12, 3–9: „Láttaték más jel is az égben, és ímé vala egy nagy veres sárkány... ama régi kígyó, a ki nevezeték ördögnek és a Sátánnak”

¹⁰ SAMORJAI 1636., 207. „azért mondgya Szent János vörhenyes Sárkánnak, és réghi kígyonak, fényes Angyallá-is tünteti föl magát”

¹¹ Máté 13, 24–31: „Más példázatot is adott eléjük, mondván: Hasonlatos a mennyeknek országa az emberhez, a ki az ő földébe jó magot vetett; De amikor az emberek alusznak vala, eljőve az ő ellensége és konkolyt vete a búza közé, és elméne. Mikor pedig felnekedék a vetés, és gyümölcsöt terme, akkor meglátszék a konkoly is. A gazda szolgái pedig előállván, mondának néki: Uram, avagy nem tiszta magot vetettél-e a te földedbe? honnan van azért benne konkoly? Ő pedig monda nékik: Valamely ellenség cselekedte azt. A szolgák pedig mondának néki: Akarod-e tehát, hogy elmenvén, összeszedjük azokat? Ő pedig monda: Nem. Mert mikor összeszeditek a konkolyt, azzal együtt netalán a búzát is kiszagatjátok. Hagyjátok, hogy együtt nőjön mind a kettő az aratásig, és az aratás idején azt mondom majd az aratóknak: Szedjétek össze először a konkolyt, és kössétek kékébe, hogy megégessétek; a búzát pedig takarítsátok az én csűrömbé.”

búzába való konkolyhintést egy pontosan megnevezhető eredetű vándormotívumnak tekintjük ott, ahol felbukkan. Csakhogy ilyenkor szokott következni egy csakhogy. A Bibliában, Máténál a konkolyhintés egy Jézus által elmondott *példázat*. Vagyis nem tulajdonképpeni értelemben használódik. *Tulajdonképpen* egy kvázi-allegória. Parafrazálva azt jelenti, hogy Istennek bizonyos időre van szüksége ahhoz, hogy a büntetés csak a valódi bűnösöket érje el, mint ahogy a konkolyt is csak aratáskor különítik el a búzától, akkor, amikor már biztosan látszódik a kettő közötti különbség. Vagyis Jézus itt türelemre inti a bosszúsomjas keresztyényeket — majd az Isten az utolsó ítéletkor megbünteti a hitetleneket¹².

Azt írtuk, persze szándékosan, hogy „*tulajdonképpen* egy kvázi-allegória”, ami persze paradoxon, ugyanis tulajdonképpeni használatában ez nem lenne allegória, mert az allegória a hagyományos retorikai megközelítések szerint jelentésátvitel, vagyis a szavak nem tulajdonképpeni használata.

Tehát nem mondhatjuk azt, hogy a konkolyt vet a búzába e két értelme, tartalma azonos lenne, hiszen akkor nem beszélhetnénk átvitt és tulajdonképpeni használatról. A már idézett motívum-variációnk egy másik tartalom egy hasonló formában, és nem pedig — visszatérve a már tárgyalt definícióra — ugyanazon tartalom másik formában. A *konkolyhintés* nevű motívumot Dömötör Ákos exemplum-katalógusa¹³ is ismeri és ismerteti. Hadd idézzük a motívum interpretációját: „A krisztusi példázat már igen korán alapjául szolgált a szállóige, közmondásszerű szólás kialakulásának. A felsorolt exemplumok a következő variáncsoportba oszthatók: a) *konkolyhintést említ csupán*: 8–9. változat, b) *az ördög konkolyt hint* [a mi kiemeléseink]” etc. Miközben ismét a „Józan Ész” hangjára hagyatkozva helyénvalónak találhatjuk az invariáns csoportokat a megnevezett eredet alapján, mégis nehezen cáfolható érveket hoztunk ellene.

Íme ugyanannak a motívumnak két másik variációja egy fél évszázaddal későbből, hogy tovább bonyolítsuk a problémát:

ppk080031/Ben 1776–1821B:331:12–15¹⁴*/sátán/cselekedete/**/hint/konkolyt/ha alszanak/emberek/***/ha vigyáznának/sem mire sem menne/ravaszságával.

Ebben egy kis különbséggel ugyancsak ennek a konkolyhintés köré szerveződő motívumnak az egyik variánsa jelenik meg, úgy mint a fent tárgyaltban. Noha itt véletlenszerűen kerültek egymás mellé ezek a motívumvariációk, mégis mintha egy olyan időbeli folyamat egyik állomását fedezhetnénk fel benne, amely egy lejegyzett forrásanyag orális jelentésfejlődésével lenne analóg. Tehát a hozzátoldott feltételes mellékmondat megváltoztatja az előzőeket, allegorizáltabb jelentést ad a konkolyhintésnek. Mivel — hál' Isten — rendelkezünk a szerzővel, mint szövegösszetartó funkcióval, egész egyszerűen azt mondhatnánk, hogy Benedek adekvátabb olvasatot

¹² Máté 13, 37: „Ő pedig felelvén monda nékik: A ki a jó magot veti, az az embernek Fia. A szántóföld pedig a világ; a jó mag az Isten országának fiai; a konkoly pedig a gonoszok fiai. Az ellenség pedig, a ki a konkolyt vetette, az ördög; az aratás pedig a világ vége; az aratók pedig az angyalok.”

¹³ DÖMÖTÖR 1992. 45.

¹⁴ BENEDEK 1776–1821. 331.

hozott létre, mint Sajószentpéteri. Csakhogy Benedek „ugyanazt” a motívumot a következő kódsorunkban ismét úgy használja, mintha csak hallomásból ismerné:

ppk070029/Ben 1768–87:395:15–18¹⁵/**/pokolban/**/vannak/***/halhatatlan férgek /
 *** / égő kementzék/**/keservesen/szülő asszonyok/***/vég nélküli / büntetések / *** /
 folyton/égő konkolyok.

A pokolban a szó szoros értelmében konkolyok égneek folyamatosan. Ha Benedek egyszer tudta, hogy a konkolyégetés egy allegória, feltételezhetjük-e, hogy közben elfelejtette? Igen. Ennek ellenére — mégiscsak feltételezve, hogy nem felejtette el — (hiszen Foucault-tól tudjuk, hogy a biográfiai szerző funkciója éppen arra szolgál, hogy ilyen és ehhez hasonló feltételezéseket kétségtelenül bizonyosnak tekinthesünk¹⁶), ezt nyugodtan közvetlen bizonyítékként használhatjuk arra, hogy a harmadik kódsor nem a konkolyhintés motívumvariánsa.

Ez a kis példatár egy másik problémát is magával hozott, az értelmezés örök polemikus fogalmát. Ezen kutatás számára ugyanis kevésbé érdekesek a bibliai eredetű motívumok, mert távoli célja — mint már idéztük — a vizsgált műfajok közös archaikus „mitikus rétegének”, „történeti gyökereinek” feltárása, tehát nem a tételes vallási tanok felkutatása – nem mintha az nem volna érdekes, csak azt már ismerjük. És itt ütközünk az említett sajátos fogalomba, mert protestáns prédikációkat vizsgálunk: ahhoz, hogy egy motívumot hiedelemmotívumnak tekinthesünk, feltétel, hogy az adott motívum valamennyire eltérjen a kor hivatalos vallásos világképétől. Ami, protestáns prédikációról lévén szó, nem más, mint a Biblia, pontosabban annak egyik értelmezése. Vajon egy kisebb eltérés (a paradigmatiszós vörös sárkány — vörhenyes sárkány, vagy éppen az iménti, Benedek-féle kettősség) tekinthető-e már eltérésnek, vagy csak egyéni interpretáció, esetleg elírás? Nem megyünk bele mélyebben ebbe a problémába se, csupán jelezzük, hogy tudunk róla.

És nem csak az adatok létrehozása — szándékosan használjuk ezt a kifejezést a fenti érvek következményeként —, tehát nemcsak az adatok létrehozása, hanem az így létrejött adathalmaz csoportosítása is rengeteg kérdést vet fel.

De valamiféle rendszerezés mégiscsak szükséges, mert a „száraz” adatsor még aligha tekinthető *információnak*.

FALRA FESTÉS?

Mielőtt rátéménk az egyes motívumtípusoknak, valamint maguknak a motívumoknak az ismertetésére és a rendszerezés problémáira, szükséges egy újabb kitérőt tennünk, és néhány szót ejtenünk arról a kontextusról, amelyben ezek a típusok megjelennek, vagyis az általában vett írott prédikációról. Másfél évtizednyi kutatás után, a munkálat eredményeit összefoglaló kötetben Kecskeméti Gábor¹⁷ helyeslően bólint Tarnóc Márton hasonlatára, amely szerint a protestáns prédikációskötetek sivatag-

¹⁵ BENEDEK 1768–87. 395.

¹⁶ FOUCAULT 1999. 119.

¹⁷ KECSKEMÉTI 1998. 38.

ban magasodó, hatalmas, szürke sziklatömbök, s amelyeknek „megmászása nem ígér oly szép kilátást termékenyebb földekre, mely indokolhatná a vele járó vesződést”¹⁸. Nos, lássuk, tényleg így van-e?

Zoványi szerint az igazi prédikációk a felvett bibliai szövegnek a versek, sőt szavak sorrendjét is szem előtt tartó részletes magyarázatai voltak, nem pedig a mai homiletika értelmében kitervelt szabályszerű prédikációk. A hivatalos előírások által szabályozott és konstituált prédikáció szerkezetének mérvadójaként a Spenót Melius rendtartásának X. cikkelyét említi, amely szerint egy szabályosan szerkesztett prédikáció a következő részekből épül fel: *textus*, *summa*, *magyarázat*, és *tanúság*. Itt szükséges visszautalnunk e dolgozat elejére, ahol a vizsgált szövegek alapján már utaltunk arra, hogy „alig tapasztalható ezen a fronton változás: *textus*, *summa*, *magyarázat*, *tanúság*, s közben esetleg valamilyen *exemplum* (legtöbbször csak nyomaiiban).” Azt tapasztaljuk tehát, hogy — előfeltevéseink ellenére — nem nyílik meg az a bizonyos út a 17–18. századi kéziratos protestáns prédikációkban a legendák, mesék, példázatok, adomák és hiedelmek számára.

Az írott prédikációk funkciójával kapcsolatban egyébként Kecskeméti eloszlát minden tévhitet: „Számos jel szerint ugyanis több prédikációgyűjtemény kiadásakor a szerzők mindenekelőtt prédikátortársaikra számítottak mint feltételezett közönségre, művükkel mint *segédkönyvvel* [a mi kiemelésünk] kívánták szolgálni öket saját prédikációik elkészítésekor.”¹⁹ Kecskeméti gyanúkat megerősítve megjegyzi azt is, hogy azoknak a köteteknek az esetében, ahol nem találunk utalást ilyen szerzői intencióra, a prédikáció nyomtatott változata nem azonos a gyűlekezet előtt ténylegesen elmondott szöveggel, s hogy az írott változatok magasabb műveltségi szintet kívántak meg, tekintve a prédikációkban igen gyakori bibliai és egyéb jellegű utalásokat, rövidítéseket. Kecskeméti ennek kapcsán említi a Károlyi Zsuzsanna fölötti halotti beszédek gyűjteményét, amelyben Keserű Dajka János 11 lapos prédikációjában²⁰ összesen 22 „etc.” olvasható, „részint a bibliai szövegből való kiegészítés, részint a prédikatori bővítés lehetőségére utalva”²¹.

Az egyszerűsítő rövidítéseket alkalmazó — s az előadásmód mikéntjét ezzel a szónokra bízó — prédikáció műfaja tehát szorosan kapcsolódott az írásbeliséghez, annál is inkább, mivel már a késő-középkorban „fejlődésben volt abba az irányba, hogy tisztán írott műfaj váljék belőle”²².

Már a 16–17. században is nyilvánvaló volt, hogy a lelkipásztor legfőbb feladata a tanítás, Magyarországon azonban a lelkipásztor tanítómunkája rendkívül szűk körre korlátozódott, s egész tevékenységében alkalmazkodnia kellett az éppen uralmon levő szellemhez. A fő törekvés arra orientálódott, hogy a szertartások helyébe az igehirdetés lépjen az istentisztelet leglényegesebb alkotóeleméül. Emellett azonban sok problémát okozott a vallásos jelleget öltött népszokások kiküszöbölése, hiszen, ahogy

¹⁸ TARNÓC 1978. 69.

¹⁹ KECSKEMÉTI 1998. 42.

²⁰ RMK I. 539. = RMNY 1307.

²¹ KECSKEMÉTI 1998. 43.

²² TARNAI 1984. 259.

Zoványi írja: „virágzott a babonáknak minden fajtája, és ha az ezért való felelősséget vonakodott is vállalni az egyházak dogmatikus fogalomköre, az ördög személyes létezéséről szóló tannal [...] szintén hozzájárult a terjedésükhöz. Az ördög kísértéseiben majdnem mindenki hitt, [...] sőt a természet-en-kívüliséget éppen annyira megegyezőnek gondolták a természettel, mint a természet valódi törvényeit”²³, így eredmény nélkül küzdöttek még a kirívóbb babonák ellen is. Legfőképpen az előjelekben, a kísértetekben, valamint a boszorkányokban való hit terjedt el mindenfelé.

Valóban: még az ezt követő évszázadok dogmatikáiban is megtaláljuk az ördög létezéséről szóló tant. Egy 1888-ban írt dogmatikában²⁴ olvasható az a kijelentés, mely szerint a sátán nemcsak az egyes ember ellen száll harcba, hanem az „isteni alapon nyugvó társas életrendek” ellen is fellép, azaz az egyház, az állam, és a család ellen. A rossz angyalok kategóriájának tárgyalásakor így fogalmaz a szerző: „Ez angyalok bukását valószínűleg a gőg — superbia —, mint az ő első bűnük [...] idézte elő. S valószínű is, hogy nem egyszerre, nem is egymás után, hanem bizonyos fő vezérlete alatt estek [...], kit az Irás Sátánnak és Ördögnek nevez [...], s ki vagy rábeszéléssel vagy példaadással [...] vonta őket ugyanazon bűn körébe. Ez pedig nem a teremtés hat napján belül [...], hanem annak végével az első emberpár esete előtt a világ második hetében [...] történt. Mely napon? — bizonytalan.”²⁵ Nyilvánvaló, hogy ez a kijelentés már egyfajta interpretációja a bibliai állításoknak, hiszen a Bibliában csak az első hét eseményeinek leírásánál találkozunk az egyes napok pontos számozásával, az első hét után már bizonytalan, hogy mennyi idő telik el például a bűnbeesésig, vagy egyáltalán, amíg Isten megteremti a nőt.

Hogy mennyire él még jóval később is a Zoványi által említett hit, azt még egy példával illusztráljuk. Egy 1985-ben kiadott dogmatikában²⁶ a szerző a Bibliában szereplő „középlényekről” ír: az angyalokról és a démoni hatalmasságokról, akiknek feje a sátán. Sorra veszi az ehhez kapcsolódó felfogásokat, s különösen a démoni erőket elutasító véleményeket állítja pellengérré. Hadd idézzünk egy példát ezek közül: „Nyomatékot adott a nemleges feleletnek, hogy úgyszólván népi képzetekről, babonáságokról van szó. Idegen elemektől tisztítjuk meg tehát a hitet, ha a primitív észjárás efféle babonás maradványait, mint idejét múlt s a hithez méltatlan dolgokat felszámoljuk.”²⁷ A szerző ellenérve így hangzik: „A világháborúk százada oly hallatlan módon tapasztalhatta az emberben lappangó démoni erők valóságát, hogy a védő, őrző és segítő angyali hatalmakban keresik az ellensúlyt.”²⁸ Ennél azonban többet állít. Véleménye szerint az emberek azzal teszik a legnagyobb szolgálatot a sátánnak, ha kétségbe vonják létét, valamint, ha csak az evilági rossz jelképének tekintik! Az ördög személyes létezéséről szóló tan a korábbi évszázadokhoz képest igen kevés változással él tovább egészen a huszadik századig.

²³ ZOVÁNYI 1977. 347.

²⁴ MASZNYIK 1888.

²⁵ MASZNYIK 1888. 74.

²⁶ TÖRÖK 1985.

²⁷ TÖRÖK 1985. 220.

²⁸ TÖRÖK 1985. 220-221.

Ha tehát biztosnak tekinthetjük a protestánsok ördöghitét, fontos forrásnak kell tekintenünk minden olyan adatot, amely alapján eldönthetnénk, hogy egyes konkrét vélekedések követik-e a kor dogmatikáját, vagy nem, hiszen ez utóbbi azt jelentheti, hogy mindenképpen valamilyen világi hittel, vagyis mondhatjuk, hogy hiedelemmel van dolgunk. Szerencsére rendelkezünk ilyen forrással! Samorjai János 1636-os rendtartásáról van szó, amelyből mindenesetre nyilvánvaló már, hogy alig van eltérés a motívumok és a megengedett ördöghit között.

E kis kitérő után térjünk vissza a rendszerezés problematikájához! Eddig csupán érintőlegesen foglalkoztunk azzal a szükségszerűséggel, hogy az egyes nyers találatokat egy-egy motívum alá kell sorolni, valamint hogy a motívumokból konstruálódó nagyobb motívumtípusokat meg kell nevezni, tájékozódásul. Kezdjük azzal, ami talán a legfontosabb: összesen 18 motívumot találtunk, amelyek nem bibliai eredetűek. A több ezer oldalnyi elolvasott szöveghez képest talán csekély számúnak tűnhet ez a felfejtett 18 motívum, s épp emiatt szükséges visszautalnunk dolgozatunk elejére: a prédikációkban jelenlévő motívumok e csekély számát az indokolhatja, hogy az igehirdetési elmélet továbbra sem „puhul”, szigorúan dogmatikus marad, s hogy a prédikáció műfaji szabályozottsága továbbra sem enyhül. Induljunk az *ördögszövetség* motívumtípustól!

A Luther által létrehozott új, ördöggel szövetséget kötő varázsló-kép és Faust alakja csupán Melanchthon tanítványánál, Lercheimer-nél kapcsolódott össze, amikor a wittenbergi diák ördögszövetség történetét és Faust ördögi mágiáját egy történeten belül említette. Frazon Zsófia *Az ördögszövetség*²⁹ című munkájának egy lábjegyzetében ismerteti a Bihari Anna által szerkesztett hiedelemmonda-katalógus³⁰ ördög-típusait: „Ezek a következők: 1. az ördög külseje, megjelenése, viselete, felismerése; 2. rászédett ördög; 3. embereket bántalmazó ördög; 4. embereket segítő ördög; 5. pokolba szegődő emberek; 6. ördögnek ígért elszegődött emberek; 7. ördög a templomban; 8. földi ördög; 9. ördögszerető”. E felosztáshoz képest Frazon már csak két nagyobb csoportba sorolja az ördögöt, hiszen a műfaj, amivel foglalkozik (boszorkányperek jegyzőkönyvei), törvényszerűen csak bizonyos típusok megjelenését teszi lehetővé; e két csoport alapján elkülöníti egymástól „az ember-ördög viszonyt kihangsúlyozva, a külső megjelenést ezen viszonyra vonatkoztatva”³¹ az embert *segítő* és az embert *bántalmazó* ördögöt.

A prédikációkban jelenlévő ördögalakok, ahogy Frazonnál, a műfaj jellegéből adódóan „kívül” rekednek a Bihari-féle típusokon, így az sem igényel különösebb magyarázkodást, hogy miért nem bizonyul megfelelőnek a Frazon-féle osztályozás. A protestáns prédikációkban — amennyiben elfogadjuk az általa használt terminológiát — csak a bántalmazó ördög típusa jelenik meg — a 17. századi protestantizmus már nem hisz a néphit „röpködő boszorkányaiban”, [...] inkább a sátán szolgálatába szegődött, annak erejével másokat megrontó emberek gonoszságát hiszi”³².

²⁹ FRAZON 1998.

³⁰ BIHARI 1980.

³¹ FRAZON 1998. 20.

³² NAGY 1985.

Frazer a magyarországi boszorkánypercek, valamint a hiedelemmondák vizsgálata során — az ördögszövetség típusán belül — összesen 25 motívumot ismertet. Egy próbaként végrehajtott összehasonlító elemzés mutatta ki, hogy ebből a 25 motívumból az általunk vizsgált korpuszban mindössze 4 motívum lelhető fel: (1) az istentagadás, ördög imádása, (2) az ördögtől kapott jel vagy pecsét, (3) az ördöggel folytatott szexuális viszony és (4) az öngyilkosságba való hajszolás motívuma, viszont az ördögszövetség típusának olyan jellegzetes motívumai, amelyek magát a szövetséget hitelesítik, mint például az ördöggel kötött (írásos) szerződés, vagy az ördög alfelére adott csók motívuma, egyáltalán nem kerül elő ezekben a szövegekben. Érdekes néhány példán keresztül bemutatni, hogy a boszorkánypercek, a hiedelemmondák, illetve a prédikációk imént felsorolt 4 közös motívuma nálunk hogyan, milyen variációkban bukkant fel. Nézzünk néhány példát:

(1a) ppk170005 / Sinai 1748–51:40:8–11³³ / * / boszorkányok / ** / ördögnek / adják / magukat / ** / szövetkeznek/ördöggel/**/felbontják/istennel kötött/szövetséget / ** / vissza-keresztelkednek / ** / ördögök / rabjai / *** / beszélük / emberek

(1b) ppk080035 / Ben 1776–1821B:352:13 / * / bűnös / ** / ördöghöz / tsatolja / magát / ** / elhagyja örökségét

(2) ppk080028 / Ben 1776–1821B:312:27 / * / sátán / czimere / képe / ** / van / romlott ember / lelkén

(3) ppk070019 / Ben 1768–87:288:15 / * / ördög / kurvája / ** / lenni / szűnjél meg

(4) ppk070002 / Ben 1768–87:23:32–34 / * / ördög / cselekedete / ** / ösztönzi / júdást / *** / felakassza/magát

A típusalkotás, vagy egy már létező motívumtípusba sorolás újabb problémákat vet fel, ugyanis több olyan kódsorunk van, amit több típusba, vagy éppenséggel egy típusba sem tudunk besorolni, ezért kísérletet tettünk arra, hogy az ördög cselekedete, valamint tulajdonságai alapján válasszuk el a kódokat — ezáltal remélve egy olyan éles határvonal létrejöttét, amely lehetővé teszi a rendszerzést. Ezek a típusok viszont ismét zsákutcába tereltek, hiszen a motívum — legalábbis a Néprajzi Lexikon megfogalmazása szerint — narratív, így már eleve kizárhatjuk a rendszerből az ördög tulajdonságai címkét viselő kategóriát, ugyanis ezek legtöbbször predikatív, vagy jelzős szerkezet formájában fordul elő.

Megjegyeztük, hogy a rendszerezés során problémát okoznak például az olyan kód-sorok, amelyek több motívumot sűrítenek magukba, vagy amelyek a fent említett típus négy motívuma közül egyikbe sem sorolhatók be, illetve amelyekből csupán egy variánst találtunk, mint a következő példák mutatják:

ppk080009 / Ben 1776–1821B:107:17–18 / * / hypocriták / ** / tartottak / *** / külsőképpen istennel / *** / belsőképpen / ördöggel

ppk070001 / Ben 1768–87:7:1–4 / * / ördög / mestersége / ** / tart / szövetséget / *** / varázslókkal / *** / ördögi mesterségekkel

ppk070001 / Ben 1768–87:7:5–6 / * / simon mágus / elimas / ** / ámították / embereket / ördögi mesterségekkel

³³ SINAI 1748–51. 40.

A dogmatikáról írottaknál említettük meg Samorjai János prédikátor nevét, aki az ismertetett 1636-os rendtartásban³⁴ összefoglaló képet ad az ördög alakjáról. Az *Eördögghi Kesertetnek Jelenségghiről, és Az Eördög Uiúzesben valo Rendtartásokrol* címet viselő prédikációiban az ördög alakjának lefestésekor bibliai szöveghelyekre támaszkodik, így nála egyáltalán nem találhatók hiedelemmotívumok, s mivel a prédikátorok a rendtartást követték, így a Samorjaival hasonlóságot mutató elemek „eredete” természetesen bibliai. Az utolsóként kiemelt motívumunk bibliai személyek nevéhez kapcsolódik, és a Samorjai-féle rendtartásban is felbukkan a nevük, ott azonban a két prédikációban külön találkozunk e két névvel. Az első prédikációban olvashatunk az „ördögös” Elimasról, aki „el akarta hajtani a tisztartót”³⁵; az ördögüzésről szóló szövegben pedig Simon Mágus neve bukkan fel, aki pénzért akart méltóságot venni, hogy „kinek fejére teszi kezét, az Szent Lelket venne”³⁶. Ez a kódsor tehát nem más, mint két bibliai motívum együttes megjelenése egy harmadik variációban.

Korábban a konkolyhintés motívumának problematikájával kapcsolatban már felmerült (és kissé talán el is sülyedt) Dömötör Ákos exemplum-katalógusa, most ismét ki kell térnünk rá, ugyanis a katalógus tematikus csoportosítása segített visszakeresni a nem bibliai motívumokat is. Dömötör összesen hat olyan motívumot ismertet a katalógusban, amelynek variánsa a vizsgált prédikációs korpuszban is fellelhető. Ezek a következők: *szolgálat az ördögnél (Dömötörmél a 291. motívum), gyertyaalítás Istennek és az ördögnek (389.), az Antikrisztus (265.), az üstökös (329.), az ördög és a gazdag ember (414.), és a báránybőrbe bújt farkas (383.)*.

Emellett azonban számos olyan motívumot is találtunk, amelyek bár sem Frazon Zsófia dolgozatában, sem a Dömötör-féle katalógusban nem szerepelnek, mégis ismétlődnek. Ilyen ismétlődő elemeknek tekinthetők a *dohányzással, az igézéssel kapcsolatos hiedelmek, s néhány mitológiai eredetű motívum is ide sorolható*.

A dohányzás motívuma már némi reményt jelent, az ehhez kapcsolódó motívumok nyilván nem bibliai eredetűek. A Lammer Mária–Nagy Ilona által összeállított *Parasztbibliában*³⁷ két ehhez kapcsolódó történetet találtunk, az első történet szerint a pipa az ördög találmánya, a második szerint viszont Jézus és Szent Péter „bagóval kereskedtek [...]. A Jézus pipált a Péter meg bagózott. Oszt ők terjesztették el a bagót, azért van olyan sok bagós a faluban”. A prédikátorok közül csak Sajószentpéteri István tér ki erre a témára egy 1712-es prédikációban, amelyben persze ő is azt hangsúlyozza, hogy a dohányzás bűn, s hogy a „pipa az ördög-szára, bordája”.³⁸

Egy másik kódsorunk szerint Énok és Illés az Antikrisztus ellen fog harcolni. Nos, mivel ez a motívum bibliai személyek nevéhez kapcsolódik, emiatt ganggal gyaníthatjuk, hogy megtalálható a Bibliában — csakúgy, mint a Benedeknél felbukkanó bibliai motívum, amely Elimas-sal és Simon Mágussal kapcsolatos, s amelynek esgýfajta

³⁴ SAMORJAI 1636.

³⁵ SAMORJAI 1636. 204.

³⁶ SAMORJAI 1636. 209.

³⁷ LAMMER M.–NAGY I. 1985.

³⁸ SAJÓSZENTPÉTERI 1712. 3.

előzményét a Samorjai-féle rendtartásban is megtaláljuk —, előfeltevésünk azonban hamis, ez a motívum a Bibliában nem szerepel, a Parasztbibliában viszont előkerül az Antikrisztus ellen harcoló Illés és Énok alakja.

A vizsgált korpusz egészében mindössze három úgynevezett mitológiai, vagyis antik motívumot találtunk, nem sok haszna lenne ezeket kommentálni, de hadd idézzük őket:

ppk050003/Ppégy 1697:41:18–20*/ördög/cselekedete/**/kivájta/oedipus/saját szemét / ** / hált/anyjával/oedipus

ppk050003/Ppégy 1697:41:21–27*/ördög/cselekedete*/megetette/atreus/thiestessel/saját gyerekeit³⁹

ppk050003/Ppégy 1697:42:1–4*/ördög/cselekedete/**/megöli/oresztész/saját anyját

Az eddigi kutatások alapján tehát mindössze annyi látszik bizonyosnak, hogy a 17–18. századi protestáns prédikációkban megjelenő ördöggkép – az előfeltevésektől eltérően – kevés kivételtől eltekintve bibliai „eredetű”, a többi típusba sorolása pedig még várat magára.

IRODALOM

BARTHES, Roland

1997: *S/Z*. Bp.

1996: *A szöveg öröme*. (szerk.: Babarczy Eszter) Bp.

BENEDEK Katalin

1998: *Ördögök és boszorkányok a XV–XVI. századi prédikációs exemplumokban*. In: *Eksztázis, álom, látomás*. (szerk.: Pócs Éva) Bp.

BENEDEK Mihály

1768–87: *Be nem kötött prédikatiok* (Pótlások: 1787–1806) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára.

1776–1821: *Prédikációi*. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára.

BIHARI Anna

1980: *Magyar hiedelemmonda-katalógus*. In: *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 6. Bp.

DÖMÖTÖR Ákos

1992: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Bp.

FRAZON Zsófia

1998: *Ördögsvévetség*. Szakdolgozat, kézirat.

FOUCAULT, Michel

1999: *Mi a szerző?* In: *uő.*: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen.

GADAMER, Hans-Georg

1984: *Igazság és módszer*. Bp.

³⁹ Dömötörmél is szerepel, de csak 1805-ből először.

KECSKEMÉTI Gábor

1998: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* Bp.

LAMMER Annamária – NAGY Ilona (szerk.)

1995: *Parasztbiblia.* Bp.

MASZNYIK Endre

1888: *Evangélikus dogmatika.* Pozsony.

NAGY Géza

1985: *Fejezetek a Magyar Református Egyház 17. századi történetéből. A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai I.* (szerk.: Benda Kálmán), Bp.

PPÉGY

1697–1821: *Protestáns prédikációk és értekezések gyűjteménye.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára.

RAVASZ László

1915: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete.* Pápa.

SAJÓSZENTPÉTERI István

1712: *Ördög-szára bordája, és az általa gyakoroltatni szokott... dohányzás... hét prédikációba foglalva... mellyeket szedegetett Sajószentpéteri István.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára.

SAMORJAI János

1636: *Az Helvetiai Vallason levő Ecclesiáknak egyhazi ceremoniajokrol, es Rend Tartasokrol valo könyvetske.* Lőcse.

SINAI Miklós

1748–1751: *Prédikációi.* Debrecen, Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára

TÖRÖK István

1985: *Dogmatika.* Amsterdam.

TARNAI Andor

1984: *„A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* (Irodalomtudomány és Kritika) Bp.

ZOVÁNYI Jenő

1977: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* Bp.

SUMMARY

BÁLINT SÉRA - EDIT SZALÁNSZKI**Like water off the devil's back...****Religious and belief motifs in the 17th–18th century handwritten Protestant manuscripts**

The paper wishes to contribute to the study of the topic by introducing the belief motifs of the Protestant preachings (found among the manuscripts of the Great Library of the Tiszántúli Calvinist District), which is one of the sections of a genre situated between the written and oral, and the elite and popular culture. Belief motifs can be considered to be a kind of source in coexistence with the official religion but ousted from among the written materials - although researchers can only spot some traces of verbalism, which are written, constructed signs in need of further interpretation. Their presence or absence can be a telltale sign.

The paper, however, offers something more than the paradox of researches of this kind: on the one hand it examines the notion of motifs in the context of the science of literature and the theory of literature (from where it incidentally originates), and on the other hand it introduces its instability through examples from preachings and by the „quasi-deconstruction” of the basic oppositions of the notion: form / contents, (marker / marked).

The second half of the paper gives a short summary of the 17th–18th century basic rules and functions of written sermons, then it scrutinizes how far the Protestant Churches themselves, together with the dogmatics, contributed to the spread of the doctrine of the devil's personal existence in folk religiosity. The study analyzes the neuralgic points of the systematization of the variants found not forgetting about the controversial nature of the notion of motifs (the question of categorizing variants into motifs, and motifs into types). Variants themselves are introduced through representative examples and motifs — with special emphasis on the elements pertaining to the devil-alliance type of motifs.

According to the conclusion of the study, the particular genre of sermons' nature and the dogmatics of the Protestant Church prevents the appearance of the phenomenon of folk religiosity in sermons; thus the genre of sermons cannot be considered to be the intersection of the elite and popular culture as viewed from this particular aspect.

BARNA GÁBOR

A történelmi emlékezet megszerkesztése: helyi identitás- és mítoszteremtés

(A „Megszálló Levél”:

Kunszentmárton XVIII. századi újratelepítéséről szóló elbeszélés)

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG XVII. század végi megszűnése után még évtizedekbe telt, amíg az elnéptelenedett egykori hódoltsági területek az Alföldön újra benépesedtek.¹ A belső telepítési akcióban az északi magyar (palóc) csoportok mellett nagy létszámban vett részt a Jászság lakossága is, amely a török hódoltság alatt kisebb veszteséget szenvedett, de azt is pótolni tudta éppen észak felől jövő telepésekkel.² E társadalom- és településtörténeti folyamatoknak a vizsgálata különösen a XX. század második felében élénkült fel mind a helytörténeti, mind pedig a néprajzi kutatásokban olyannyira, hogy ma az Alföld-kutatásnak egyik fontos összetevőjét éppen a migrációs kutatások jelentik.³

E jórészt XVIII., kisebb részt XIX. századi folyamatokról ma már elég sokat tudunk, s fő vonásaiban jól ismerjük őket. Viszonylag kevés azonban tudásunk az egyes konkrét eseményekről, az új települések megalapításának részleteiről. Csak kevés helyen ismerjük a kirajzások konkrét kiváltó okait, gyakorlati kivitelezésüket és az új honfoglalás szimbolikus eseményeit, s szinte sehol ezeknek az eseményeknek történelmi emlékezet és a helyi azonosságtudat formálásában és megőrzésében játszott szerepét.

KUNSZENTMÁRTON ÚJRATELEPÍTÉSE A XVIII. SZÁZADBAN TÖRTÉNETI HÁTTÉR

A XVI. és a XVII. század többszöri megpróbáltatása és szenvedése után Kunszentmárton (Jász-Nagykun-Szolnok megye) népére is a török kiűzésével együtt járó hadjáratok hozták a végpusztulást (1686).⁴

Az elnéptelenedett község újratelepítésére a XVII–XVIII. század fordulójának pontán szórványos beköltözése után csak a XVIII. század második évtizedében,

¹ A XVIII. századról, s benne a migrációs folyamatokról is átfogóan ír Kosáry Domokos monográfiájában. Lásd: KOSÁRY 1983.

² FODOR 1942.

³ JUHÁSZ (szerk.) 1990.

⁴ A város történetéhez lásd: DÓSA–SZABÓ 1936.

1719-ben került sor. Ekkor túlnyomórészt jázsági, főleg Jászapátiból és Jászsós-szentgyörgyről származó emberek költöztek a Körös folyó partjára: kiváltságos helyről kiváltságos helyre. A Jászságból való kiköltözésük történetét és Kunszentmárton megalapításának eseményeit a telepítési akció egykori szervezője és vezetője, Radics István 94 éves korában elbeszélte, s azt az utókor emlékezetére a kunszentmártoni tanácsi jegyzőkönyvben megörökítették.⁵ A bejegyzés első mondatáról: „Kún Szent Mártonyt Kik, és mimódon szállották meg” kapta az irat a „Megszálló levél” nevet. Egy korábbi írásomban a „Megszálló levelet”, mint a XVIII. századi migráció egyik fontos forrását már megvizsgáltam.⁶ Rövid tanulmányomban pedig a „Megszálló levelet” mint folklór szöveget, mint a helyi történelmi emlékezet és identitásformálás egyik XVIII–XX. századi példáját szeretném röviden elemezni.

KUNSZENTMÁRTON ÚJRAALAPÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETE: A „MEGSZÁLLÓ LEVÉL”

Az első település jogán ez a feljegyzés két évszázadon keresztül a helyi öntudat kifejezője és írásos alátámasztója, megerősítője volt. A XIX. században — de lehet, hogy már rögtön 1762 után — az ősi kunszentmártoni családok, a század végén pedig egyesületek is, a tanácsi jegyzőkönyvből kimásoltatták és másolatban őrizték. Tösgyökeres kunszentmártoni családok egy részénél máig megtalálható jeles relikviaként. Három másolata van birtokomban. A legrégebb Ökrös József takács céhmestertől 1852-ből, a második a 48-as és Független Népkör tulajdona volt 1896-ból, a harmadik pedig egy ismeretlen eredetű írógéppel lejegyzett változat a két világháború közti évekből.

A „Megszálló levelet” széles körben ismertté tette, hogy ifj. Dósa József kunszentmártoni származású, sályi római katolikus lelkész Kunszentmártonra vonatkozó történelmi kutatásait sajtó alá rendezte és a Kunszentmártoni Híradó hasábjain 1933–1934-ben közzétette Szabó Elek, szintén kunszentmártoni származású, akkoriban besenyőtelki plébános. A folytatásokban megjelent fejezeteket 1936-ban könyv formájában is kiadta a Kunszentmártoni Híradó. E munka sok helybeli család tulajdonában megvolt, illetve máig megvan. A könyv 42–45. oldalain olvashatjuk a „Megszálló levél” szövegét.⁷

A „MEGSZÁLLÓ LEVÉL” JELENTŐSÉGE — A HELYI TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET ÉS IDENTITÁS MEGSZERKESZTÉSE

A korból hasonló leírást nem ismerek, ezért a kunszentmártoni „Megszálló levél” minden tekintetben fontos forrása a XVIII. századi belső migrációnak és a kollektív történelmi emlékezetnek. Megismerjük belőle egy kisebb közösség útrakelésének, új

⁵ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmárton tanácsi jegyzőkönyve 2. 1766–1783. 9–11.

⁶ BARNA 1994.

⁷ DÓSA–SZABÓ 1936. 42–45.

lakóhely keresésének indítékait, következtethetünk a mozgatórugókra, látjuk a tudatos szervezés egyes állomásait, értesülünk a véletlen, de a végkifejlet szempontjából nagyon is fontos eseményekről, s megtudjuk, melyek voltak a földfoglalásnak jelképes, de elmaradhatatlan eseményei abban az időben. S mindezt egy rögzített, egy kvázi-szakraális szöveg formájában.

A honkeresés, a letelepülés és az esemény írásos megörökítése között majd fél évszázad telt el, hiszen az 1717–1719. közötti történéseket csak 1762. január 13-án jegyezték le. A szöveget azonban csak egy 1762. április 29-i bejegyzés után vezették be a protocollumok (tanácsi jegyzőkönyvek) II. kötetének 9-II. lapjaira. A kötet belső címlapján figyelemfelkeltő bejegyzés olvasható: „Szent Mártony meg Szállása pag. 9a”. Későbbi korban a Megszálló levél címét piros ceruzával díszítették. Az íráskezelésben tehát fontosnak tartották többféle módon is kiemelni a letelepülés történetéről szóló bejegyzést.

Figyelemre méltó a kései írásban rögzítés. Az, hogy a települést megalapító emberek először a mindennapi élet dokumentálását (anyakönyvek⁸, valamint a tanácsi jegyzőkönyvek⁹) tartották legfontosabbnak. A megtelepülés történetének a szóbeliségben bizonyára élő történetét csak évtizedekkel annak lefolyása után, valószínűleg a felejtés, „a történelem deficitje”¹⁰ miatt tartották fontosnak írásba foglalni. Ehhez autentikusnak tartott forrást találtak: a történetet a kirajzást vezető Radics István elbeszélése alapján rögzítették. Azaz a település életének konszolidálódása, az 1745. évi önmegváltás (redemptio) megszervezése és lefolyása, s ennek társadalmi-gazdasági hatásainak kiérlelődése után tartották csak fontosnak, érdemesnek a kirajzás történetét írásba fektetni. Számos olyan esemény történt tehát az írásbeli rögzítés idejéig a községben, amelynek aktuális fontossága vetekedett a kirajzás és a megtelepedés jelentőségével, s rátelepedett annak emlékére. Erre az időre nyilván már jó-részt kihalt az alapító réteg, hiszen az elbeszélő Radics István is rendkívüli magas korban, 94. évében volt már ekkor. Szükségesnek látszott tehát a szájhagyomány "hiteles" rögzítése az utókornak emlékeztetére, 42 év után szükségesnek látszott az emlékezet pontosítása, „helyreállítása”¹¹, a kollektív emlékezet megszerkesztése.

A folyamatot a közelmúltra vonatkozó kommunikatív emlékezet¹² kulturális emlékezzé alakításaként értelmezhetjük. Ennek kritikus időintervallumát a kutatás negyven évben jelöli meg.¹³ A kulturális emlékezet, szemben a kommunikatív emlékezzettel, az intézményesített emlékezzetechnika (mnemotechnika) ügye.¹⁴ Esetünkben ezt az intézményesítést az írásbafoglalás, az írásban terjesztés/másolás, majd a XX. században többszöri kinyomtatása jelenti. Az orális hagyomány írásba

⁸ Figyelemre méltó, hogy bár a „Megszálló levél” a község alapítását 1719. Pünkösöd szombatjára teszi, az első anyakönyv már 1718 őszétől tartalmaz adatokat. E körülmény is arra utal, hogy 1719. Pünkösödjén egy hosszabb folyamat lezárásaként inkább valamilyen szimbolikus eseményre került sor, semmint a kunszentmártoni földre történő első belézésre.

⁹ A tanácsi jegyzőkönyvek sajnos csak 1730-tól ismertek. A korábbiak sorsa, ha léteztek, ismeretlen.

¹⁰ RICOEUR 1999. 51.

¹¹ RICOEUR 1999. 63–67.

¹² ASSMANN 1999. 51.

¹³ ASSMANN 1999. 51.

¹⁴ ASSMANN 1999. 53.

foglalásával a hangsúly az ismétlésről az értelmezésre és az emlékezésre helyeződött át.¹⁵ Az írásba foglalás negszabja, hogy mire és hogyan emlékezzünk. Az írásba foglalás egy kommunikációs szituációban a szöveg „külső telepítését (kódolását), tárolását” jelenti, ahonnan az visszakereshető (dekódolható). Van tehát egy normatív szerepe, amely az elbeszélő szereppel együtt megszabja, hogy az egyén a (rögzített) közös tudás révén egy hovatarozás-tudatot, egy „mi-tudatot” szerezzon.

A kirajzáról és a megszállásról szóló történet az elbeszélő folklór műfajok eszközeivel létrehozott szöveg. Elsősorban poétikai természetű, s kevésbé történelmi, tudományos kognitív szöveg.¹⁶ Az eltelt hosszú idő természetesen nemcsak a felejtésnek kedvezett, hanem az elbeszélő folklór műfajok műfaji jegyeihez való alkalmazkodásnak is.

A „Megszálló levelet” most elsősorban olyan folklór szöveggként elemzem, amely az elbeszélő (epikus) műfajok sajátos jellemzőit viseli magán. A letelepedés és a lejegyzés (1719–1761) között eltelt 42 év alatt a honkeresés története a szájhagyományban élhetett. Radics István, s a többi első megszálló bizonyára számtalanszor elbeszélte családjában, de más körben is a kirajzás, a megtelepülés eseményeit. Nem tudhatjuk, hogy közvetlenül a „megszállás” után milyen formában hangzott el a honkeresés története, de valószínűnek tartjuk, hogy a tanácsi jegyzőkönyvben rögzített leírt formától eltérő változatban. Az írásos változat a későbbi generációk számára egyetlen hiteles összeveggként, archetípusként működött. Ez nyilvánvalóan egy szelekciós folyamat volt, amelyben egyes fontosnak tartott szövegek-elemek megmaradtak, mások azonban kikoptak. Ez esetenként tudatos szerkesztés eredménye is lehetett, de frott/rögzített szövegváltozatunk esetében egy egyszeri, spontán szövegmondásnak is. A „Megszálló levél” írásba foglalója utal rá, hogy Radics István „első nyelvivel” mondta el a kirajzás történetét. Ám arra is gondolnunk kell, hogy éppen az írásba foglaláskor a leíró is alakított a hallott szövegen.

Azt látjuk, hogy a „Megszálló levél” sűrítve adja elő az eseményeket. A történet idősíkjait összemossa. Az elmondáskor lényegesnek érzett elemekre összpontosít: a honkeresés igényére, a honkeresés eseményének lefolyására, valamint az új település elfoglalására. Rekonstruál, de szelektál is egyúttal. Nem tudjuk meg például a pontos évszámokat, az új lakhely-keresés megkezdésének időpontját, hiszen a „Megszálló levél” első mondata is az 1719-es évszámot hangsúlyozza. Csak a történet egyik epizódjából értesülünk, hogy a keresés három évig tartott. 1719 természetesen nagyon fontos, hiszen ekkor volt a megtelepülése szimbolikus eseménye, a honfoglalást jelző karók (?) ünnepélyes leverése. (Az utókor is ezt az évszámot fogadta el. 1819-ben megünnepelték a „megszállás” száz éves évfordulóját. 1919-ben ez a román megszállás miatt nem volt lehetséges. 1969-ben a 250. évfordulót emlékkő állítással, 1994-ben a 275. évfordulót koszorúzással, a kunszentmártoniak találkozójával, ünnepi üléssel és a „Megszálló levél” kiadásával ünnepelte meg a város.) Ugyancsak említetlenek maradnak a honkereső út mindennapjai: a szállás, az étkezés, a tisztálkodás, a lovak etetésének és itatásának körülményei, az útviszonyok ismertetése, az

¹⁵ ASSMANN 1999. 17.

¹⁶ RÜSEN 1999. 41–43., N. KOVÁCS 1999. 13.

utazás időpontja s egyebek. Azaz egyfajta *sírtést* tapasztalunk, a végkifejlet szempontjából lényegesnek érzett elemek kiemelését, a lényegtelennek tartottak elhallgatását.

A „Megszálló levél” az elbeszélő műfajok (elsősorban a monda, a mese és az élménytörténet) jellemzőjeként magán viseli azok több formai sajátosságait.¹⁷

Ilyen jellemző vonás a *kezdés és a befejezés törvénye*. A cselekmény valamilyen *hiánnyal* indul: esetünkben a relatív túlnépesedés miatti földhiánnyal és ebből fakadó szegénységgel, amelynek *betöltése* végül is az új haza, az új település megalapítása lesz. Ez személyhez kötődik. A történetből megismerjük a *főhőst*, a kirajzást vezető jászapáti kisbíró, Radics István személyében, akit az elbeszélést a tanácsi jegyzőkönyvbe leíró személy „öröke fel tartandó Dicsőre méltó, és felejthetetlen emlékezetű, sőt Maradékinknális zengedező Szóval említendő Nemzetes, és Vitezlő Radics Istvány uram”-ként emleget. A cselekmény *ismételeseken* keresztül keresztül halad a kifejlet felé. A valóban megtörtént események elmondásán túl az ismétléseknek, azaz a két honkereső út egyes állomásain történt folgok elbeszélésének mindig van egyfajta *késletetű* funkciója. Elbeszélésük jelzi az új haza keresésének nehézségét, ezáltal a honalapítók teljesítményének nagyságát fokozza. A Jászapátiból elindult férfiak azonban nincsenek egyedül. Különböző világot járt, az Alföldet jól vagy náluknál jobban ismerő emberek: egy „becsülletes Ember” (Tiszaroff) „éltes Öreg Ember” (Tiszabő), „bizonyos Mészáros Ember” (Mezőtúr), „Öreg Koldús” (Jásztelek), „Sülye Mihály igen embersíges Ember” (Öcsöd) igazították őket mindig útba, vezették őket tovább, vagy térítették el őket letelepedési szándékuktól. Őket tekinthetjük a *segítőknek*.¹⁸

Szinte a *mesei akadályozó szerepköre* ismerhető fel az alattányi Nagy János tisztartó személyében, aki csak három évre akar a letelepedőkkel előnyös szerződést kötni. Ezt azonban a kitelepülést irányító és vezető Radics István elutasítja. Itt meg is felellik a cselekmény, s egy határfokozó késletetés következik. A sikertelenség fölött három évig tanakodtak, a malomban új, jó hírt hallottak egy „Öreg Koldús”-tól, újabb segítő, s ettől kezdve felgyorsulnak az események.

Az ajánlott Szentmárton kun pusztát felkeresték, a foglalás jeleként karóikat a földbe leverték, s a pusztát megszállták. Az új és alkalmas település helyének megtalálása mintegy jutalom volt a „sok járások, kelések, fáradozások, és sok elme törések után”. A település jelképes megszállása az elbeszélés szerint 1719. Pünkösöd szombatján történt. E dátum is szimbolikusan is értelmezhetjük: a magukat a Szentlélek bölcsességére és segítségére bízók jelképes választásaként. A megtelepedéssel a cselekmény lezárult, a *hiányt betöltötték*, a honkeresésre jó megoldást találtak, a *cselekmény nyugvópontra jutott*.

A történet megszerkesztése mesteri. *Lépcsőzetes* építkezik, majd az első út sikertelenségének elbeszélése után egy epizód közbeiktatásával még *késleteti* is a cselek-

¹⁷ PROPP 1975., MELETYINKSZKIJ 1975. és OLRİK 1982. alapján

¹⁸ Figyelemre méltó, hogy nem a honkeresők, hanem ezek a segítők voltak figyelemmel arra, hogy a kiváltságos jász településről kirajzók ne jobbágyszíven, hanem hasonló privilegizált területen telepedjenek le. Méltán, s nemcsak epikus műfaji szempontból tekinthetők tehát segítőknek. Az új, alkalmas telephelyet keresőket a türelmetlenség, a gondjuk és a hiány betöltésének igyekezete sürgette, figyelmetlenné tette?

ményt, amit aztán az új haza megtalálásának, feltérképezésének és elfoglalásának kellően rövidre fogott, *tömör*, ám mégis minden lényegi információt tartalmazó *eseménye zár le*. A cselekménynek, mint a legtöbb elbeszélésnek (mese, monda) van tehát egy jól megszerkesztett íve.

Nyilvánvalóan nem lehet véletlen, hogy Radics István ezeket az eseményeket, a történéseknek ezeket a részleteit őrizte meg emlékezetében, elevenítette fel a valószínűleg sokadszor történt elbeszélése során.

A Jászapátiból való kiköltözés, az új lakóhely keresésének fő okát az anyagi jólét előmozdításában határozza meg. Aláhúzza az akció jól és tudatosan megszervezett voltát. Az előrettekintő, gondos gazdaember alakja bontakozik ki nemcsak Radics István, hanem társai személyében is, akik nemcsak az elégséges mennyiségű, és jó minőségű földre vannak tekintettel, hanem a jószágállomány ellátása érdekében a megfelelő ivóvíz biztosítására is. Fontosnak tartja Radics István a szőlőskertek megemlítését is. A földfoglalás többször és részletesen leírt szimbolikus eseménye (karók leverése) azt mondja a kései leszármazottaknak, hogy a hontkeresők mindig jogszerűen jártak el. Nemcsak, vagy nem elsősorban utólagos öngigazolásként kell fel fogunk beszámolóját. Valószínűleg az érzelmekre akart hatni, s morális tartalmakat akart közvetíteni, megerősíteni az új „hazában” felnövekvő új generációk számára. Olyanokat mint a helytállás, a kitartás, a közösségért vállalt munka, s ekkor talán már csak másodrangú a vállalkozói kedv, a „pioneer szellem”. Emellett pedig gondozta és ápolta a saját maga, valamint társai emlékezetét, hírnevét. Ezen a ponton tehát érdekek fogalmazódnak meg a szövegben: az első letelepülők érdemeire hivatkozva társadalmi súlyukat, s ezáltal érdekérvényesítésük lehetőségeit vélhetőleg növelhet- te.

A történet egy öntudatos csoport jól szervezett és körültekintően végrehajtott akciója. A cselekmény jól mutatja az elbeszélés hőseinek felkészültségét, talpraesett- ségét, körültekintő gondosságát, morális értékeket, amelyekkel a nehézségeket legyőzték, s amelyekkel maguknak és hozzátartozóiknak, valamint utódaiknak, a későbbi generációknak, a „Posteritások”-nak új hazát szereztek. Ebben fő érdeme az ötletadó, a kirajzást vezető Radics István mellett a név szerint is megemlített honke- reső és honalapító férfiaknak van. Őket illeti a „maradékunknak emlékezte”, az „előttük hordozandó tisztesség tétel”. Szinte formulaszerűen hat a záró mondat: „Kiknek munkálkodások által a Posteritások, már most békességben Laknak”. (Mint a mesében: 'Máig boldogan élnek, ha meg nem haltak.')

Ám itt ez hivatkozási alap is a már jelzett érdekérvényesítésben. (Tudjuk, hogy Radics Istvánt például többször bíróná választották.) A kollektív emlékezet csoportfüggő, benne a csoport önképe és céljai fogalmazódnak meg.¹⁹

Nyilván az is tanulságos, hogy a kirajzás és megtelepedés eseményeiből mit nem mond el az elbeszélő. Amelyek alapvető fontosságúak voltak egykor, s amelyekről más források tudósítanak is. Az emlékezet ugyan rekonstruál, de a fentiek alapján szelektál is. Nincs szó a Nagykun Kerületi, Hármaskerületi tisztségviselőkkel való érintkezésről, a megtelepedés engedélyezéséről, a középületek (templom, községhá-

¹⁹ ASSMANN 1999. 40.

za, temető, útmenti kereszt stb.) építéséről, a helyi közigazgatás megszervezéséről, az önmegváltás (redemptio) meghatározó eseményéről, jóllehet a megtelepedés és az esemény tollbamondása között eltelt 42 évben mindezek megtörténtek. A közigazgatásról csupán egy mondatnyi megjegyzés van: „Nzts. Radics Istvány Ur a Helségnek Sokszor bírója” volt. Mindez nyilván tette és jó szervezőképessége elismerését jelenthette. Több évben volt esküdt és törvénybíró. Szerepel a redemptusok listáján is 258 forintos megváltási összeggel, amely őt közepes tehetségű és vagyonú embernek mutatja.²⁰ Így lett ő kortársainak és a „posteritásoknak” is példaképe.

A szöveg mindenesetre ezt tükrözi. Ám az utókor valójában hálátlannak bizonyult vele szemben. Sem nyughelyét nem ismerjük, sem másfajta emléket nem kapott. A megszállás történetének jegyzőkönyvi bejegyzése után nemsokkal elhúnyt. A tanácsi jegyzőkönyv mégsem örökíti meg Radics István nevét, csupán a halotti anyakönyv. A kollektív emlékezet megformálásában, s az identitás fenntartásában már nem volt fontos a személye. Csak „mitikussá” merevített elbeszélése, a „Megszálló levél”. A XX. században már az 1990-es rendszerváltozás előtt utcát neveztek el róla.²¹ Jelezve ezzel is bizonyos rétegeknek a helyi történeti emlékezet és önazonosságtudat ápolása és átszerkesztése iránti igénye erősségét.

EMLÉKEZETFOMÁLÁS ÉS MINTAKÖVETÉS

A Radics István lediktálta „Megszálló levél” tehát nemcsak a maga korában volt nagyjelentőségű, hanem a későbbi századokban, a XIX-XX. században is. A másolatokban családok és egyesületek birtokában lévő, majd a XX. században többféle nyomtatott formában is ismertté váló irat ismerete a kunszentmártoni helyi azonosságtudat szimbolikus alapjává és feltételévé vált. Újságbeli publikálását az 1930-as, füzet formájú kiadását az 1990-es években tekinthetjük a helyi azonosságtudat kiterjesztési kísérletének is.

Ebből a szempontból érdemes röviden visszatérni a „Megszálló levélnek” Ökrös József takács céhmester birtokában volt saját kezű másolatára. Ökrös József (1822-1895) társulatalapító, énekes ember, búcsúvezető, egyszóval Kunszentmárton múlt századi „szentembere” feltehetőleg az 1850-es években írta le „Őskori eredetiségek” címmel történeti áttekintését. A három fejezetből álló írás először a „Megszálló levelet” tartalmazza, majd a céhek helyi történetét, végül pedig saját családja történetét mutatja be. Szemlélete koncentrikus körökben folyamatosan szűkül: Város–céh–család.²² Ökrös József családja nem kunszentmártoni eredetű. Ő volt az első, aki már a nagykun városban született, aki beépült a város iparos rétegébe (takácsmester volt), s házassága révén jól be is illeszkedett a város társadalmába. Írásában valószí-

²⁰ Kunszentmárton tanácsi jegyzőkönyve I. 1733–1750. Lehetséges azonban, hogy itt már hasonló nevű fiáról van szó, hiszen 1759/60-ban már nem valószínű, hogy őt választották meg főbírónak.

²¹ JÓZSA 1990. 45.

²² BARNA 1994.; BARNA 2000.

núleg a felvett és megélt kunszentmártoni identitását szerkesztette és fogalmazta meg. Leszármazottai tősgyökeres kunszentmártoninak számítottak/számítanak.

A „Megszálló levél” Kunszentmárton múlt századi története során pedig egy ízben mintává is előlépett. Ez jelzi, hogy a szövegét ismerték, s szerkezetét alkalmasnak találták hasonló társadalmi folyamatok bemutatására.

Az 1890-es években ugyanis kunszentmártoni családok a veszprémi püspökségtől megvásárolták annak a Somogy megyei Görgeteg község határában fekvő erdős pusztáját. Azt termőre fordították, s önálló falut építettek rajta. Az új kirajzást azonban már csak pénzkereső akciónak szánták, hiszen néhány év múlva hat-tízszeres haszonnal adtak túl dunántúli birtokaikon, s tértek vissza őseik földjére, Kunszentmártonba.

Az eseményt az egyik résztvevő, Halász József, a történetek után papírra vetette, s formájában a régi „Megszálló levelet” követte. Különösen az indításnál, valamint a szöveg néhány visszautalásánál látszik ez egyértelműen.

Emlékirat „Somogy megyében Kuntelep megszállásáról”. A cím: „Somogy vármegyében Kuntelep megszállásáról szóló jegyzet, mely törtint 1899. év október hó első napján. Az író elő-adja, hogy kik és mímódon szállották meg.” Ez az utóbbi félmondat szó szerint megegyezik az 1761-es visszaemlékezés szövegével. Ennek s más szövegrésznek alapján azt feltételezem, hogy Halász József nemcsak jól ismerte a XVIII. századi „megszálló levelet”, hanem annak egy másolata bizonyára birtokában volt, hiszen más alkalommal is betű szerint, vagy kisebb stílárius módosításokkal, idéz belőle. Láthatólag követni igyekezett annak szerkezetét is.

Az „emlékirat” indítása hasonló a „Megszálló levél” indításához. Ez lehet formai közvetlen hasonlóság is, de elképzelhető ebben az esetben is az elbeszélő műfajok általánosabb törvényszerűségének, a *kezdés törvényének* jelentkezése. A lezárás, a *befejezés* azonban eltér a „Megszálló levél”-től, s nem követi az elbeszélő műfajok jellemzőit sem. Halász József az események bemutatását inkább abbahagyja, majd pedig önmagáról és családja helyzetéről ír, valamint néhány éven keresztül még visszatekintően bemutatja a kirajzás eseményeit. Minden azt mutatja, hogy időbeli távlat hiányában a szöveg még inkább a kommunikatív, s nem a kulturális emlékezet rögzítője. Leírását 1911. október 15-én zárja, amikor özvegyen maradvá visszaköltözik ősei földjére, Kunszentmártonba.

A „Megszálló levél” ismeretére utal az is, hogy Halász József kiemeli Józsa Antalnak, a görgetegi kirajzás vezetőjének tősgyökeres kunszentmártoni megszálló voltát. A XVIII. századi iratban ugyanis valóban olvasható egy Józsa János nevű Jászapátiból Kunszentmártonba költözött ember, akit a görgetegi kirajzást vezető Józsa Antal ősenek tart. Szó szerint átveszi az 1761-ben papírra vetett elbeszélésből az ott Radics István érdemeire vonatkozó sorokat. Azt írja: „...a megszállás (Görgeteg-Kuntelepen, BG) csak egyedül Józsa Antal úrnak köszönhető ... Ezért Józsa Antal úr neve és vele született becsületessége emlék iratom szerint *örökre fentartandó, dicséretre méltó és elfeledhetetlen emlékezetű, sőt* még maradékánál is neve és becsülete *zengedező* hangon *említendő*”. Ez a leghosszabb tartalmi azonosság a két „megszálló levél” között.

Halász József a kunsági/kunszentmártoni viszonyok tükrében értékeli az új település kezdeti éveit. Azt mondja: „...a Kunok voltak a *redemció meg váltók*, az össze gyarmatozott népek pedig tovább fejlesztők”. A redemptio, a(z) (ön)megváltás a kunsági társadalmi viszonyokat a XX. századig meghatározó esemény volt 1745-ben.

ÖSSZEZÉS

E rövid áttekintésből azt láthattuk, hogy a „Megszálló levél” nemcsak a XVIII. század folyamán, hanem a későbbi évszázadokban is alapjában befolyásolta a kunszentmártoniak lokális történelmi emlékezetét. A helyi identitás megerősítése mellett a századfordulón minátul szolgált hasonló telepítési akciók megörökítésének is. Jelentősége csupán a XX. század második felében csökkent, amikor más történelmi helyzetben, más indítékok alapján, de nem volt kívánatos a helyi öntudat és történelmi tudat ápolása és fenntartása. Sőt, teljesen lehetetlenné is vált, hiszen az 1950-es évek kulákküldözései éppen e tudatot hordó és fenntartó réteget semmisítették meg, s űzték el szülőföldjéről. Ezt a folyamatot az 1969-ben a 250., 1994-ben pedig a 275. évforduló szimbolikus eseményei próbálták korrigálni, s a „Megszálló levélen” alapuló helyi azonosságtudatot feléleszteni, táplálni és kiterjeszteni.

FORRÁS

A „Megszálló Levél”

Minek utána még in Anno 1719. Nemes Jász Apáti²³ Helsege Számos Néppel meg Szaporodott volna, és némely mostoha időkben az Nép csaknem erejin felül terheltenék, látván az Elöl járók, hogy az meg kívántatott Summa Penzt, az Szegénység meg nem adhatná, magok között oly rendelést tettek: hogy az Kik tehetősőbb Gazdák, a Szegénység Segedelmire Contribuállyonak²⁴ annyit, melyből az meg kívántatott Summa ki tellyen, és az után lassan, lassan, a Szegénységtől fogják incassálni²⁵, amintis Nagy András nevezetű, Tanácsbéli Emberen²⁶ 300 Frtokat, Sóty János akkori Törvin Birón²⁷ 200 fr. és így a többinis értekekhez képest követtek. De Nagy András magát azon Pénz le fizetésire elégtelennek ismérvén, ameg

²³ A török hódoltság alól felszabadult jász és kun kerületek összeírását 1699-ben Pentz János végezte el a kamara megbízásából. Ennek az összeírásnak az alapján adták el a Jászkunságot pár évvel később, 1702-ben a Német Lovagrendnek. Eszerint az összeírás szerint 1699-ben Jász-apátiban 78 család lakott, számuk 1715-re 109-re nőtt. (SZABÓ István–SZABÓ László 1980. 209.). Valóban jelentős a népesség növekedése, amely relatív túlnépesedést jelenthetett a korabeli gazdasági és termelési viszonyok között. Bedekovich Lőrinc egy évszázaddal későbbi (1799) leírása szerint „Jász Apáti, szabad Mező Város... földje... gabonát bőven termő, kivált tiszta búzát, vagyon jó szőlője... folyó vize nints... A Lakosok vagyonjait Egerben, Pesten, és Miskoltzon szokták eladni... Lakossai mind Római Katolikusok, kiknek száma circiter 6000-re mégyen...” (Tóth János 1976. 28.)

²⁴ Contribuál = gyűjt

²⁵ Incassál = beszed

²⁶ Tanácsbéli Ember = képviselő testületi választott tag

²⁷ Törvin Bíró = bíró, a falusi és a városi önkormányzat vezető tisztviselőinek neve

adásra magát nem ajánlotta, hanem, öröke fel tartandó Dícsíretre méltó, és el fejlethetetlen emlékeztető, sött Maradékinknális zengedező Szóval említendő Nemzetes, és Vitezlő Radics Istvány Uram, mint akkor időben Jász Apáti Kis Bíró²⁸, maga hathatós tanács adásával Nagy András, más több jeles Férfiakkal arra ösztönözte, hogy a Népnék el sokasulása, és az Földnek szűk volta miatt magok(na)k valamelly Pusztát Lakó helyül választanának²⁹. Amintis hatod magával Ló hátakon meg

²⁸ Radics Istvánról (nevét a megszálló levél egyetlen ízben Radits formában írja), aki 1762. február 22-én hunyt el, a halotti anyakönyvi beírás így szól: Stephanus Radics famosus et animosus vir ille, qui ante annos 46 implantavit hanc possessionem obiit aetatis anno 95., azaz Radics István az a híres és lelkes férfiú, aki 46 évvel ezelőtt ezt a helységet plántálta, életének 95. évében elhunyt. (Vö: DÓSA-SZABÓ 1936. 42.) Eszerint valószínűleg 1667-ben születhetett Jászapátiban. Ifjú ember volt a török ellenes felszabadító háborúk idején, s betöltötte ötvenedik életévét már, amikor a jászapátiak kunszentmártoni kirajzását megszervezte és vezette. A „Megszálló levél” kisbíróként említi, ami azt jelenti, hogy nem lehetett túlságosan vagyonos férfi, ugyanakkor a korabeli községi ügyintézésről esetleg közvetlenebb tapasztalatokkal rendelkezhetett. Mindenesetre Jászapáti lakói előtt volt tekintélye, hiszen sokan csatlakoztak hozzá, elfogadták a korosodó férfi vezetését. Kunszentmárton megalapítása után több ízben is bírónak választották, amely „nagy tisztességgel s anyagi előnyökkel járó” hivatal volt. (Vö: DÓSA-SZABÓ 1936. 42.) Bírói tevékenységét sajnos nem ismerjük. Érdemes volna pedig a helytörténeti kutatások során erre kifejezetten is figyelemmel lenni, hiszen a település megalapításán, a községi élet megszervezésén és megindításán túl ez a korszak az önmegváltást, a redempciót, s az ezzel összefüggő határendezést, a gazdálkodás megszervezését is jelentette. Erre az időszakra esik az első középületek, a templom felépítése, az 1739-es nagy pestisjárvány, amely olyan nagy pusztítást hozott az emberéletben, hogy ezt követően szinte újjá kellett éleszteni a községet. Mozgalmas időszak volt tehát. Nem volna érdektelen megismerni, hogy Radics István bíróként hogyan intézkedett, mit cselekedett. A tanácsi jegyzőkönyvek bejegyzései biztosan sokmindent elárulnának. Valószínűleg — az akkori szokások szerint — a templom kerítésében, azaz a fallal övezett templomkertben, a korabeli temetőben temethették el, véli Dósa József. Síremléke sajnos nem maradt fenn. (A közvetlen utókor mégsem volt olyan hálás.) Emlékét a „Megszálló levélen” kívül Kunszentmártonban ma utca őrzi.

Radics István személyéhez kötődik a kunszentmártoniak hagyományos egykori máriaradnai zarándoklátának megindítása is. Az eseményt a máriaradnai kegyhelyen bekövetkezett csodás gyógyulások (mirákulumok) és a kegyhely történetét elbeszélő „Világos berkes-hegy, avagy Máriának az Isteni Malaszt anyjának Kegyelmes Képe, mely Nemes Magyar Országban a Radnai Hegyeken napra napra Isteni Malasztokkal világosodik. Temesvár 1773.” (ill. Vác, 1796.) című könyv beszéli el. (A könyv több régi kunszentmártoni család tulajdonában meglehetősen radnai búcsújárások emlékeként. Magam Balla János példányát használtam, amit ezúton is köszönök neki.) Az eset még 1726-ban történt, amikor — a leírás szerint — Radics István már két éve olyan súlyos lábfájásban szenvedett, hogy csak mankóval tudott járni. Egy éjszakai csodás álomlátása után kereste fel a Boldogasszony máriaradnai kegyhelyét, ahol a kegykép előtt három napig ajratzkodott, misét mondatott, s Mária közbenjárására meggyógyult. Ennek emlékeztetőre mankóját otthagya a templomnak. (Az esemény leírását lásd az említett mirákulumos könyvben, amelynek ezt a részletét egy korábbi tanulmányomban közöltem: BARNÁ 1992. 239. ill. ennek újra kiadott változatában: BARNÁ 1993.) Radics István radnai csodás gyógyulását a múlt századi helyi hagyomány is számon tartotta. (Vö: BARNÁ 1992.)

²⁹ *Pusztá* (latinul *praedium-prædium*) abban a korban tehát elhagyott települést jelentett. (Ezeknek a történelmi fogalmaknak feloldásához az Olvasónak is nagy segítségére van a Bán Péter és munkatársai által összeállított történelmi fogalomgyűjtemény. Vö: BÁN 1980. 762–763.) Pusztának a lakosok kevés száma és a hiányzó községi közigazgatás miatt nevezték őket. Időben és térben közelebbi példa lehet erre a Kunszentmárton mellett Istvánháza, amelyet még a második világháború előtt is Pusztai Istvánháza néveztek, s amely Szelevény politikai községének volt része csakúgy, mint Pálóczi-pusztá vagy Gyalupusztá.

indúla³⁰, és elsőben a Sülyi Pusztára³¹, mely a Tisza mellett vagyon, el érkeztek, aholis Határjait meg járván, Két napi mulatást³² tettek, de azon Pusztá nem lévén előttök tezetes, Rofnál³³ a Tiszán által jöven, valamely becsülletes Embernél meg szállottak, kinekis Szándékjokat ki nyilatkoztatván, vették javaslatát, hogy közel Tiszabőj Pusztát³⁴ meg Szálhattják; el indulván tehát oda érkeztek, és Situssát³⁵, Határjait meg járván, egy más között meg egyeztek azon, hogy a Folyó Tisza mellett meg telepedgyenek és Lakjonak³⁶, amintis jelül, és bizonyásznak okáért, hogy mások azon Pusztát Lakó Helynek el ne foglalják, a Földben Karókatis vertek, mint el foglalásnak jeleit³⁷, azon idő közben érkezik egy éltes Öreg Ember³⁸ hozzájuk, és Munkájok(na)k czéllját tudakozá, kinek midőn Szándékjokat fel nyi-

³⁰ „Hatod magával Ló hátakon meg indúla”-kitétel egyértelműen jelzi, hogy a szervezett és tudatos kívándorlást, új helyre költözést megelőzi és előkészíti a letelepedésre számba jöhető pusztá-települések megtekintése. Lényegében erről szól az egész „Megszálló levél”.

³¹ Sülyi pusztá, ma Tiszastüly község. A települést a XVII–XVIII. század fordulón (1696) 4 telkes jobbágy és 7 zsellér lakta. 1703-ban még 10 családot írnak itt össze, de 1704-ben, a Rákóczi szabadságharc idején a kurucokkal ellenséges, s Habsburg befolyás alatt álló rácok (szerbek) feldűlják, s nem népesül be újra. (BAGI–SOÓS 1989. 596.) Ennek kissé ellent mondani látszik, hogy Heves megye az 1708-i adókiivetés-kor a helyben lakókra 100, az elfutottakra pedig 3 és fél dica adóterhet rótt ki. (Vö: BAGI–SOÓS 1989. 598.)

³² Két napi mulatás = két napig időztek

³³ Rof = Tisaroff község. A község a török hódoltság után 1693-ban már az újratelepült községek között van. Lakossága azonban ingadozott. Említik a települést az 1697-es és az 1701-es összeírásokban is. A rácok 1706-os betörésekor elpusztul, de lakói Rákóczi rakamazai birtokaira telepítve megmenekülnek. 1707-től ismét lakott hely. (Vö: CSEPPENTŐ–SOÓS 1989. 558–559.) A tiszaroffi rév már a középkorban jelentős átkelőhely volt a Tiszán. Az 1697-ben visszatelepülő falu mellett gázló biztosította a tiszai átkelést. (CSEPPENTŐ–SOÓS 1989. 569.) Valószínű ezen keltek át a lakóhelyet kereső jászapátiak is.

³⁴ Tiszabőj Pusztá = Tiszabő község. Tiszabő 1703-ban már népes pusztá, 12 család lakja. Lakói az északi megyékből érkeztek. 1710-ben, se faluközössége. sem egyháza nincs. 1713-ban katolikus jobbágyok népesítik be. Az 1715-ös összeírásban már zsellérek és jobbágyok szerepelnek a település lakóiként. 1716-ban ismét nagyobb tömegű népesség érkezik az északi megyékből. (Vö: SOÓS 1958. 30–31., BOTKA–SOÓS–SZABÓ 1989. 295.) Az 1716. évi újranevelés után a katolikus hívek a nagykörtüi plébániához tartoztak egészen 1738-ig, amely régebbi idő óta lakott hely, s anyakönyvét is 1697-től vezetik. (SOÓS 1985. 290, 292.) 1720 után több lakosa költözött Kunszentmártonba: Csík János, Barna István, Nagy Márton, Nagy András, Tóth László és Simon István. (BENEDEK 1971. 139.)

³⁵ Situssát = fekvését

³⁶ Tiszabő község máig a folyó mellett fekszik.

³⁷ A foglalásnak, a föld birtokba vételének máig ez a jele: karókat vernek a földbe. A területfoglalásnak ez a feudális jogban is ismert módja volt. Különösen lehetett élni vele a török hódoltság utáni időkben, amikor viszonylag nagy megműveletlen területek birtokba vételére volt lehetőség. (Vesd össze: TÁRKÁNY SZÜCS 1981. 595.) Elsősorban határjelekként idézi a földbe ázott fákat, karókat Takács Lajos a XVIII–XIX. századi Dunántúlról, de alkalmazásuk általánosnak látszik. (TAKÁCS 1987. 74–75.) Furcsa viszont a visszaemlékezésben az a körülmény, hogy azért verték le a foglalás karóit, hogy „mások azon Pusztát Lakó Helynek el ne foglalják”. Láttuk ugyanis a 25. jegyzetben idézett munkákban, hogy Tiszabő a jelzett 1718–1719-es években már lakott hely volt. Ha 1719-ben jöttek a jászapátiak, akkor ők már nem lehettek első foglalók. Tudjuk, hogy Tiszabő temploma is állott ekkor, jóllehet a Rákóczi szabadságharc idején a templom szentélyét a kurucok lebontották és téglanyagából Nagykörtüben sörházat építettek. (BENEDEK 1971. 130.) Lehet, hogy Tiszabő megtekintése még annak 1716-os benépesülése előtt történt? Ez utóbbit valószínűsíti a „Megszálló levél” egy későbbi adata. (Lásd 44. jegyzet!) Vagy itt a „megszállás” történetét elmondó 94 éves Radics István emlékezetében keveredtek össze az események?

³⁸ Öreg Ember = epikus segítő. A korabeli kommunikációs viszonyok között a vándorembereknek fontos szerep jutott a hírek, ismeretek továbbításában.

tották volna, Szép Példákkal akarattokat meg gátolta, és azt javallotta, hogy mivel a Nemes Jászágból indultanak által a Tiszán Lakó Helyet Szemlélni, ne földes Uraság fölgyre, hanem Kún földre Siessenek, ahol mint eddig, ugy ez utánis a Földes Uraság igájától mentek lehessenek³⁹, tanácsolta pedig, hogy Csorba nevű Kún Pusztá⁴⁰ nem meszire lévén, azt válaszáuk magoknak, mert annak bőv Határja, és jó fölgye vagyon; meg nyugodván azért azon jó Öreg Embernek beszédin, ott hattak a Tiszabői Pusztát, még a Karokat sem Szedték fel a földből, hanem Csorbára folyást el mentenek, mely is igen meg teezett, mivel minden felől tágas határjai voltak, azértis a Határ járás és vizsgálás után a Telken⁴¹ a Pusztá Templom⁴² mellett meg Szállottak⁴³, és Karókat a földben verték; midőn pedig mindmagok, mind jószágok a Víz nem létele miatt⁴⁴ igen meg Szomjuhoztak volna, Kintelenek voltak

³⁹ Az 1710-es években már a Jászkun területek eladása után, az adásvételnek zálogba adással való változtatása után (1715) vagyunk. Mindez a területek lakói számára azt jelentette, hogy jobbágyságra kellett adózniuk és jobbágysági terhekkel tartoztak földesuruknak. (Nem kívánok itt sem ezzel az eseménnyel, sem általában a Hármaskör, azaz a Jászság és a Kunságok történetével foglalkozni. E tekintetben a legfrissebb eredményeket is feldolgozó népszerű összefoglalásokhoz utasítom az Olvasót, Bellon Tibor és Szabó László monográfiáihoz. Vö: BELLON 1979., SZABÓ 1982.) Meglepő a részletben, hogy egykori kiváltságaikra egy idegen „Öreg Ember” figyelmezteti a „nemes Jászágból” jövő jászapátiákat, mintha ők maguk nem lennének e körülménnyel tisztában. Figyelemre méltó még ugyanakkor az öreg ember hely- és feudális jogismerete. Mindez azt is jelzi, hogy a XVII. század végi nagy pusztulások, a XVIII. század eleji rács pusztítások ellenére mindig is volt a népességnek egy kisebb-nagyobb rétege, amely mozgása révén az elnéptelenedett területeket (is) jól ismerte.

⁴⁰ Csorba = Kuncsorba község. A kunok betelepítése után itt megalakult település volt Csorbajánosszállása, vagy Csorbaszállás. A török hódoltság idején, a XVII. század közepén néptelenedett el. 1699-ben, a Pentz-féle összeírás idején egykori templomának romjai még látszottak. 1718–1719-től az akkor újratelepülő Kunszentmárton árendálja, majd az 1745. évi redempciókor 5000 forintért magához is váltja a pusztá felét, míg a fennmaradó részt fele-fele arányban Kisújszállás és Túrkeve szerzi meg. (ANTAL 1980. 508–509.) Lehetséges, hogy Csorba pusztá bérletében, majd megváltásában közrejátszott, hogy területét a honkeresés során nagyjából már megismerték a későbbi kunszentmártoniak. A múlt század közepén kezdett tanyásodni s 1897-ben vált önálló községgé, szakadt el Kunszentmártontól. (Vö: DÓSA–SZABÓ 1936. 101–111., ANTAL 1980. 508–509.)

⁴¹ Teleknek ebben az esetben az elpusztult település belterületét nevezzük.

⁴² A pusztá templomra utalás megerősíti a Pentz-féle összeírás adatát: a templom romjai még az ezutání évtizedekben is meglátszottak. A foglalás jeleként itt verték le újra karóikat.

⁴³ Radics István visszaemlékezése Csorba és Mesterszállás esetében utal utójára az utazáshoz szükséges időre, az egyes helyeken eltöltött éjszakákra. Sülynél két napot időztek, Roffon egy, Csorbán és Mesterszálláson szintén egy-egy éjszakát töltöttek. A körút későbbi állomásainál (Szolnok, Jenő-pusztá, Alattyán) Radics István nem említi az eltöltött időt. Ennek alapján az első honkereső körút 8–10 napig tarthatott. Természetesen jó volna tudni, milyen évszakban indultak útnak. A „Megszálló levél” dátuma (1719 pünkösd szombatja) nem a kereső út időpontjára utal. Valószínű az új lakhely keresésére is a koraőszi és későtavaszi időszak lehetett alkalmas, amikor sem a mezőgazdasági munkák, sem pedig az esőtől járhatatlan utak nem akadályozták az útrakelést, s a határjárás is lehetséges volt a vetés legázolása nélkül, illetőleg a tavaszi, még vegetáció nélküli határban a határjelek is jobban megfigyelhetők lehettek. (Vö: DÓSA–SZABÓ 1936. 41.) Sajnos, az utazás időbeli és egyéb körülményei továbbra is homályban maradnak. Mint kevésbé lényeges elemeket, a visszaemlékezés már nem tartotta annyira fontosnak őket. Jellemző még a korabeli viszonyokra, hogy éjszakai szállást is magánembereknél vettek, még nincs meg az az útmenti, viszonylag jól elhelyezett csárda-hálózat, amit majd egy évszázaddal később már szerte e vidéken — korabeli térképeken is rögzítve — láthatunk.

⁴⁴ Kuncsorbanak állandó folyóvize nincs, nem volt. Észak-nyugat felől a Tisza, dél-délkelet felől a Berettyó folyó volt legközelebb. A folyószabályozás előtt legtöbbször a Tisza árja öntötte el a határ laposabb részeit.

azon Pusztátis ott hagyni és uttyokat tovább követni, amintis jövén (2. oldal) a Túri Szállások⁴⁵ között Mester Szállási Puszta⁴⁶ felé, elkerkeztek a Túri Kalapos Halomhoz, aholis bizonyos Mész Emberre tanálkozván, túle tanácsot kértek, hogy mondaná meg, ha a Mesterszállási pusztá alkalmas lenne Lakó Helynek, vagy sem? Melyre a Mész Ember⁴⁷ azt feleli, Édes Baratim való ugyan, hogy a Mesterszállási Pusztának Szép folyó vize nagyon, de minden felől a Szomszédok, úgy elcsipkettek belőle, hogy majd csak fél Pusztának mondhatom⁴⁸, az melly fölgye megmaradottis, Lapos, Székes, és gödrös. Demind az által magok Szemeikkel kívánván meg Látni, meg indultak, és a Körözs⁴⁹ Vize mellé érkezvén, bizonyos Öcsödi⁵⁰ embereket tanáltak, Kik a Vizet Keczével halászták, mivel pedig ők olyan hállót Soha az előtt nem láttak, igen Csudálkoztak rajt⁵¹, az után egy jó Pozsarat⁵² vevén magok(na)k, jól Lakának és Lovaikatis meg itaták. Tapasztalván pedig azon

A víz olyan nagy fontosságú volt ebben az időben, hogy hiánya a terület elhagyására készítette a jászapátiakat.

⁴⁵ Túri Szállások = mezőtúri tanyák. Ekkor valószínűleg állattartó tanya. A települési folytonosságát mindvégig megőrző Mezőtúron — szemben a környező településekkel — már a XVIII. század elején megjelentek a kiosztott jobbágytelkeken a tanyák. Ezek neve *szállás*, nemcsak állattartó külterületi tanyát jelenthetett, hanem a mezőgazdasági üzem határbeli központját. Ezt igazolják, hogy ezeken a *szállásokon* lakó- és gazdasági épületek, istállók, fészerek, szőlő- és gyümölcsöskertek vannak. (Vö: SOÓS 1958. 11–12., SOÓS–SZABÓ 1980. 630.)

⁴⁶ Mester Szállási Pusztá = Mesterszállás község. A középkori Kolbázzsékhez tartozó kun község a XVI. század végén elpusztult, s nem is települt újjá. Pentz János 1699. évi összeírásában is pusztaként említi azzal, hogy templomának romjai még látszanak. (Vö: DÓSA–SZABÓ 1936. 91–101., SZABÓ–SZABÓ 1980. 600.)

⁴⁷ Újabb epikus segítő.

⁴⁸ A pusztá települések esetében általános szokás volt, hogy területét a szomszédos lakott települések bérelték és földműveléssel, vagy még gyakrabban legeltető állattartással hasznosították. A hosszú lakatlan időszak alatt pedig — s Mesterszállás esetében ez már több, mint egy évszázad volt — könnyen előfordulhatott, hogy a határjelek megsemmisültek, vagy tudatosan elrontották őket. A Mesterszállás határát leíró mész ember valószínűleg mezőtúri lehetett — Mezőtúr volt az egyedüli tartósan lakott hely a környékben —, mindenesetre jól ismerte a vidéket. Valószínűleg méheivel abban a körzetben vándorolt. (A méhészkedés XVIII. századi nagykunsági jelentőségéről Szilágyi Miklós írt tanulmányt: SZILÁGYI 1966. 71–90.)

⁴⁹ Körözs = Körös folyó. A környék népnyelvében a folyó nevét mind a mai napig -zs-vel ejtik. (Lásd: KAKUK 1972., KISS 1978. 358.)

⁵⁰ Az egykor kun faluként ismert, majd Külső-Szolnok megyéhez tartozó Öcsöd 1714-ben települt újjá, de népessége a középkorival folytonosságot mutat. A Mezőtúrról visszatelepült egykori öcsödi lakosság mellé más vidékekről is érkeztek lakosok. (SZABÓ 1989. 82–83.) Mint a Körös alsó folyásának egyik legelőszőr újjalakult községe, helyzeti előnyét ki is használta határának kialakításánál. Erre utalnak a határperek Kunszentmártonnal, amit Öcsöd sorra megnyert. (DÓSA–SZABÓ 1933–1934. 70–79.)

⁵¹ Kece = kecehaló. Jellegetesen nagyvízi, folyóvízi használatra alkalmas szerszám. A nagyvizeket nélkülöző Jászságban ismeretlen. Talán ezért is került be a „Megszálló levél” szövegébe, a hitelesítés igényével, s mintegy a rácsodálkozás élményének erősségét is jelezve. A kecehalók használatával azután a XVIII. század utolsó harmadáig megismerkedett s megtanult velük halászni a kunszentmártoni nép. (Vö: SZILÁGYI 1974. 145.)

⁵² Pozsár = ponty, halfajta. (SZINNYEI 1897–1901. 204.) A Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótára szerint ismeretlen eredetű szó, a ponttyal való összekapcsolása téves. (TESZ III. 1976. 271.) A „Megszálló levél” szövegösszefüggéséből a ponty jelentésre mellett súlymérték értelmezésére is következtethetünk.

Pusztának Csekélységít más nap meg indulának, Szolnok⁵³ felé, aholis bizonyos jó ismérőse Titulált Radits Istvány Uramnak azt tanácsolta, hogy hamár Lakó helyet keresnek, hallotta, hogy túl a Tizán Levő Jenej Pusztát⁵⁴, ha valami jó Emberek meg Szállanak, a Feír Barátok⁵⁵ oda engednék, ezen tanács adás mindnyájok(na)k teczésekre Lévén Szolnokból Jenei Pusztára menének, egész Pusztának Szélit, hosszát meg járván, magoknak, minden tetovázás nélkül Lakó helyül el választották, ház helyeket mindenik magának, ahol teczett, ki mért, és kiki, amaga ház helyin a Karót a Földbe verte⁵⁶, az után egy háton magok(na)k Szöllő helyetis⁵⁷ tanálván, ott is ház hely Szerint, Szöllő földeketis osztottak magok(na)k, már helybe lévén a munka, ki tanúlták, hogy azon Pusztá volna, Alattyányon⁵⁸ Lakozó Nagy János, Feír Barátok Tisztartórára bízva, el indulván azért Titulált Radits Istvány Uram vezérlése, és mindenekben tüle Származott igazgatás alatt épen Alattyányra, ameg nevezett Tisztartóhoz jutottak. Kinekis Szép köszöntések után Szándékjokat tudtára adtak, nem is volt haszontalan kérések, mert a Tisztartónak ügyis parancsolattya volt a Földes uraságtúl, hogy ha valamely Számos Papista Catholicus Emberek⁵⁹ Jenei pusztát meg akarnák Szállani, jó Accordra⁶⁰ alatt, bizvást meg engedheti, ez így Lévén az Egyesseghez fognak és úgy accordálnak egyes akarattal, hogy: minden pár jármos ökörtül, akarmennyi lészen fizessenek egy tallért, minden Tehéntül Két Iceze vaját, egy napi jutúl, három Iceze vaját; Közönséges Lakosok pedig öszveséggel tizenkét Szekér Szénát, Sóós halat, három akós hordóval, es tizenkét Pozsár frís halakat⁶¹: így s(z)épen az Egység meg Lé-

⁵³ Szolnok = Szolnok városa, ma Jász-Nagykun-Szolnok megye székhelye. A XVIII. század elején Heves és Külső-Szolnok egyesített vármegyék tiszai járásának székhelye. Hadászati jelentőségét erre az időre vára elvesztette. A város jelentőségét a közlekedésben és a kereskedelemben (sószállítás) elfoglalt szerepe biztosította. (Vö: SOÓS 1958. 29–30., SZABÓ-SZABÓ 1989. 238–239.)

⁵⁴ Jenej Pusztá (Jenei pusztá) = a jelenlegi Jászkarajenő község egyik alkotórésze. A Jászsalszentgyörgy és Jászfényszaru által birtokolt Kara pusztát 1852-ben egyesítették a Földváry-családdal elcserélt Jenő pusztával, amelyért cserébe az említett jász települések a távolabbi, Kiskunfélegyháza melletti Kisujszállás pusztát adták. Jenő pusztá Külső-Szolnok vármegyéhez tartozott. (FÉNYES 1851. II. 154., BOGNÁR 1978. 90–93.)

⁵⁵ Feír Barátok = premontrei szerzetesek. Jenő pusztá a XVI. századtól fele részben a jánoshidi (később egyesített csornai-jánoshidi) prépostság birtoka volt Jánoshida, Alattyán, Mizse, Tótkér, Tóalmás és Szászberek községekkel ill. pusztákkal. (SOÓS-SZABÓ 1980. 94–95.)

⁵⁶ A földfoglalás jelképes eseményét a leírás mindig megemlíti.

⁵⁷ Szöllő hely = szőlőskertek mindig szorosan hozzátartoztak ebben az időben a települések képéhez, gazdálkodásához még itt az A földön is. A feljegyzés szerint a szőlőskerteket viszont egymás mellett, a lakóházak rendjében mérték ki.

⁵⁸ Alattyány = Alattyán község. Közigazgatásilag mindig Heves megyéhez tartozott. Csak az 1876-os megyerendezéskor csatolták Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéhez. A XVIII. században a jánoshidi premontrei prépostság birtokközpontja, innen igazgatták a fentebb említett birtoktesteket, pusztákat, közöttük Jenő pusztát is. (SOÓS 1958. 25., SOÓS-SZABÓ 1980. 95.)

⁵⁹ Hogy katolikus legyen a letelepülő lakosság, a katolikus birtokos (jelen esetben a premontrei rend) elvárása volt. Ez a katolikus restaurációnak egyik fontos eszköze volt abban az időben.

⁶⁰ Accordra = egyezsége

⁶¹ Tizenkét pozsár frís halakat = ebben az összefüggésben a pozsár valóban nem pontnyak, hanem súlymértékegységnek értelmezhető, s a jobbágyi járandóság mennyiségét jelentik. - Látjuk, hogy az adóalap, a dica, két jármos ökört volt. Ez után az adóalap után kellett volna tehát fizetni az egyezség szerint: 1 tallért, amely a XVIII. században egyenlő volt fél körmőci arannyal, vagy 2 rajnai német forinttal (ez volt a legál-

vén Titulált Radits Istvány Uram Egy Iceze Pálinkat hozatván áldomásnak⁶², egyenlő képen meg kezdtetek innya⁶³, azon közben Radits Istvány Uram parancsollya, hogy jöjjon Notárius⁶⁴, és Contrahállyanak⁶⁵, midőn pedig a Contractus íráshoz fogna a Notarius, parancsollya Radits Istvány Ur, hogy így ird a Contractust: Hogy ezen alkunk, és egyességünk, meg másolhatatlanul, Örökössen, még a maradékunknális állandó Lészen. Ezen Czikkelyt halván a Tisztartó, fel ugrott, és protestált, hogy ő nem örökössen Contratált, hanem csak három Eszten-deig, melyre Radits Istvány Ur felelt, hacsak három esztendeig (3. oldal) adod, tarcs magadnak, édes Tisztartó Ur, el indúltak azért minnyájan és hoszas fáradozások után, ismét visza mentek magok Lakta fölgyökben Jász Apatira. Volt az utanis Sokszor egymás között beszélgetések, hogy valamelyik Pusztát, az mellyeket már meg vizgáltak. Szállják meg, de semmiképen egy más között meg nem egyezhet-tek, hanem majd három esztendő⁶⁶ rajtok el folyván, törtint, hogy Radits Istvány Ur Jász Mihály Telkire, a Vizi Malomban⁶⁷ menván, több véle Lévo Társaival, akkoris az Lakó hely választás felől beszélgettek, halván Szavokat bizonyos Öreg Koldús⁶⁸, hozzájuk járúl, és így kezdi Szavainak folyamattját. Hallom édes fiaim, hogy némely némelly Pusztákat emlegettek, hogy meg kívánnatok Szállani, lássa-tok mit Cselekesztek, de Én Ugyan meg öregettem, Sok Helyeket ifiúságomtól fogvást öszve jártam, de meg valloom édes fiaim, hogy schol jobb Lakó Helynek való

talánosabban használt pénznem, amellyel a kunszentmártoni jegyzőkönyvekben és számadásokban is találkozzunk, *rhénes* vagy *rhéus forint* néven), vagy 2 és két ötöd magyar ezüst forinttal volt egyenértékű (BÁN 1980. 734.); a természetbeni szolgáltatások közül 1 *iceze* (*icce*) az kb. 0,9 liternek felelt meg, 2 icce kb. 1,8 liter, az egy napi juhfejés után járó 3 icce vaj a teljes fejős juhnyáj utáni járandóság lehetett (BÁN 1980. 964.); a 3 darab *akós hordóval* mért szózott hal mennyisége már több volt, 1 *akó* = 64 budai icce, azaz kb. 58 liter (BÁN 1980. 964.)

⁶² Áldomás = szimbolikus jogi aktus, amely megpecsételi az adásvétel tényét.

⁶³ Palatalizáció, amely még a XX. eleji századi kunszentmártoni nyelvjárásban is ismert volt.

⁶⁴ Nótárius = jegyző.

⁶⁵ Contrahál, contrahállyanak = szerződést kötöseknek

⁶⁶ „...majd három esztendő rajtok el folyván...” Ha a „Megszálló levél” dátumából (1719) következtetünk vissza, akkor mindezek az eddigi leírt események, ez a hosszú, új lakóhelyet kereső első út nagy valószínűséggel 1716 őszén (vagy legkésőbb 1717 tavaszán) zajlott. Ebből a valószínűsíthető évszámból válik érthetővé, hogy Radics István korábban miért említhette lakatlanak Tiszabót. Bizonyára az 1716-ban odaérkező nagyobb telepes hullám előtt járhattak a helyszínen. (Vö: 12. és 15. jegyzet!) Fontos a visszaemlékezésnek az az utalása, hogy a jelzett években sem adták fel a kitelepülés tervét. Ez a körülmény, s több más adat is, egyfajta bizonytalanságot tükröz a letelepülés, a „megszállás” pontos idejét illetően. Valószínűleg a „Megszálló levél” 1719. évi dátuma sokkal inkább egy hosszabb, egy-két éves időszak lezárása lehetett, mintsem egy egyszeri esemény időpontja. (Vö: DÓSA-SZABÓ 1936. 38–41.)

⁶⁷ Jász Mihály Telek = Jásztelek község. A XV–XVI. századtól említik okleveles források. Lakossága mindvégig folyamatosnak mondható. (SZABÓ-SZABÓ 1980. 388.) A Mihálytelki Pethe Péter már 1484-es végrendeletében említi a Tarna folyón lévő vízimalmát. Ez a malom nagyobb környéket látott el. A korai XVIII. századi vízrajzi felvételek alapján látható, hogy Tarnabod és Mihálytelek között 6 malom található. Jászapátinak, Jászkisérnek és Jászladánynak nem volt malma ekkor. (NEMES 1981. 50, 58.) Így válik érthetővé, hogy miért jártak az apátiak örletni Mihálytelkére, s miért ment Radics István is ide.

⁶⁸ Abban az időben, de egészen a XX. század elejéig a vándor koldusoknak nagyon fontos szerepe volt a hírek közvetítésében, továbbadásában. Ezért is hallgatnak a nagyjedeji öreg koldusra, aki Kunszentmárton pusztát ajánlja nekik. A koldusokról lásd: GUNDA 1972.; MOLNÁR kézirat.

Pusztát nem láttam, mint túl a Körözs Vizin Szent Márton nevezetű Kún Pusztá⁶⁹ légyen, ha valahova akartok Lakni menni, azon Pusztát el ne hagyatok. azon Öreg Embernek Szép Szavain meg nyúgodván, már többen is egyes akarattal az el jöve-
telre magokat ajálván, Kún Sz. Mártony Pusztájának Szemléléssire meg indultak,
és Öcsödnél a Körözs Vizin által jöven, meg Szállottak, bizonyos öcsödi Sülye
Mihály⁷⁰ igen embersiges Embernél, Kiis mind magokat, mind Jóságokat jól tart-
ván, egészen le rajzolta előttök Kún Sz. Mártonnak minden határjait⁷¹, és

⁶⁹ Szent Márton nevezetű Kún Pusztá = Kunszentmárton. A város történetéről ebben a rövid jegyzetben nem kívánok még vázlatosan sem szólni. A XVI-XVII. század folyamán a török háborúk, a hódoltság kiméretlen viszonyai, a függetlenségi harcok — utoljára a Thököly-felkelés — következtében Kunszentmárton több ízben elpusztult, de újra is éledt. Az 1682-re bizonyosan újratelepülő Kunszentmárton lakosainak még a nevét is ismerjük: „Sz. Martonyi Emberekk nevei Nagy István, Nagy Benke, Gálffy Benke, Tatár Gergely, Varga Pál, Tatár Bálint, Polya Marczy, Nagy Körincz, Jenei féle (?), Sülye Mihály, Szilágyi András, Tott János, Makk Tott János, Keresztes András, Ufer (vagy Afer) Mátyás, Nagy Mihók, Demjén András, Szallay Mihály, Keresztes Tamás, Ujj Ferke, Keresztes István, Turij-Kiss Péter, Bagoly Ferencz. Ezek laktanak annak előtte való időben Sz. Martony circa annum 1677. et 1780. et ultra.” (Idézi DÓSA-SZABÓ 1936. 29. az egykori kunszentmártoni levéltár Fasc. 32. no. 2. hivatkozással.)

Benedek Gyula szerint Kunszentmárton a XVII-XVIII. század fordulóján sem volt egészen lakatlan. Kutatásai szerint már 1699-től kezdve vonzza a betelepülőket. A jövevények első nagyobb hullámát 1699 és 1720 között regisztrálja, akik szerinte majdnem kizárólag Nógrád megyéből jöttek. 1699-ből megemlíti Sigó Andrást Nagydarócáról, 1703-ban Lados Istvánt Endrefalváról, 1712-ben Őze Ferencet Baglyasaljáról, Cecse Pált Kazárról. Tóth György és Tóth János 1717-ben érkezett Nyitráról (Nyitra m.), 1719-ben Halabányi György Sávolyról (Nógrád m.), Telek István pedig Kecsenyből (Nógrád m.) települt Kunszentmártonba. Benedek Gyula szerint a települők második hulláma a Külső-Szolnok megyei Tiszabőről és Nagykörüből jött Kunszentmártonba. (Tiszabőről lásd 12. jegyzet!) Nagykörüből említi Kis (?) János, Sári András, Tóth István, Sári Gergely, Kis Mihály, Baik (?) Márton, illetőleg a Heves megyei Adácsról Nagy Pál nevét. (BENEDEK 1971. 128.) Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a jázsági betelepülőkre Benedek Gyula egyáltalán nem utal, jöhetnek azok is az általa vizsgált időszakban költöztek Kunszentmártonba, s lettek annak mindmáig meghatározó népessége. E hallgatás okát nem tudom, Benedek Gyula egyáltalán nem utal rá.

⁷⁰ Radics István visszaemlékezése itt nem utal az útvonalra, amelyen megérkeztek Kunszentmártonba. Két útvonalat feltételezhetünk: 1. Jászapáti–Jászsalsószentgyörgy–Újszász–Zagyvarékas–Szolnok–Varsány (a mai Rákóczi-falva) –Mesterszállás–Öcsöd–Kunszentmárton; illetőleg 2. Jászapáti–Tiszasüly–Tiszaroff–Tiszabő–Fegyvernek–Kuncsorba–Mesterszállás–Öcsöd–Kunszentmárton. Mindkét útvonal ismert volt már Radics Istváné előtt az előző, három évvel korábbi honkereső körútjuk révén.

Kunszentmártonba érkezésük előtt megszálltak Öcsödnél egy Sülye Mihály nevű „igen embersiges Embernél”. A történeti források véletlen egybeesése lehetővé teszi, hogy ennek a Sülye Mihálynak életét, sorsát néhány ponton megismerjük. A 25. jegyzetben röviden már utaltam Öcsöd századforduló körüli életére, s 1714-es megtelepülésére. Békés megye 1720-as összeírásában Öcsödnél találkoztunk Sülye Mihály nevével (EMBER 1977. 144.), 1719–1720-ban tehát biztosan itt élt. Ezt megelőzően azonban valószínűleg Polgár lakója volt, onnan 1717-ben költözhetett Öcsödre, akkor, amikor Polgár elveszítette hajdú kiváltságait, s lakói a jobbágyi függőség és a katolikus vallásra való áttérés elől több megyébe szétszóródtak. A polgári hajdúkról 1720-ban Heves és Szabolcs vármegye összeírását készítette. A Szabolcs megyei összeírás Öcsödöt is megemlíti, ahol Sülye Mihály és Sülye János egykori polgári lakos élt a conscriptio idején. (NYAKAS é. n. 12.) A kunszentmártoni „Megszálló levél”, Békés megye illetőleg Szabolcs megye 1720-as összeírása között meglévő egy-két év különbség azt sejteti, hogy nagy valószínűséggel ugyanarról a személyről van szó.

⁷¹ Az öcsödi Sülye Mihály honnan ismerte olyan jól? Azalatt a két-három év alatt ismerte meg, amely Polgárról Öcsödre kerülése után eltelt? Elképzelhető, hiszen általános gyakorlat szerint a pusztá települések határát a környező községek valamilyen módon használták. A bérlethez, de a használat bármilyen formájához is nyilván ismerni kellett a használatba vett pusztá határait. Egy körülmény azonban további megfontolásra késztet. A bevezetőben és a 47. jegyzetben röviden utaltam Kunszentmárton 1680 körül

valamiképpen azon Öreg Ember nékiek megmondotta a Szerint tanálták, már sok járások, kelések, fáradozások, és sok elme törések után, minnyájan meg nyugottak ezen Pusztának meg Szállásan, és Karóikat a földbe vervén, nagy örömmel vissza tértek Jász Apatira, és kevés idő múlva öszve adák magokat; ezen Szám Szerint, amint itten még maradékúnknakis emlékezetinek⁷², és más ujonnan a Kész fundusra⁷³ jövők(ne)k előttök hordozandó tisztesség tételnek jeliért, nevezet Szerint le rajzoltatnak, úgy mint ezen írásnak idején, 1762-dik esztendőben, 13-dik napján Januariusnak, már sokszor nevezett Nzts. Radics Istvány Ur a Helségnek Sokszor bírója lévén, de Szemei világátul meg fosztatván, idejének 94-dik esztendeit Helségünkben el érvén, élő nyelvivel ezen Deductiót maga declaralta⁷⁴. Meg Szállók pedig az többiek ezek: Tóth Mátvás, Radics Gergely, Nagy Miklós, Faragó Péter, Baktaj Mártony, Pente Istvány, Józsa János, Kiss Balázs, Szilvásj Mártony, Kovács János, Juhász Gáspár, Gyenes Albert, Gyenes János, és más Szegény sorsú emberek⁷⁵. De az nevezettek az Helségnek első zsengejiban, a Határok ki keresésiben⁷⁶, és más minden impetiók⁷⁷ ellen Szorossan és Hathatossan éjjel nappal dol-

összeírt, az 1686-os végső pusztulás előtti utolsó lakosaira. Ebben a névsorban találunk egy „Sulye Mihály” nevű embert. Az ékezet elmaradása ellenére azt mondhatjuk, hogy névazonosságról van szó. De vajon azonos személyről is? Az emberi életkort tekintetbe véve még ez sem teljesen elképzelhetetlen. Hiszen egy 1655 körül született embert 1680 körül már felnőttként összeírhattak, s ez az ember 1720 körül is még csak 60-65 éves lehetett. Nem kizárt tehát, hogy az 1680-ból Kunszentmártonból említett Sulye Mihály ugyanaz a polgári hajdúk, majd pedig az őcsödiek összeírásában szereplő személlyel, aki esetleg Kunszentmártonból kerülhetett egykor Polgárra, de esetleg Kunszentmártonban születve és nevelkedve jól ismerhette a város határait, ezért írhatta le azt olyan pontosan a hont kereső jászságaknak.

⁷² „Megszálló levél” itt újra elbeszéli a foglalás jelképes cselekedeit. Ehhez annyit lehet hozzáfűzni, hogy a kunszentmártoni történeti hagyomány ennek helyét is ismerni véli, s a Vereskeresztnél jelöli meg. Ebből a részből kiderül az is, hogy a „megszállás” történetének, s az abban résztvevők nevének felsorolására szükség van a közösségben azért is, hogy megőrizték azt „maradékúnknak is emlékezetének” illetőleg hogy a később beköltözők előtt az alapítók érdemeit hangsúlyozzák és esetleges előjogaikat ezzel az eseménnyel legitimálják, magyarazzák.

⁷³ Fundus = telek

⁷⁴ Deductio = nyilatkozat. A szöveg kiemeli az „élő nyelvivel”, azaz szóban. Arra is gondolnunk kell, hogy az élőszóval elmondott visszaemlékezést az írásba foglaló személy szerkesztette meg, azaz neki is szerepe volt a végső szövegforma elnyerésében. Declaral = kinyilvánít, nyilatkozik

⁷⁵ A visszaemlékezéssel ellentétben nem valószínű, hogy a szegénysorsúnak említett emberek annyira esetetek voltak. Hiszen egy új élet elindításához bizonyos anyagi tehetség (tőke, állatállomány, valamennyi ingóság stb.) szükséges volt. Gondoljunk vissza a premontrai barátok intézőjével majdnem megkötött szerződésre, amelynek terheit vállaltak volna a jászapátiak. E kérdés tisztázása természetesen csak Jászapáti XVII–XVIII. századfordulói társadalmának alapos, elemző vizsgálata után lehetséges.

Itt, a „Megszálló levél” végén Radics István csak 13, öt magát is beleszámítva 14 nevet sorol föl, s név nélkül utal „más Szegény sorsú emberek”-re. Ezt a sovány listát Dósa József egyéb forrásokból — elsősorban az anyakönyvi bejegyzésekből — kiegészítette. (DÓSA–SZABÓ 1936. 46–47.)

⁷⁶ A hoszú ideig lakatlan települések egykori biztos határjelei, amelyek ebben az időben természetes vízfolyások, dombok, fák, mesterséges földhányások, földbe ástott karók, ritkábban kövek stb. voltak, s évtizedekig nem tudták megújítani őket, gyakran elpusztultak. Tudatos elrontásuk is megtörténhetett, hogy a szomszédos községek így kisebb-nagyobb részt magukhoz kaparintottak. (Részletesen lásd: Takács 1987.) Ezért említi az új telepek egyik első és legfontosabb teendőjeként a „Határok ki keresését” az elbeszélés. Az újtelepítés utáni első határjárásokról részletesen tájékoztat Dósa József. (DÓSA–SZABÓ 1936. 70. skk.)

⁷⁷ Impetio = támadás, vád, kereset

goztak: Kik(ne)k munkálkodások által a Posteritások,⁷⁸ már most békességben Laknak. Az meg Szállás volt Ao 1719. Pünkösöd Szombattyán.”⁷⁹

IRODALOM

ANTAL Árpád

1980 Kuncsorba. In: Tóth Tibor (szerk.) Adatok Szolnok megye történetéből I. Szolnok, 507–517.

ASSMANN, Jan

1999 A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Bp.

BAGI Gábor–SOÓS Imre

1989 Tizsasüly. In: Botka János (szerk.) Adatok Szolnok megye történetéből II. Szolnok, 595–610.

BÁN Péter

1980 Magyar történelmi fogalomgyűjtemény I-II. Eger.

BARNA Gábor

1991 A kunszentmártoniak radnai búcsújárása = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 3. kötet. Bp. 209–244.

1993 A kunszentmártoniak radnai búcsújárása. In: Szerzetesrendek az Alföldön. Kármeliták Kunszentmártonban. Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 1. (Szerk. Barna Gábor). Kunszentmárton, 67–102.

1994 A mai Kunszentmárton megalapításának története. A „Megszálló Levél”. Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 2. (Szerk. Józsa László). Kunszentmárton.

2000 Kunszentmárton és a Nagykunság. Kulturális alkalmazkodás és a mezővárosi kultúra. (Kézirat, sajtó alatt).

BELLON Tibor

1979 Nagykunság. Bp.

BENEDEK Gyula

1971 Adatok Külső-Szolnok vármegye betelepülés történetéhez 1690–1730 között = Jászkunság, 123–132.

⁷⁸ Posteritások = utódok

⁷⁹ 1719. pünkösöd szombatját jelöli meg az elbeszélés a meg-szállás napjaként. Valószínűnek látszik, hogy ez egy befejező aktsua volt csupán egy több évig tartó folyamatnak. Más források ugyanis a jászapátiak és jászalsószentgyörgyiek kunszentmártoni letelepedését 1718-ra teszik, s ebben az évben indul a legrégebb kunszentmártoni anyakönyv is. (Részletes összefoglalását lásd: DÓSA–SZABÓ 1936. 38–41.) Egy 1771-es, a körösi révvel kapcsolatos okmányból arról értesülünk, hogy Kunszentmártont 1718. május 18-án ülték meg eleink. (DÓSA–SZABÓ 1936. 38–39.) Ugyanakkor az új község alapításának száz éves évfordulóját Kunszentmárton városa 1819-ben ülte meg, s ennek alapja a Radics István által elmondott „Megszálló levél” dátuma volt. (DÓSA–SZABÓ 1936. 39.) A 200 éves évforduló megünnepléséről nem tudok. A 250. évfordulón, 1969-ben állíttatta fel Kunszentmárton akkori vezetése azt az emlékkövet, amely ma is a városi parkban áll, emlékeztetve az utókort e nagy jelentőségű eseményre.

- BOGNÁR András
1978 Pesty Frigyes helységnévtárából. I. Jászkunság. Szolnok.
- BOTKA János (szerk.)
1989 Adatok Szolnok megye történetéből II. Szolnok.
- BOTKA János–SOÓS Imre–SZABÓ István
1989 Tiszabő. In: Botka János (szerk.) Adatok Szolnok megye történetéből II. Szolnok, 293–313.
- CSEPPENTŐ Miklós–SOÓS Imre
1989 Tiszaroff. In: Botka János (szerk.) Adatok Szolnok megye történetéből II. Szolnok, 557–578.
- DÓSA József–SZABÓ Elek
1936 Kunszentmárton története. Kunszentmárton.
- EMBER Győző
1977 Az újjátelepült Békés megye első összeírásai. Békéscsaba.
- FÉNYES Elek
1851 Magyar ország geographiai szótára II. Pest.
- FODOR Ferenc
1942 A Jászság életrajza. Bp.
- GULYÁS Éva
1974 Kenyér- és kalácsütés Jászapátiban és Kunszentmártonban. In: Tiszazugi Füzetek I. Kunszentmárton–Szolnok, 69–75.
- GUNDA Béla
1972 Die Bettler in der Gesellschaft eines Dorfes. Festschrift Matthias Zender. (Hrsg. Ennen, Edith–Wiegelmann, Günter). Bonn, 623–634.
- JÓZSA László
1990 Kunszentmárton utcanevei. H. n. (Kunszentmárton).
- JUHÁSZ Antal (szerk.)
1990 Migráció és település a Duna-Tisza közén. Szeged.
- KAKUK Mátyás
1972 Kunszentmárton földrajzi nevei. Szolnok.
- KISS Lajos
1978 Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp.
- N. KOVÁCS Tímea
1999 Előszó. A kultúra narratívái, narratívák a kultúráról. In: N. Kovács Tímea vál. A kultúra narratívái. Narratívák 3. Bp. 7–15.
- MELETYINSZKI, J.M.
1975 A mese strukturális-tipológiai kutatása. In: V. J. Propp: A mese morfológiája. Bp. 220–281.
- MOLNÁR Ágnes
1980 Koldusok és társadalmi szerepük a Tiszazug egyházi ünnepeiben. (Kézirat)
- NEMES Gerzson
1981 A Zagyva- és a Tarna völgy jászkerületi vízügyeinek krónikája (1279–1876). Szolnok.

NYAKAS Miklós

É. n. A hajdúváros pusztulásától a jobbágyfelszabadításig 1717–1848. (Fejezet Polgár történetéből) Hajdúsági Közlemények 2. h. n.

OLRIK, Axel

1982 A népköltészet epikus törvényei. In: Tálasi István (szerk.) Néprajzi szöveggyűjtemény I. kötet. Bp. 453–462.

PROPP, V. J.

1975 A mese morfológiája. Bp.

RICOEUR, Paul

1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In: N. Kovács Tímea (vál.) A kultúra narratívái. Narratívák 3. Bp. 51–68.

RÜSEN, Jörn

1999 A történelem retorikája. In: N. Kovács Tímea (vál.) A kultúra narratívái. Narratívák 3. Bp. 39–50.

SOÓS Imre

1958 A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon. Szolnok.

SOÓS Imre

1985 Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Eger.

SOÓS Imre–SZABÓ László

1980 Alattyan. In: Tóth Tibor (szerk.) Adatok Szolnok megye történetéből. Szolnok, 93–105.

1980 Mezőtúr. In: Tóth Tibor (szerk.) Adatok Szolnok megye történetéből. Szolnok, 619–644.

SZABÓ Ferenc

1989 Öcsöd. In: Botka János (szerk.) Adatok Szolnok megye történetéből II. Szolnok, 81–106.

SZABÓ István–SZABÓ László

1980 Jásztelek. In: Tóth Tibor (szerk.) Adatok Szolnok megye történetéből. Szolnok, 387–396.

1989 Szolnok. In: Botka János (szerk.) Adatok Szolnok megye történetéből. Szolnok, 233–292.

SZABÓ László

1974 Jászapáti és Kunszentmárton anyagi kultúrájának összevetése. In: Tiszazugi Füzetek I. Kunszentmárton–Szolnok, 49–68.

1982 Jászság. Bp.

SZILÁGYI Miklós

1966 A halászat Túrkevén és Kunszentmártonban a XVIII. század második felében. In: Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. Szolnok, 5–70.

1974 A halászat szerepe Kunszentmárton XVIII. századi gazdálkodásában. Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. Jászberény, 145–152.

SZINNYEI József

1897–1901 Magyar tájszótár II. Bp.

TAKÁCS Lajos

1987 Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Bp.

TÁRKÁNY SZÚCS Ernő

1981 Magyar jogi népszokások. Bp.

TESz

1976 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Bp.

TÓTH János

1976 A Jászkunság helyzete a 18. század végén. (Bedekovich Lőrinc kéziratosa könyve) Jászberény.

TÓTH Tibor (szerk.)

1980 Adatok Szolnok megye történetéből I. Szolnok.

SUMMARY

BARNA GÁBOR

Construction of Historical Memory – Creation of Local Identity and Myth (The „Letter of Occupation” – Narrative on Resettlement of Kunszentmárton in the 18th Century)

The paper analysis the so called „Letter of Occupation” a document of the resettlement of Kunszentmárton, an agrarian town on the Lowland (County Jász-Nagykun Szolnok). This historical source origins from the middle of the 18th century.

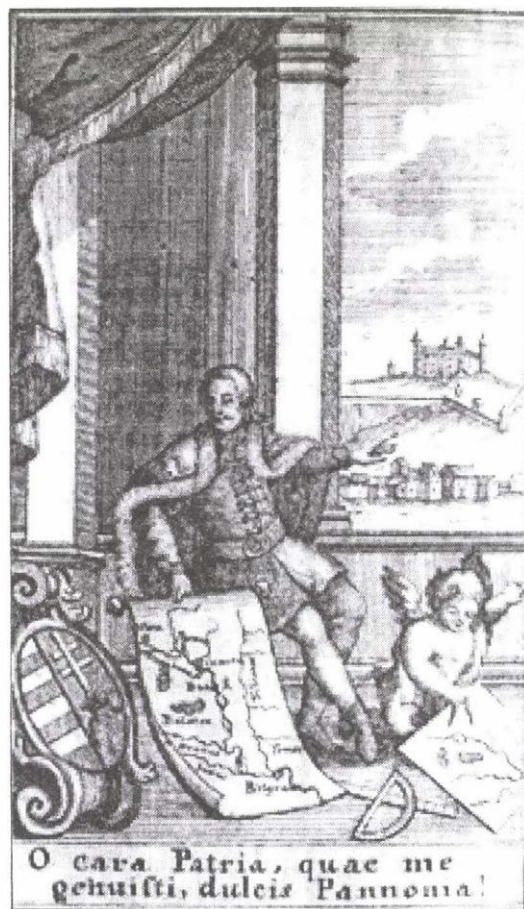
The first half of the 18th century was the period of the resettlement of the middle and Southern part of the Hungarian Kingdom in general after the liberation war from the Turkish occupation. The „Letter of Occupation” is one of the most important source of this process on micro level. It shows the motivation for searching a new home and gives the description of its practical realisation.

The period of search for a new home lasted for three years (1717-1719). The resettlement of Kunszentmárton itself happened in 1719 but it was registered only in 1762 after some decades according to the remembering of István Radics, the head and leader of the resettlement. He was regarded as an authentic source by contemporaries.

The paper publishes the whole text of the „Letter of Occupation” as a thick description and analyses it as a folkloric narration and interprets it as confirmation of the power structure of the local community. On the other hand the „Letter of Occupation” is regarded as the construction of the local cultural memory. It shows characteristics of epic narratives first of all ones of legends, tales and memorates both in form and content.

This „Letter of Occupation” is the basis of the local historical memory in Kunszentmárton until our days. Copies of this 18th century text are preserved in many families in the town. It is at the same time a representation of belonging to the old families of founders and expression, legitimation of the social structure in the city. This later role was weakened in the 20th century.

The „Letter of Occupation” became a model for a group of inhabitants of Kunszentmárton who founded a new settlement (Kuntelep at Görgeteg) at the very end of the 19th century in Transdanubia (South-West Hungary, County Somogy). They described the history and memory of the whole event on the same way.

10. kép

Illusztráció Bél Mátyás: „Compendium Hungariae geographicum”
című munkájához (Pozsony, 1753)

HUDI JÓZSEF

Az írni-olvasni tudás helyzete Veszprém megyében 1797-ben

*„A XX. század tudományos civilizációja annak az ötszáz szellemnek
a kalandjára épül, akik 1620 és 1650 között eredeti struktúrákba
tudták foglalni a kétezer éves útkereséseket.”*

PIERRE CHAUNU

I. PROBLÉMAFELVETÉS

AXVI–XIX. SZÁZADBAN Európában kulturális forradalom zajlott le, amely során a lakosság túlnyomó többsége írni és olvasni tudóvá vált. Az új kommunikációs csatorna megnyitása átalakította az emberi érintkezés, gondolkodás formáit; kitágította az ismeretszerzés és -átadás határait. Minthogy az átalakulás a polgárosodással egyidőben ment végbe, az írott és nyomtatott betű segítségével a társadalmak emlékezetében is mély nyoma maradt a hagyományos paraszti társadalom felbomlásának és az ipari társadalom és nemzetállami kultúra kialakulásának.¹

A magyar társadalom körében — Európa fejlettebb nyugati feléhez viszonyítva — a XVI–XVII. században csak szerény mértékben terjedt az írásbeliség, mely a XVIII. században vált tömegessé, a mindennapok részévé. A nagy áttörés, mely során a lakosság többsége írni-olvasni tudóvá vált, csak az 1848-as jobbágyfelszabadítás utáni fél évszázadban következett be. A szűkebb értelemben vett Magyarországon 1870-ben a 6 éven felüli lakosság 51 %-a, Erdélyben 79 %-a, Szlavónországban pedig 84 %-a még teljesen analfabéta volt.²

A társadalmi-kulturális folyamatok időben és térben eltérően alakultak: a regionális különbségek nemcsak Európán, hanem egyes országokon belül is megmutatkoztak. Veszprém megye e tekintetben Magyarország fejlettebb nyugati zónájához tartozott a XVIII–XIX. században.

¹ CHAUNU az írásbeliség szintjeire külön tipológiát alakított ki, melynek legfelső szintje a tudományos nyelv, alatta a szépirodalom szintje (mindkettő latin helyett nemzeti nyelven) helyezkedik el; harmadik a levelezés mindennapi nyelve, negyedik az írott kultúra legalsó szintje: írásbeliség írnok segítségével; mely alatt a szóbeliség szintje található. Vö. Pierre CHAUNU: *La civilisation de l'Europe des lumières*. Flammarion, Paris, 1982. Magyarul Uő.: *Felvilágosodás*. Bp., 1998. 10–12.

² TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., 1996. 229.

II. FORRÁSOK ÉS MÓDSZEREK

Az alfabetizációs folyamatot az íráshasználat aspektusából vizsgálók kezdettől fogva az írástudás mérésére törekedtek. A mérés feltétele, hogy olyan nagy tömegű, egyidőben vagy közel egyidőben keletkezett iratfajtákat találjunk, amelyeken az érintettek kézjegye (névalírás vagy analfabétáknál azt helyettesítő kereszt) *statisztikailag* vizsgálható legyen. Nyugat-Európában a házassági anyakönyvekben a házasulandók aláírásaival az alfabetizáció a XVII. századtól folyamatosan nyomon követhető mindkét nem, s a legkülönbözőbb társadalmi rétegek körében. Magyarországon ilyen átfogó forrás nincs. Ezt helyettesítendő az elmúlt negyedszázadban a következő főbb *forrástípusra* épültek a vizsgálatok:

- úrbérrendezési iratok, az ún. 9 kérdőponton alapuló felmérés névalírásai;³
- a királynak tett községi, városi hűségnyilatkozatok,⁴
- végrendeletek, osztálylevelek, egyezséglevelek,⁵
- a hiteleshelyek (káptalanok, konventek) előtt tett ún. bevallások, felvallások (birtokjogi iratok),⁶
- uradalmak gazdasági iratai (kötelezvények, adóslevelek, adásvételi szerződések, falubírói elszámolások stb.),⁷
- 1848-ban a céhek által a minisztériumnak adott statisztikai adatok a legények és inasok írni tudásáról és rajzkészségéről.⁸

A források közös jellemzője, hogy segítségükkel az írni tudók köre *korlátozottan* vizsgálható; többnyire a társadalmi elitre, azon belül a férfiakra nyújtanak megbízható adatokat. A társadalom egészének alfabetizációja csak a hivatalos népszámlások megjelenésétől (1870) vizsgálható.

Az *olvasástudás* mérése még nagyobb nehézséget jelent, hiszen e képességről esetlegesen maradtak fenn írásbeli említések. A művelődéstörténészek legtöbbször csak áttételesen – pl. a nyomtatott könyvek számának, a kalendáriumok példány-

³ BENDA Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében a XVIII. században. = Somogy megye múltjából 8. Kaposvár, 1977.

⁴ MISKOLCZI Ambrus: Az írni tudás és társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820-as években. = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981. Budapest, 1982. 121–133. HUDI József: Írni tudás Veszprém megyében a XIX. század közepén. = PAB–VEAB Értesítője. A Dunántúli településtörténete VII. (Szerk.: Somfai Balázs) Veszprém, 1989. 457–465.

⁵ Például BENDA Gyula: Keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely 1711–1820. Bp., 1988. RÉMAI Lászlóné: A női végrendeletek Veszprém megyében a XVIII. században. = Veszprém megyei honismereti tanulmányok XVIII. (Szerk.: Hudi József–Tóth Dezső) Veszprém, 2000. 107–138.

⁶ A forrástípust először e célra felhasználtam HUDI József: Kismemesi birtokforgalom a Káli-medence falvaiban (1800–1855). = Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig. Szerk.: Lackovits Emőke. Veszprém, 1988. 19–47.

⁷ Többek közt a körmenői, szentgotthárdi, a Festerich-féle vasvári (Vas m.) uradalom dokumentumait hasznosította TÓTH István György: i. m. (1996) 63–70.

⁸ HUDI József: Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben. = Levéltári Szemle 1995. 4. sz. 38–46.

számának, az olvasótársaságok taglétszámának alakulásával, a nyomdák és könyvkötők, könyvkereskedők számával, területi eloszlásával és üzletük forgalmával jellemzik az olvasóközönség alakulását.⁹ Az olvasástanításra és az olvasás megtanulására vonatkozó ismereteket szerezhettünk a kiadványok szerzői előszavából, visszaemlékezésekből, illetve a korabeli tankönyvekből is. A XIX. században már tudományos értekezések foglalkoztak hazánkban is a könyvnyomtatás, könyvhasználat és a helyes jegyzetelés szabályaival.¹⁰

III. A VIZSGÁLAT ÉS EREDMÉNYEI

Az általunk feldolgozott forrás Veszprém vármegye lovas felkelőinek összeírása 1797-ből. A forrás különlegessége, hogy *egy adott időpontban egy társadalmi csoport írni és olvasni tudására* egyaránt adatot szolgáltat. A napóleoni háborúk során többször is mozgósították a nemesi haderőt. A mozgósítást a törvényhatóságok hajtották végre, s mindenről pontos kimutatást készítettek. Az 1797-ben a lovas nemesi felkelőkről 1797-ben Pápán készült *lajstrom* többek közt tartalmazza az illető nevét, lakhelyét, életkorát, foglalkozását, olvasni és írni tudását, továbbá vallási hovatartozását is.¹¹ Az insurgensek túlnyomó többsége nemesember, de kis számban akad köztük földbirtokost helyettesítő városi polgár és parasztember is. A nemesek mindegyike köz-nemes és a kisbirtokos, a birtoktalan, vagy az armalista csoportba sorolható. Átlag-életkoruk 24 év, ami azt mutatja, hogy a fiatal férfiakat fogták hadra.

A 260 mozgósított személy közül 257 rovata értékelhető szempontunkból. Az insurgensek 69 %-a református, 22 %-a katolikus, 9 %-a evangélikus, ami nagyjából tükrözi a megyebeli nemesség felekezeti struktúráját.¹² A végeredmény összességében a következő:

⁹ BODOLAY Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp., 1963., FÜLÖP Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978. HUDI József: A Veszprémi Olvasótársaság története 1841–1844. Adalékok a Veszprém megyei reformkori egyletek történetéhez. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. Veszprém, 1986. 451–475. KIRÁLY Ferenc: Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében. (Adatok egy dunántúli kisváros olvasástörténetéhez). = Zalai gyűjtemény 31. Zalaegerszeg, 1990. 165–191. PAVERCSEK Ilona: Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem a 18. század közepén I–II. Magyar Könyvszemle 1990. 1–2. sz. 14–31., 3–4. sz. 113–128.

¹⁰ KIS János: Hogyan kell a magyar olvasó publikumot nevelni. = Tudományos Gyűjtemény 1818. VII. LASZKALLNER Antal: A könyvnyomtatásról. Veszprém, 1848. A veszprémi kanonok tanulmánya először 1832-ben jelent meg az *Egyházi Folyóirat* c. folyóiratban. N. N.: *Az olvasásról*. = Egyházi almanak 1833-dik esztendőre. Az illető előjáróság' rendelkezéséből kiadta Tóth Dániel. Pozsony, 1833. 58–128. RÓTH András Lajos: Olvasásra nevelés a XVII–XVIII. század magyar irodalmában. = Könyv és nevelés 1991. I. sz. 44–49. FEHÉR Katalin: Gyermekolvasók és gyermekkönyvek a felvilágosodás kori Magyarországon. = Könyv és nevelés 1999. 2. sz. 112–115.

¹¹ Veszprém Megyei Levéltár (VeML) IV. 1. f. Insurrectionalia. Fasc. III. No. 4.

¹² A II. József-féle népszámlálás adatai szerint Veszprém megyében 71.873 férfi, 68.916 nő élt; a férfiak közül 9.487 volt a nemes (13,19 %). Vö. DANYI Dezső–DÁVID Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1797). Bp., 1960. 247. A nemesség felekezeti megoszlásáról nem készült összeírás. Hunkár Antal emlékirataiban hivatkozik arra, hogy a megye nemességének kétharmada protestáns volt. HUNKÁR Antal emlékiratai 3. (Közlő Lukinich Imre) = Hadtörténelmi Közlemények 1926. 366. 1848-as főispáni-

1. sz. táblázat
A Veszprém megyei insurgensek írni-olvasni tudása 1797-ben

Insurgensek száma	Írni-olvasni tudók		Csak olvasni tudók		Analfabéták	
	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)
257	127	49,42	44	17,12	86	33,46

A várakozással ellentétben meglepően magas alfabetizációs szinten állnak a nemesek, hiszen csupán egyharmaduk teljesen analfabéta; minden második tud olvasni és írni, s közel ötdrészük a nyomtatott betűt képes felismerni. Ha figyelembe vesszük, hogy az összeírtak átlagéletkora 24 év, s az elemi iskolát legkésőbb 12–13 éves korukig befejezték, akkor az eredmény az 1785 előtti iskolai oktatásnak köszönhető.¹³

A másik megfigyelés, hogy nagy – mintegy háromszoros – különbség van a csak olvasni, s az olvasni és írni tudók között, ami szintén az iskoláztatással lehet összefüggésben. Mindazok, akik nem jártak szorgalmasan iskolába, vagy az ott tanultakra nem volt szükségük, megrekedtek a félanalfabetizmus, az olvasás szintjén. Persze az is előfordulhatott, hogy valaki úgy tanult meg olvasni, hogy nem is járt iskolába.

Benda Kálmán a dunántúli parasztság vezető rétegének alfabetizációját vizsgálva, azt feltételezte, hogy „több jel szerint olvasni többen tudtak, mint írni, de ez legfeljebb néhány százalék eltérést jelentett.”¹⁴ A parasztnemesi körből kikerült insurgensek adatai Benda véleményét nem támasztják alá. A felekezeti és alfabetizációs rovatok összevetése révén 249 fiatal insurgens esetében a vallási hovatartozás és műveltségi szint közötti összefüggésre is rávilágíthatunk.

2. sz. táblázat
A Veszprém megyei insurgensek írni-olvasni tudása
felekezeti megoszlás szerint 1797-ben

Felekezet	Analfabéták		Olvasni tudók		Olvasni és írni tudók		Összesen	
	Száma	%	Száma	%	száma	%	Szám	%
R. k.	28	52,83	10	18,87	15	28,30	53	100
Ev.	7	31,82	3	13,64	12	54,54	22	100
Ref.	44	25,29	30	17,24	100	57,47	174	100

kormánybiztosi kinevezése kapcsán írja: „Tudni kell azonban, hogy Veszprém-megyében, noha a nemesség számára nagy, mert 32 ezer nemes háznál több találkozik, de többnyire szegény és kétharmada protestáns ...”

¹³ A I. Ratio Educationis nevű tanügyi rendeletben (1777) a 6–10 éves korú gyermekek iskolába járását írták elő, de ezt nem vették szigorúan. Vö. HORVÁTH Márton (főszerk.): A magyar nevelés története I. Bp., 1988. 150.

¹⁴ BENDA Kálmán: i. m. (1977) 132.

A *felekezetek* közül a protestánsok javára billen a mérleg: közöttük jóval kevesebb az analfabéta, s jóval több az olvasni-írni tudó. A magyarázat azonban nem annyira a vallási hovatartozásban (kulturában) keresendő; több tényező szerencsés együttjárására kell gyanakodnunk. A legtöbb Veszprém megyei nemesi községben a reformátusok voltak többségben, s ezért ők tudtak fenntartani iskolát; a katolikusok ezekben a helységekben általában a szegényebb családokat képviselték, rendszerint szolgarendűek voltak, s nem törődtek gyermekeik iskoláztatásával.

A katolikus analfabéták 14 helységből kerültek ki. Az insurgensek közül veszprémi, szentgáli és öcsi volt 4-4, Halimbáról érkezett 3, Jenőből és Homokbödögéről 2-2, a többi helységből pedig egy-egy személy jelentkezett nemesi felkelőnek: Balhás (Szilasbalhás), Borszörcsök, Pápa mezőváros, Peremarton, Salamon (Pápasalamon), Takácsi, Toma, Tóti (Káptalantóti), Zágráb (Horvátország). A községek közül csupán Pápasalamon számított jobbágyközségnek; a többi vagy tiszta nemesi község, vagy vegyes lakosságú (nemesi-jobbágyi) település volt. Pápáról egy fazekas, Zágrárból egy csizmadia, Szentgálról egy csapó, Takácsiból egy takács képviselte a katolikus analfabéta iparosokat. Biztosra vehetjük, hogy a „fegyverre kelésre” kötelezett protestáns nemesek több helyütt maguk helyett szegény katolikus nemeseket vagy jobbágyokat fogadtak fel „katonának”.¹⁵ A helyettesítést ugyanis megengedték a rendelkezések. Mindebből az következik, hogy a katolikus insurgensek alulreprezentálják a katolikus lakosságot.

Az összeírásból arra is választ kaphatunk, hogy az alfabetizáció térhódítását elősegítő tényezőnek számított a *foglalkozás* is. A mesterséget űzők körében előbb meghonosodott az írásbeliség, mint a paraszti sorban élőkben.

3. sz. táblázat
Az iparos insurgensek alfabetizációs szintje 1797-ben

Iparos	Analfabéta	Olvas	Ír-olvas
Asztalos	–	–	2
Bognár	–	2	9
Borbély	–	–	1
Csapó	1	2	–
Csizmadia	1	–	3
Fazekas	3	1	3
Kalapos	–	–	1
Kovács	–	–	4
Könyvkötő ¹⁶	–	–	1
Mészáros	–	–	3
Molnár	–	1	3
Szabó	–	–	4

¹⁵ A jegyzék nem tartalmazza a nemesi előneveket, így pontosan nem tudjuk elkülöníteni a nem nemeseket.

¹⁶ Horváth Mihály compactor, veszprémi lakos, 20 éves, református, ír-olvas. Valószínűleg nemes Horváth Mihály (1742–1812) veszprémi könyvkötő fia. KONCZ Pál: Könyvkötők a 18–19. századi Veszprém megyében. (Előzetes kutatási jelentés). = Magyar Könyvszemle 1992. 4. sz 332–347., különösen 341.

Takács	3	2	2
Varga	2	–	–
Összesen	10	8	36

A 14 különféle foglalkozást űző iparosnak csak 18,51 %-a volt analfabéta; 14,81 %-a csak olvasni tudott, 66,67 %-a viszont írni-olvasni is megtanult. Vagyis: a kézműves nemesek kétségtelenül előbbre tartottak az alfabetizációban, mint a nemesi községek lakossága; kétharmaduk megtanult írni és olvasni, alacsonyabb volt köztük a csak olvasni tudók, s az analfabéták aránya is. A hatóságok, uradalmak, magán-személyek megrendelésére dolgozó iparosoknak nyugtaadási kötelezettségük volt; vásároló kereskedőkként szükségük volt az elemi ismeretekre. A gondosabb iparosok gazdálkodásukról számadást is vezettek. Ha gyámtyának nevezték ki őket, az árvák javairól évi elszámolást tartoztak leadni a vármegyének.

Ha a sok insurgenst adó községeket közelebről szemügyre vesszük, újabb szempontokat is figyelembe vehetünk. A rangsorban Szentgál, Vámos és Szentkirályszabadja református nemesi községek állnak az élen. A három község adja az insurgensek 44 %-át.

4. sz. táblázat

A legtöbb insurgenst kiállító községek alfabetizációs szintje 1797-ben

Insurgensek száma	Írni-olvasni tudók		Olvasni tudók		Analfabéták		
	száma	%	száma	%	száma	aránya	
Összesen	257	127	49,42	44	17,12	86	33,46
Szentgálon	66	37	56,06	11	16,70	18	27,27
Szentkirályszabadján	22	16	72,72	3	13,64	3	13,64
Vámoson	25	12	48,00	8	32,00	2	20,00

Ami első pillanatra szembetűnő, az nem más, mint az egymás közelében lévő községek alfabetizációs szintje közti különbség. Az eltérést magyarázhatjuk azzal, hogy Vámos és Szentkirályszabadja a megyeszékhely (Veszprém) közvetlen szomszédságában, a gazdasági-kulturális-igazgatási központ vonzásában, míg Szentgál távolabb s elzártabb helyen volt. Szentkirályszabadján a XVIII. század második felében algimnázium (grammatikai iskola) működött, amely távolról is vonzotta a diákokat. Itt tanult pl. a Pápa vonzáskörzetéhez tartozó Adorjánházán született református Naszályi János (1760–1823) mielőtt Debrecenben és a hollandiai Utrechtben folytatta volna tanulmányait, hogy lelkészként és íróként is nevet szerezzen magának. Szentkirályszabadján a közműveltség állapotát világosan mutatja, hogy a XVIII. század második felében egy-egy könyvkötő is meg tudott élni úgy, hogy 3 km-re, Veszprémben ugyanekkor 3–4 könyvkötő működött.¹⁷

¹⁷ KONCZ Pál: i. m. 342. 1760-ban nemes Horváth György, 1793-ban Gombos László református könyvkötő dolgozott Szabadiban.

Vámos jelentőségét növelte, hogy a veszprémi reformátusok szabad vallásgyakorlatának megszüntetése (1716) után hosszú évtizedeken át oda jártak ki a hívek istentiszteletre.¹⁸ Emellett mindhárom községben éltek olyan képzett lelkészek és földbirtokos vármegyei tisztségviselők, akik kulturális mintát adtak a többieknek. A katolikus hitre visszatért *szentkirályszabadjai Rosos*, a Vámoson birtokos *Ányos, Eöry Márkus, séllyei Nagy, Oroszy, Perczel, Tamassa*, Szentgálról a *Gombás* család tagjai közül pl. többen töltöttek be vármegyei tisztséget. Szentgálról¹⁹

A mintaadás nem újkeletű, hanem hagyomány volt már ekkor, melyet néhány példával szeretnénk illusztrálni. 1623-ban Vámoson lakott Tsók Imre *deák*, aki ebben az évben nősült, feleségül véve Balogh Imre Anna lányát.²⁰ Ispánki István *szentkirályszabadjai* nemes 1749-ben, mintegy 84 évesen a rátóti reformátusok vallásgyakorlata ügyében tett tanúvallomást, melyből megtudjuk, hogy 14 évesen – kb. 1679-ben – Veszprémben volt „*deák*”.²¹

A képzett személyek egy része nem maradt helyben, hanem más, kedvezőbb feltételeket nyújtó vármegyébe költözött. Így próbált szerencsét a *szentkirályszabadjai* származású Török Zsigmond is, aki a Szabolcs megyei Eslár helységbe települt le, de a boldogulásnak rossz útját választotta. Úgy próbált pénzhez jutni, hogy Máramaros és Ugocsa vármegyék pecsétjét hamisította, „*s azok színe alatt némely nemteleneknek nemességéről való Testimonialisokat²² koholni, és osztogatni*” nem átalott. Emiatt Szabolcs megye 1754-ben országos körözést adatott ki ellene.²³

Szentgálon az *írásbeliség* magas szintjét bizonyítja, hogy a község ma ismert első, évszámos pecsétjét 1662-ben készítették és rendszeresen használták. Az 1780-as évektől a református egyház kurátora, illetve a tanító a veszprémi Horváth Mihály könyvkötőnél az iskola és a község számára szükséges írószereket, szemüvegtokokat, tankönyveket, szótárakat, ima- és énekeskönyveket, valamint győri, budai, pesti kalendáriumokat vásárolt. Az elszámolásokból kitűnik, hogy a leányokat már *írásra* is tanították. 1793 táján „*Praeceptor Úr az Leányok Számára vitt három Kontz Papirossat a gr 4ⁿ*”, összesen 16 garasért.²⁴ A könyvkötővel rendszeres időnként a falu bírása a kurátorral együtt „vetett számot”, ami a falusi és református egyházi önkormányzat szoros összefonódását mutatja. 1808-ban nem kevesebb, mint 121 könyvet (99 kalendáriumot, 18 ábécéskönyvet, tankönyveket, köztük egy *Hármas Kis Tükör*

¹⁸ A vallásgyakorlat megszüntetéséről HORNIG Károly: *Veszprém múltja és jelene*. Veszprém, 1912. 60., Keresztesi József (1748–1812) veszprémi születésű református lelkész visszaemlékezéseiben a következőképpen számolt be elemi iskoláiról: „*Még gyenge gyermek koromban nem lévén más mód; az édes atyám tanított olvasásig; ekkor vitt Vámosra Pálfi János oskolamester keze alá, akinél asztalt is tartott. Innen két év múlva F[első] Órsre vitt, Gönczi Mihály mester lévén, tiszteletes] Galgóczi Sámuel urhoz asztalra. Innen 1760. ap[ri]l[is]ben, 12 éves koromban M[ező] Keresztesre elvitt az édes atyám magával a testvér néniéhez Nagy Gergelynéhez.*” KERESZTESI József: *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén.* – egykori eredeti naplója. Kiadja Ráth Mór, Bp., 1882. 1.

¹⁹ A birtokosokról és birtokviszonyokról részletesen írtam VERESS D. Csaba–HUDI József–ÁCS Anna–PALÁGYI Sylvia: *Nemesvámos története*. Veszprém, 1994. 104–115.

²⁰ Veszprémi Református Egyházközség iratai. Vegyes anyakönyv, 1623.

²¹ VeML IV. 1. b. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 1750. február 20. közgy. No. 3.

²² nemesi bizonyosságleveltel

²³ VeML IV. 1. b. 1754. november 22. közgyűlés No. 5.

²⁴ VeML XV. 2. d. Horváth Ferenc, Horváth Mihály és a szentgáliak elszámolásai 1787–1808.

c. kötetet, egy álmoskönyvet, ima- és énekeskönyveket) vásároltak, Szikszai György (1738–1808) epítáfiumából 10 kötetet,²⁵ a „Mohács és Magyarok kijövele” c. munkákból 5 példányt²⁶ költettek be, mindkét esetben 5–5 forintért. Az utóbbiak a szentgáli nemesek történelem iránti érdeklődését mutatják. A vármegyei nyomtatott újság, az 1788 óta megjelenő *Currens* példányait szintén beködtették. Bibliát – a közfelfogástól eltérően – magas ára miatt csak keveset vásároltak.²⁷

Mindhárom községnek fejlett önkormányzata volt a XVIII. században, melynek működését rendtartással, helyi törvényekkel (statútumokkal) szabályozták. Mivel a három község nemesi a Balaton-felvidéken szőlővel is bírtak, egy-egy hegyközségnek is tagjai voltak. A parasztek és némely nemes család lakta Lovason pl. a vámosiaknak külön részük volt, s a XVIII. században mindig vámosiak adták a hegyesség jegyzőjét. Lovasról csak 1833-ban került ki olyan írástudó férfiú Jánka (Jankó) Péter személyében, aki a hegyközség jegyzői tisztének ellátására is képes volt.²⁸

A nemesi községekben az írásbeli kultúra és műveltség jelentőségét az 1710-es évektől kezdődő nemességigazolások és az *ellenreformáció* előretörése is mindenki számára nyilvánvalóvá tette, hiszen mindkét esetben *oklevelekkel* és *történeti érvekkel* kellett igazukat bizonyítani. A közösségek nemcsak elemi iskoláikra, hanem az ifjak magasabb iskolai képzésére is egyre nagyobb gondot fordítottak. 1779-ben, amikor Keresztesi József Veszprémből Utrechtbe indult, 170 aranyat vitt magával, melyet megérkezéséig 235 aranyra növelt. A veszprémi és Veszprém környéki gyűlekezetek (Csopak, Kenese, Kövesd, Szentkirályszabadja, Vámos) tagjai közül többen támogatták néhány forinttal. A veszprémi „árva ekklezsia” 4, Pukolai Ádám és Miklós János 1-1, az evangélikus Miklós János 1 forinttal, a Roboz urak hárman 6 forinttal járultak hozzá az akadémiára indulás költségeihez. Bécsben még egy „anglus lordtól” is kapott 2 aranyat.²⁹

Az 1752–1783 közötti időszakban, míg Pápán a kollégium működése gyakorlatilag szünetelt, a reformátusok többnyire a debreceni és sárospataki református kollégiumban, az evangélikusok pedig a soproni líceumban szereztek magasabb képesítést.³⁰

A pápai református egyház adászteveli „száműzetése” idején a távoli kollégiumokban való tanulást *kollégiumi alapítványok* is elősegítették. A legjelentősebb XVIII. századi alapítványt Kenessey István és Szondy Zsuzsanna tette. 1743-ban közös ala-

²⁵ Valószínűleg SZIKSZAI György: *Martirok oszlopa*. Pozsony, 1789.

²⁶ 1807-ben „Mohács veszedelme Lajos királynak” szerepel. A pontos cím Etédi S. Márton: *Magyar gyász, vagyis Második Lajos magyar királynak a mohácsi mezőn történt veszedelme*. Pest, 1792. Landerer Mihály nyomdája.

²⁷ Acsády II. József koráról írja: „A biblia, krónikák, kalendáriumok minden parasztházban megvoltak; ott áptolták a magyar népdalt, a romlatlan magyar zenét s az irodalom új termékei közül is nem egy utat talált a jobbágy hajlékába.” ACSÁDY Ignác: *A magyar birodalom története*. Bp., 1904. II. 554.

²⁸ HUDI József (szerk.): *Lovas község története*. Veszprém, 2001. 126., 155. Jánka 1833–1847 között volt a „hegyesség jegyzője”.

²⁹ KERESZTESI József: i. m. 6–7.

³⁰ A két iskola történetéről lásd GYÖRFFY Sándor–HUNYADY Zoltán (szerk.): *A soproni líceum*. Bp., 1986., BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Bp., 1988.

pítványuk szegény nemesi ifjak taníttatását szolgálta.³¹ 1752-ben Szondy Zsuzsanna végrendeletileg 15.000 rajnai forintos alapítvánnyal 18 magyarországi református diák tanulását kívánta támogatni; 4.000 forintos alapítványt tett 10 nemes ifjú jogi tanulmányaira és ágens tartására; ezen kívül 10.000 rajnai forintot hagyott a pápai egyházra és kollégiumra és 2.000–2.000 forintot a sárospataki és debreceni kollégiumokra.³²

A Pápai Református Kollégium visszaállítása után a *magánszemélyek* és a *nemesi községek intézményesen* is gondoskodtak arról, hogy a tehetséges, de szegény gyermekek tovább tanulhassanak. 1790–1820 között 51 alapítvány gondoskodott a professzori állások fenntartásáról és gyarapításáról, illetve a diákok ösztöndíjáról (alumniumáról).³³ Az 1811-es infláció után több alapítvány a korábbi jótétemények értékének megőrzését célozta. Az ösztöndíj odaítélésének módját az alapítványlevelében rögzítették. Rendszerint egy-egy nagyobb összeget tőkésítettek, s annak a kamatait használták fel a megadott célra. Az első jelentősebb alapítványt az Alsókáldon lakó özvegy *Káldy Lajosné* született Antal Judit tette 1790. szeptember 24-én, amikor 1.000 forintot ajánlott fel két ifjú 3–3 évig történő taníttatására. Tekintetes *Chemel Sámuel* cs. k. kapitány 350 tételszám alatt összeírt, 1.000 Ft értékű könyvtárát 1795-ben végrendeletileg hagyományozta a kollégiumnak. Három művet azonnal átadott, a többit halála után kellett kiszolgáltatni.

Tekintetes *Roboz Ferenc* veszprémi lakos, aki korábban a holland hadseregben szolgált, s zászlótartói ranggal vonult nyugalomba, 1799-ben január 1-én 2.000 Ft-ot alumnium céljára adományozott. Ugyanezen év október 19-én a kollégium „*szabad dispositiójára*” ismét 2.000 Ft-os alapítványt tett.

Szalai Mihály szentgáli birtokos 1804-ben 400 Ft értékű ösztöndíj-alapítványt tett a szentgáli, vagy annak hiányában kövesdi, csopaki és paloznaki ifjak támogatására. Példáját nemes *Kiss János* herendi lakos követte, aki több könyvet, 2 haranglábat és 2 könyvszekrényt ajándékozott a kollégiumnak, hálából azért, hogy „*a' Pápai iskolának tulajdonithatom*”, hogy „*eszmélődésemnél fogva az irigy sorssal is, ha nem játszani is, de vetélkedni meg tanultam*”.

Kolnár János, Veszprém vármegye Pápán lakó alügyésze, majd ügyésze két alkalommal is alapítványt tett: 1804-ben – még alügyészként – 100 Ft értékben „*matematikai eszközökkel*” gyarapította a kollégiumi szertár állományát, 1810-ben pedig azt vállalta, hogy egy filozófiát és teológiát tanuló szegény deákot évi 12 rajnai forintra (RFt) támogat. Erre talán *Zsoldos János* Veszprém vármegye orvosa ösztönözte, aki 1808-ban egy jó igyekezetű ifjúnak havi 1–1 RFt támogatást biztosított.

A legnagyobb alapítványt *Kazay Gábor* táblabíró, tótvázsonyi lakos és felesége, *Oroszy Julianna* tette 1817-ben: nádori adománylevellel 10.000 forintot biztosítottak ösztöndíjakra és a kollégiumi könyvtár és múzeum fejlesztésére. A *Kazayana*

³¹ Az alapítványi támogatásból 1744-ben Debrecenben pl. a kollégiumi könyvtárát fejlesztették. 180 forint 8 dénár értékben megvásárolták az *Acta Eruditorum Lipsiensium* c. tudományos folyóirat 1682–1742 közötti évfolyamait. Vö. BARCZA József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Bp., 1988. 421.

³² TRÓCSÁNYI Zsolt (szerk.): A pápai kollégium története. Bp., 1981. 59–60.

³³ Dunántúli református Egyházkerület Levéltára (DREL) I. Főiskola iratai. Tóth Ferenc egyházkerületi jegyző kimutatása: „A Pápai Collegium Fundázióinak Láistroma”, Pápa, 1819–1820.

Fundatio a kiemelkedő tanulmányi eredményt nyújtó tanulók osztályonkénti megjutalmazásáról is gondoskodott.

A kiragadott példák bizonyítják, hogy a protestáns egyházakban korábban meghonosodott alapítványi, segélyezi rendszer a XVIII–XIX. században is biztosította az egyházi értelmiség újratermelését, sőt lehetővé tette a világi értelmiségi réteg kiképzését is.

Az 1797-ben készített összeírás eredményei mögött a nemesi társadalom iskoláztatási szokásai, jól bevált intézményes gondoskodási formái állnak. A tartalom azonban már más jelentésárvonalakkal gazdagodott. Míg korábban a valláserkölcsei parancs nyomán születtek az alapítványok, a felvilágosodás nyomán a közcélok támogatása hazafias kötelességgé vált. Ahogy a kővágóörsi tekintetes *Kerkápoly István* megfogalmazta a filozófia tanulmányozásában kitűnő deák javára tett 25 forintos alapítványlevelében: „*Ifjaink nevelése, – 's Tudományokbann való előmeneteknek (...) elősegéllése (...) hazafiaknak (...) méltán a' leg szentebb kötelessége.*”³⁴

SUMMARY

JÓZSEF HUDI

Literacy in Veszprém County in 1797

The process of modern examination of literacy is made all the more difficult by the fact that sources are missing from before 1870 in which the knowledge of reading and writing of all strata of the society would be properly mirrored. Unfolding from the 1970s onwards, research procedures applying quantitative methods have primarily been able to trace the evolution of the erudition of the social and political elite on local and national levels.

The author, who has so far scrutinized the literacy of the nobility and peasantry, elaborated a conscription of the nobility assembled back in 1797 within his recent paper. The conscription of the nobility in Veszprém County, who were mobilized several times during the Napoleonic Wars, is an especially valuable source because the registration of the mounted nobility also included their residences, occupation, religious status, age and the survey of their literacy as well. From among the 260 noblemen bound to do military service, the average age was 24 years, 69 per cent belonged to the Calvinist Church, 22 per cent to the Roman Catholic Church, and 9 per cent to the Lutheran Church — which roughly corresponded to the religious distribution of the nobility in Veszprém County. (Examining the whole of the population we come to a reversed proportion. Two-thirds of the population of the county belonged to the Roman Catholic Church, while one-third was Protestant and Israelite.

³⁴ Uo. Kerkápoly István alapítólevele. Kővágóörs, 1818. június 25. Kerkápoly azt is kikötötte, hogy az kitüntetett deák nevével a kinyomtatott examenben (év végi értesítőben) az „eminens” szócska is szerepeljen.

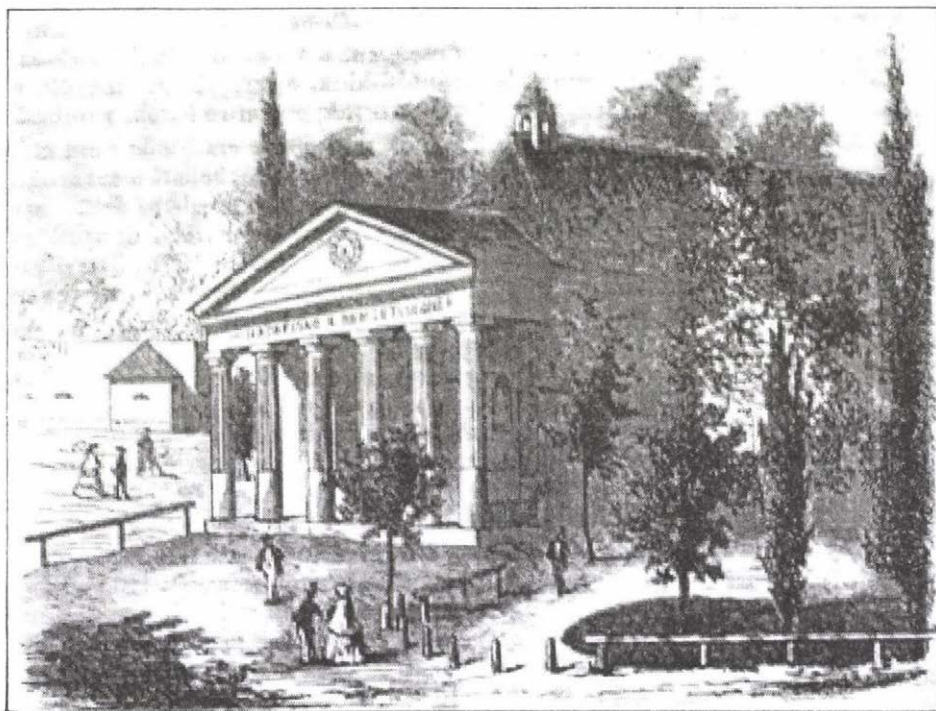
Having processed the data of 257 persons, the examination came to the conclusion that nearly 50 per cent of the junior generation with primary school education during the first half of the reign of King Joseph II (1780–1790) could read and write. 17 per cent of them could only read while 34 per cent can be considered illiterate. The literacy level was determined by several factors: the economic conditions of noblemen resident in villages, their cultural traditions, religion (Roman Catholics were poorer and less educated than the Protestants), and their occupation (artisans produced higher values than the agrarian population). Due to the fact that no similar source from any other counties has come to light from the same period so far, there is no opportunity of comparing the results this time.

11. kép

A versáros

(Pápai Református Gyűjtemények, Baldacci-metszetgyűjtemény)

12. kép
Az 1831-ben épült balatonfüredi színház (Vasárnapi Ujság, 1858)

BENDA GYULA

Írni tudás és iskola

AZ ÍRNI-OLVASNI TUDÁS elterjedése, az iskolázottsági szint emelkedése fontos jellemzője, előfeltétele vagy mutatója a 18–20 századi nagy átalakulásnak, nevezzük azt modernizációnak, iparosodásnak vagy másként. Az írás és olvasás használata átalakította a műveltség szerkezetét, megnövelte az elérhető tudásanyag terjedelmét, a változásokhoz jobban alkalmazkodó mentalitást teremthetett. Az írni-olvasni tudás elterjedése és a gazdasági-társadalmi változások közti kapcsolattal számos magyarázó elmélet foglalkozik, mindegyik támaszkodik az írtudás mérő kvantitatív idősorokra. A modern statisztika születésétől kezdve nagy figyelmet szentelt a műveltségi állapotok vizsgálatának: az iskolák állapotát és az iskolába járók számát a 18. századtól kísérli meg követni számos európai állam, köztük a Habsburg birodalom központi kormányzata is, s az 1867 utáni első magyar népszámlálás kiemelten vizsgálta a népesség írni és olvasni tudását. A korai iskoláztatási statisztikák azonban nem mindig maradtak fenn, s 1870 előtt kísérlet sem volt a teljes népesség műveltségi állapotának (írni-olvasni tudásának) felmérésére.

Az 1960-as években a társadalomtörténet s a tőle egyre inkább függetlenedő művelődés- (mentálitás-)történet az akkor divatos kvantitatív szemléletből kiindulva felfedezett egy megközelítő mérőeszközt: a sajátkezű aláírások és az azt helyettesítő keresztek számbavételét. Ez a módszer a társadalom jól körülhatárolható csoportjaiban keresztmetszeti és hosszabb idősoros adatokat teremthet a kutatás számára.

Magyarországon Benda Kálmán honosította meg az aláírásokra épített elemzést, majd Tóth István György mélyítette el módszertanilag ezt a megközelítést (a magyarországi forrásadottságokhoz közelítve azt). Tóth István György monográfiája 1996-ban már jelentős eredményeket tudott szintetizálni egy országrészre és több társadalmi csoportra.¹

Szintén a kvantitatív szemlélet idején született egy másik művelődéstörténeti megközelítés: ez az olvasáskulturát vizsgálja a könyvkiadás mennyiségi és minőségi (tartalmi) jellemzőivel, valamint a könyvek elterjedésének mérésével, elsősorban hagyatéki összeírások hasznosításával. Magyarországon is jelentős eredményeket tud felmutatni a könyvtörténeti megközelítés, de a falusi, mezővárosi népesség könyvbirtoklását még alig ismerjük (a leltárak alig jeleznek könyveket).²

Legújabbán a középiskola szerepének vizsgálata került előtérbe, s a gimnáziumi anyakönyvek feldolgozására épülő elemzések a diákság rekrutációját (társadalmi és

¹ TÓTH ISTVÁN GYÖRGY 1996. Tóth István György összefoglalója felment minket, hogy részletesen ismeressük az idevágó irodalmat.

² A könyvtörténet eredményeiről újabban HUDI JÓZSEF: A veszprémi polgárság könyvkultúrája a 18–19. században = Történelmi Szemle XLII (2000) 1–2. sz. 91–113.

földrajzi származását) használják fel a társadalom és műveltség viszonyában bekövetkező változások bemutatásához és értelmezéséhez.³

Keszthelyre vonatkozóan szinte mindegyik megközelítésben már értékes tanulmányokkal rendelkezünk. Mi indokolja tehát, hogy az írní-olvasni tudást és a műveltség változást újra ebben a mezővárosban vizsgáljuk meg. Az egyik érv lehet az, hogy monografikus társadalomtörténeti munkám során egy új, szintetizáló megközelítést tudtam megvalósítani. A másik érv a kutatás továbblépésére hivatkozhat, egyrészt újabb forrásanyag feldolgozása (végrendeletek, a mezővárosi előljáróság stb), másrészt a mikroszintű (családok, nemzedékek) eredménye a számszerű előrehaladás mellett a kutatásmechanizmusokra is rávilágíthatnak.

Áttekintésemben először az aláírások elemzésével foglalkozom, s igyekszem a korábbi keresztmetszeti vizsgálatot (Király Ferenc 1990-ben megjelent cikke) a fejlődési dinamikával kiegészíteni. Majd a gimnáziumba járó keszthelyiek társadalmi jellemzőinek bemutatásával a műveltségi szint emelkedésével, illetve e szempontból a társadalom fokozott differenciálódásával foglalkozom.

AZ ALÁÍRÁSOK TANÚSÁGA

Király Ferenc 1990-ben alapos elemzésben vizsgálta meg a Keszthely és földesura között 1838. október 4-én létrejött örökös szerződés aláírásait, s az adójegyzékekben is beazonosítható 312 személy (leginkább háztulajdonosok) esetében 35 százalékban állapította meg az írnitűdők arányát. Az egész népességre kivetítve 30 százalékot becsűlt (a férfiaké inkább magasabb, 40 százalékra becsűlhető módszere alapján). Megvizsgálta a foglalkozás, vagyon és lakóhely szerinti arányokat is. Az iparosok 53 százaléka írta alá nevét. A részletes eredményeket Király Ferenc a következőképpen összegezte: "Az egyes iparágaknál eltérő írűstudás szintet tapasztalhatunk. Legmagasabb, 79 % a városban kis számban dolgozó, általában komoly technikai ismeretet vagy adminisztrációs jártasságot követelő szakmák képviselőinél (asztaos, bábos, festő, kirurgus, kőfaragó, kolompár, lakatos, órás, orgonakészítő, pék, puskás, szitás, űveges, 19 fő, ebből 15 ír)... Következő csoportba kerültek a textil- és bőrfeldolgozással foglalkozó, rendszerint népes céheket alkotó iparosok 56 %-os írűstudás aránnyal (csizmadia, kalapos, köteles, németvarga, szabó, szűjgyártó, szűcs, szűrszabó, takács; 39 fő, ebből 22 ír). Esetűkben már kevésbé szűkséges az adminisztrációs jártasság, de néhány mesterségnél, mint a szabónál vagy a németvargánál gyakori a számlaadás. Talán az is közrejűtszik viszonylag magas írűstudásűkban, hogy a helyi, nem bevándorolt iparosság elitje zömmel ezen szakmákűből verbűvűlódik. Esetűkben azt lehet feltételezni, hogy a technikai és adminisztrációs ismertek mellett bizonyos társadalmi elvárások is meghatározóak lehetnek az írűsas műveltség megszerzésében. A legutolsó helyen 33 %-kal a már többször emlegetett ácsok, halászok, fazekasok és kőművesek állnak (27 fő, ebből 9 ír)." A vagyon (adózási) különbségek az iparosok között nem magyarázzák az írűtudásűbeli eltéréseket. A földművesként azonosított háztulajdo-

³ Vű. Iskola és társadalom 1997.

nosoknak 27 százaléka tudott írni, esetükben azonban a vagyonosabbaknál az arány magasabb. A zsidó kereskedők és iparosoknál a legmagasabb az írtudás (52 %).⁴

A fizetett adó nagyságával mért vagyon nagysága befolyásolja az írtudást, a több adót fizetők között nagyobb a nevüket sajátkezűleg aláírók aránya. A területi különbségeknél megállapítja, hogy a főutcán lakók, akik egyben több adót is fizetnek, nagyobb arányban írtstudók, mint a város széli (Cigánygyep, Pap utca, Bolha utca) földművesek és szegényebb kézművesek. Az éles különbség a centrum és periféria között figyelhető meg, a közbenső részek átmenetet képeznek.⁵

Eredményeit két ponton tudjuk meghaladni. Egyrészt a keszthelyi végrendeletek elemzésével megvizsgálhatjuk a végrendelezők írtudását. Másrészt a mezővárosi előjáróság tagjainak, a bírának és esküdteknek íráskészségét elemezzük.

Keszthelyen a mezővárosban, a Polgárvárosnak nevezett jobbágyfaluban és a szőlőhegyi népességnél háromszázegy végrendelet maradt fent.

*A keszthelyi végrendeletek száma
és a végrendelező neme szerinti megoszlásuk 1740–1849*

év	férfi	női	együtt
	végrendelet		
1740–1789	22	17	38
1790–1809	45	31	76
1810–1819	35	42	77
1830–1849	53	57	110
Összesen	155	147	301

A háromszázi testamentumból 8 esetben egy személynek két végrendelete maradt fenn, tehát az utolsó rendelést hátrahagyó személyek száma csak csak 293. A végrendeletek száma az utolsó húsz évben jelentősen megnőtt. A végrendelező személyek közel fele özvegy nő. A másfélszáz nő közül mindössze ketten írták alá nevüket: Menyhárd Katalin (1830) és Kupi Katalin (1848). Menyhárd Katalin halász családból származik, férje Juraskovics Mihály csizmadia volt. Esetében nem tudjuk, hogy mi emelte ki műveltségében a többi női sorstársa közül. Kupi Katalin (Hegedűs György özvegye) kocsmárosné volt, családja a 18. század óta rendszeres kocsmabérlő. A kocsmárosné már az 1710-es évek óta felbukkanó női szerep, nyilvánvalóan a számadás és adminisztráció szükségessége tette az írás ismeretét.

Férfiak esetében azt figyelhetjük meg, hogy az 1810 előtt végrendelezettek között alig néhányan írták alá nevüket, a kis esetszám miatt nem sokat mond, hogy az aláírások aránya 5 százalék körüli. 1810 után azonban 40, illetve 33 százalékra ugrik

⁴ KIRÁLY Ferenc 1990. 166–170.

⁵ U. o. 168.

fel az arány. Jóllehet a végrendelkezők korösszetétele még idősebb lehet mint a korábban vizsgált városi adózóké, az arányok hasonlósága szembeötlő.

A nevüket aláírók között többségben kézműveseket találunk (33-ból 18). A kézműveseknél is hasonló ugrást észlelhetünk 1810 előtt és után. A korábbi időszakban minden nyolcadik ír sajátkezűleg alá, majd pedig több mint 50 százalékuk (1830 után 57 %). Ezzel szemben a földművelésből élők (igásállatot tartó gazdák vagy csak szőlőt birtoklók) közül egy-egy embert találunk, aki írástudó.

Másodikként a keszthelyi elöljáróság ími-olvasni tudását mutatjuk be. Keszthely mezőváros volt, a 18. században mindenkor egy öregbíró és 12 esküdt állt a város élén. A tisztségviselők névsorát 1740-től megkíséreltük összeállítani. Keszthely elöljáróságának mindennapi jegyzőkönyvei csak 1835-től maradtak fenn a tisztújítások adataival. Ezt megelőző évekre egyrészt a városbírák számadásait használtuk, másrészt a mezővárosi írásbeliség termelte iratok tanúit vettük számba (ez esetben azt is megtudtuk állapítani, hogy nevüket sajátkezűleg vagy kereszttel írták e alá). A mezővárosi archontológia egyelőre nem teljes: az esküdtek névsora az 1780-as évekig erősen hiányos, az 1770-es évekből nem ismerjük valamennyi bírót.⁶ De a hiányosságok ellenére elemezhetjük a mezővárosi elöljáróság összetételét és ímitudását.

1740 és 1848 között 28 keszthelyi lakos nevét ismerjük, akit egyszer vagy többször megválasztottak bírónak. Közülük 20 iparos volt, 1 kereskedő. Gazdálkodásból élt 5, de közöttük volt egy halász céhtag is. Rendhagyónak tűnik Horváth Ignác uradalmi inspektor személye, aki egy évig volt bíró, valamint Balogh József 1848 májusában megválasztott városbíró, aki gimnáziumot végzett, az uradalom alkalmazásában is állt egy ideig mint kancellista és adózóként igásállatot is tartott. Az ismert foglalkozások igen változatosak: fazekas, gombkötő, kötélgyártó, lakatos, mészáros, szabó, szűcs, takács. A városbírák közül 15 helybeli születésű, 9 bevándorolt (4 esetben bizonytalan a származás, de valószínűbb a bevándorlás). A bevándorló iparosok azonban szinte valamennyien helybeli leányt, özvegyasszonyt vettek el. Kettő kivételével valamennyi bírává választott személy sajátkezűleg írta alá nevét. A két írástudatlan öregbíró iparos volt, Jámbor György (1773-1780) lakatos és Erdődi József (1793-1797, 1803-1811) csizmadia, mindkettő hosszabb ideig állt a város élén. A bírók a 18. században igen vagyonos és feltételezésünk szerint népszerű vagy nagy presztízsű személyek voltak, majd kisebb vagyonú, kisebb presztízsű személyek tűnnek fel.

Az esküdtek esetében két tízéves metszetet vizsgáltunk meg. 1790 és 1799 között 25 különböző személy szolgálta a várost, köztük is nagy többséget alkotnak az iparosok. Mindössze négyen tesznek keresztet nevük után. A város vezetésében részvevők a reformkorban szinte kizárólag iparosok voltak. 1840 és 1848 között 26 keszthelyi polgár szolgált esküdtként, ebből 21 iparos, 1 kocsmáros, 2 tisztviselő, 1 halász, 1 pedig gazda volt. Biztosan tudott ími 22, további három iparos esetében erősen feltételezhetjük, hogy írástudó volt.

⁶ A teljes névsor megtalálható PhD-disszertációnk függelékében vö.: BENDA 2001b.

A GIMNÁZIUM HELYBELI DIÁKJAI

Keszthelyen 1772-ben jött létre a ferencesrendi gimnázium Festetics Pál támogatásával. Eleinte háromosztályos grammatikai iskolaként, majd 1789-től 1849-ig nagygimnáziumként működött. A szerzetesrendek feloszlatása után a ferencesek elköltöztek Keszthelyről, a gimnáziumot a későbbiekben a premontrei rend vette át. A gimnázium diákjainak jelentős része, fele-kétharmada keszthelyi születésű vagy keszthelyi lakos volt. Sasfi Csaba korábbi tanulmányában a gimnáziumi anyakönyvek alapján elemezte a középiskola helybeli diákjainak jellemzőit 1806 és 1849 között.⁷

Az anyakönyvek családrekonstrukciós feldolgozásával lehetővé vált a gimnáziumi anyakönyvek nominális feldolgozása. Ennek eredményei jól kiegészítik az aláírások elemzésével kapott képet.⁸

Számításaink szerint a 12 éves kort megélt fiúk 16–19 százaléka járt legalább egy évet a gimnáziumban, ez az arány a 1808 és 1848 között ingadozik, de tendenciaszerűen nem emelkedik. 1808 és 1847 között a gimnázium félévénként felfektetett diáknévsorai (ezt nevezzük anyakönyvnek) 697 diákról mutatják, hogy helyben születtek vagy laktak. Közülük 521 gyereknek megtaláltuk születési adatait (s ezáltal családját, szüleinek társadalmi helyzetét is jellemezni tudjuk), 135 esetben pedig bizonyítható a beköltözés. A közel hétszáz diáknak fele (48 %) iparos apától származik. Az adójegyzékek elemzése alapján a kézművesek a keszthelyi adózók 20–25 százalékát teszik ki (az iparűzéstől már visszavonult háztartásfőkkel együtt a település adózóinak egyharmada lehetett iparos). Az uradalom, a megye vagy a város alkalmazásában álló tisztviselők, szakértelmiségiek gyerekei 14-15 százalékot tesznek ki. Ez az arány is jóval magasabb az apák számarányánál. A mezőváros lakosságának felét vagy nagyobb részét kitevő gazda és szőlőműves csoport gyerekei viszont kezdetben 20 százalékot tesznek ki, majd pedig az 1840-es évekre lecsökken arányuk 13 százalékra.

*A keszthelyi diákok megoszlása apjuk
foglalkozási-társadalmi csoportja szerint 1808–1847*

Évtized	úsztviseelő, értelmiségi	gazda	szőlőmű- velő	halász	uradalmi alkalmazott	iparos	kereskedő, szolgáltató	egyéb, ismeretlen
1808–1817	15	13	8	6	2	43	4	10
1818–1827	11	10	2	1	5	36	5	10
1828–1837	17	4	6	3	4	47	8	11
1838–1847	15	6	3	3	8	46	11	7
Együtt	14	8	5	3	5	47	7	10

A gimnázium tehát elsősorban a kézművesek gyerekeinek biztosít műveltséget és társadalmi emelkedést.

⁷ SASFI 1990. Az ő tanulmányai alapján ismeretemet az iskola történetét is. Az iskolára ld. még: HOÓS 1997. és GYÖRFFI 1896.

⁸ A részletes elemzés időközben megjelent: BENDA 2001a.

A csizmadiák esetében részletesebben is megvizsgáltuk a tanulás és a társadalmi helyzet változását. 1770 és 1789 között a keszthelyi csizmadiáknak 105 fiúgyereke született, ezek közül 13. életévét 65 élte meg. Közülük mindössze nyolcan jártak legalább egy osztályt a gimnáziumban, közülük három apja mesterségét követte. A felnőttkort megélt 60 fiúból 34 sorsa ismeretlen, ezek egy része valószínűleg mesterséget tanult s legényként vándorolt el. Nyolcan csizmadia mesterséget tanultak és Keszthelyen telepedtek le, egy közülük ismeretlen kézműipar után adózik, néhányan pedig szőlőművesként élnek a városban. Vagyis a 18. század végén még a fiúk alig érik el iskolázottságban a gimnázium alsó szintjét, leginkább apjuk mesterségét folytatják, társadalmi emelkedést csak egy kis töredéküknél feltételezhetünk. Az 1790 és 1829 között született 157 csizmadia fiúból 88 érte meg a 13 éves kort, közülük már minden második, azaz 43 járt legalább egy évig középiskolába. A középiskolába járók egy jelentős része (24) sorsa ismeretlen, szakmát tanulhattak vagy a magasabb osztályokat is elvégzők továbbtanulhattak. A legtöbben, 14 fiú apja mesterségét folytatta, egy uradalmi főkertész, egy másik puskaműves lesz. A gimnáziumba nem járó fiúk közül is 6 csizmadia lesz.

Adataink alapján azt a következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy a 19. század első felében a csizmadiáknál a fiúk fele számára az életpálya része a gimnáziums akkor is, ha csak apjuk mesterségét folytatják. A helyben maradók közt minimális az, aki társadalmilag emelkedik, de az elvándorlók egy részének esetében ezt feltételezhetjük. Végeredményben a csizmadiák esetében a gimnázium néhány osztálya, azaz a biztos írni-olvasni, és némi elemi műveltség már a társadalmi újratermelés részévé vált.

A családokon belül a nemzedékek egymásutánjának vizsgálata még érzékletesebben mutathatja ezt meg. Laki István (sz. 1765) Keszthelyen házasodott 1786-ban, és csizmadiaként élt és adózott (apja halász volt). Ő még keresztet tett neve után, azaz írástudatlan volt. Mindhárom fia csizmadia lett. A két fiatalabb már több osztályt elvégzett a helybeli középiskolában. A harmadik nemzedékben született hét fiú már mind több évet járt középfokon, egy szerzetes, majd paptanár lett (Laky Demeter), a többiek csizmadia mesterséget tanultak. A három nemzedék alatt a helybeli gimnázium szükségletté lett, s a kiemelkedést is lehetővé tette (bár az egy hagyományos kitörést jelentő pályán, a papi hivatásban valósulhatott meg).

Valószínűleg hasonló képet adna a legtöbb szakma vizsgálata. A 18. században még írástudatlan apák fiai és unokái, bár gyakran csak apjuk nyomdokait követték a foglalkozást tekintve, írtak és olvastak, magasabb műveltségre tettek szert.

A társadalomtörténeti elemzésekben mindenkor szokásos a nemesség külön kiemelése, mintegy feltételezve, hogy az nemcsak jogi helyzetében, hanem tényleges társadalmi pozíciójában, kapcsolatrendszerében is különbözik az ignobilis társaitól. Keszthelyi társadalomtörténeti vizsgálatunk azt mutatja, hogy a nemesi címet, armálist birtoklók, bár elkülönült communitast alkotnak 1786–1787-től, társadalmi kapcsolatrendszerükben teljes egészében integrálódnak a helyi társadalmi tagozódás csoportjaiba. A nemes iparos felesége leginkább hasonló mesterséget űző iparos leánya, fiai és leányai is ebben a körben házasodnak. Csak néhány egyén vagy egy-két család esetében beszélhetünk arról, hogy nemesként fel tud emelkedni, részben kisebb szakértelmiségi feladatokat lát el (pl. jegyző, kirurgus), részben megyei tisztviselő

lesz. Az iparosok gyerekei közül is számosan követik a kiemelkedést biztosító pályákat (katonaság, papi hivatás, uradalmi tisztviselő). Önmagában a nemesség nem írható le elkülönülő csoportként.

ÖSSZEGZÉS

A két megközelítés végeredménye azt mutatja, hogy az írtudás (iskola végzettség emelkedése) az iparosokra egyre inkább jellemző a 19. század első felében. Leszakad műveltségében a számtóművelésből és szőlőből élő földműves népesség. Ezek zöme kiköltözik a szőlőhegyekre, gyerekei igen kis arányban tanulnak mesterséget vagy járnak gimnáziumba.

A mezőváros elöljáróságában már a 18. század utolsó évtizedében is a többség maga írja alá nevét, a század közepére a helyben születettek többsége néhány gimnáziumi osztályt is elvégzett, valószínűleg aktív módon használja az írást és olvasást, el tud látni adminisztrációs feladatokat is.

IRODALOM

- BENDA Gyula 2001a. Kisvárosi társadalom és gimnáziuma = *Korall* 3–4. 104–123.
- BENDA Gyula 2001b. Zsellérből polgár. Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban (Keszthely 1740–1848) PhD-disszertáció. ELTE BTK.
- GYÓRFFI Endre 1896. A keszthelyi kath. főgymnasium története. Keszthely
- HOÓS Éva 1997. Latin iskola vagy professzionális képzés. Iskolák a társadalmi elvárások hálójában a XVIII. század végén: a keszthelyi példa. In *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Zalaegerszeg, (Zalai gyűjtemény 41.) 89–113.
- Iskola és társadalom 1997. *A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Zalaegerszeg, (Zalai gyűjtemény 41.)
- KIRÁLY Ferenc 1990. Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében. In *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Zalaegerszeg, (Zalai Gyűjtemény 31.) 165–192.
- KIRÁLY Ferenc – BENDA Gyula 1989. Iparosok egy kisváros társadalmában, Keszthely 1711–1850. In VI. *Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1988. november 15–16.* MTA–VEAB 31–46.
- MADAS Edit–MONOK István 1998. A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1730-ig.
- SASFI Csaba 1997. A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között. In *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Zalaegerszeg, (Zalai gyűjtemény 41.) 131–171.
- TÓTH István György 1996. „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Budapest, MTA Történettudományi Intézete

SUMMARY

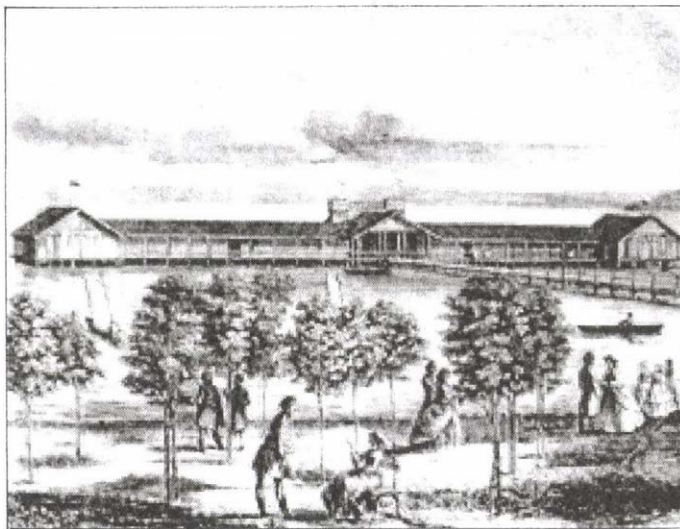
GYULA BENDA
Literacy and school

The author elaborated the testaments (approx 300) as part of his social-historical monograph of Keszthely, assembled the list of the municipal magistracy (scrutinizing whether they could sign their names), and he also elaborated the secondary grammar school students' register of Keszthely (establishing the parents' social characteristics with the students born in Keszthely). In the course of the analysis, he made use of the experiences of the micro-historical research work (family reconstitution, generation lineage, biographies.) The study sets out from the earlier analyses works written by Ferenc Király (Literacy in 1838) and Csaba Sasfi (Students from Keszthely) and used their conclusions.

Results: the examination of the signatures of the taxpaying and noble heads of families could become possible with the help of the contract signed between the township and its squire (1838). According to these 53 per cent of the artisans signed their names. The degree of the literacy was the highest in smaller trades (79 per cent). Altogether there were 19 people who worked in the joiner's, honeybread-baker's, house-painter's, chirurgeon's, stone-cutter's, tinker's, locksmith's, watch-maker's, organ-builder's, baker's, gun-smith's, sieve maker's, giazier's trade and 15 out of the 19 artisans could write. The rate was much worse among the most populous market-town trades (bootmaker, hatter, roper, cobbler, tailor, furrier, feltcloak maker, webster) from among 39 artisans only 22 (56 per cent) signed their names. Literacy variances are not explained by pecuniary (taxational) differences, but there were more peasants with larger estates than smallholders to have signed their names. (27 per cent of the house-owners identified as peasants could sign their names.) Local Jewish traders and artisans from another group, from among whom 52 per cent could sign their names.

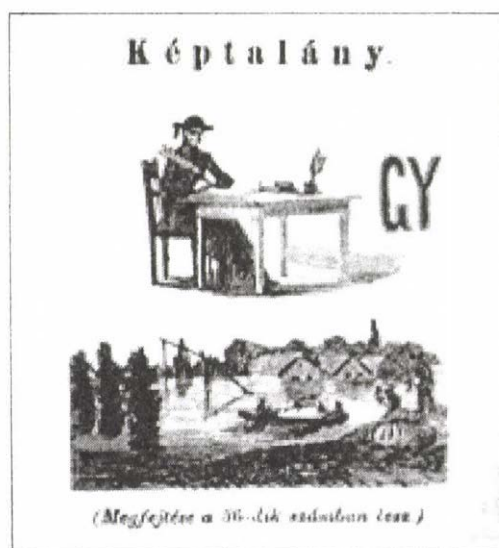
Testaments (300 ones from 293 persons), on the one hand, confirm these deviations and rates, but on the other hand they show that there was a rapid increase between the second half of the 18th century and the years of 1830–1848.

From among male testators, hardly a few signed their names before 1810 (around 5 per cent), but this rate jumps to 40 and 33 per cent respectively after 1810. Among those, who signed their names, we can mostly find artisans (18 out of 33.) Before 1810, every eighth person signed the signatures of their own, than more than 50 per cent (57 per cent after 1830). In contradiction to these, we can only find one or two men from among the ones engaged in family (farmers with work animals or vineyard-owners only) who are literate. Altogether, there were only two women from among half of the overall testators, who signed their own signatures.

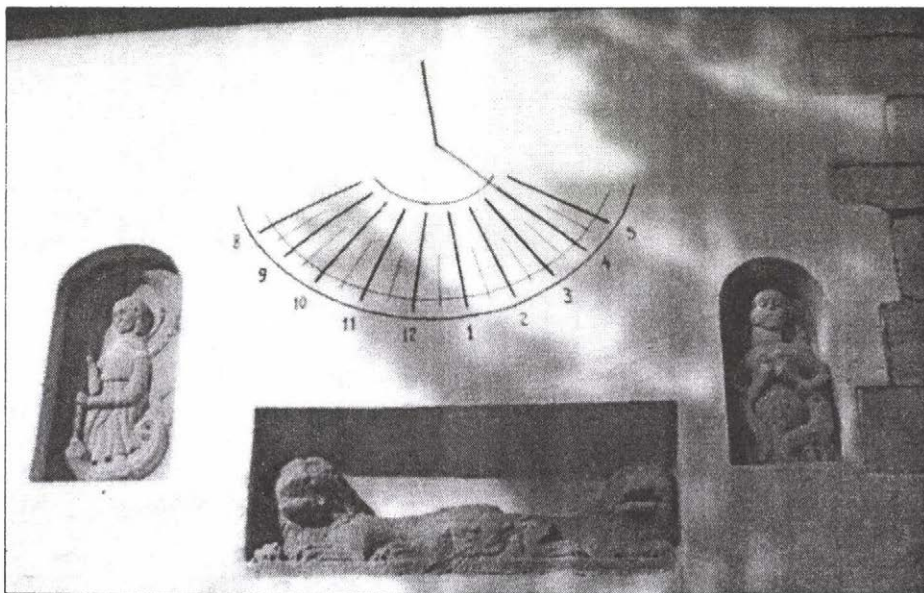
13. kép

A balatonfüredi új fürdőház 1866-ban (Hazánk s a Külföld, 1866)

14. kép

Képrejtvény a Hazánk s a Külföld 1866. évfolyamából
(Megfejtése: papírgyár)

15. kép

Utolsó ítélet kompozíció, a magyargyerőmonostori relief: középen napóra,
baloldali fülkében Szent Mihály, jobb oldali fülkében szirén, Melusina,
középen két oroszlán.

Starmüller Géza (Kolozsvár) felvétele (1997)

SZAGSVAY ÉVA

Hang, szöveg, kép: a kommunikáció váltásai a templombelsők dekorációinak példáján¹

1. HANG

A MŰVÉSZETTÖRTÉNET újabb eredményeiben a protestáns képtilalommal kapcsolatosan árnyaltabb megfogalmazásokat olvashattunk. Egyfelől szétválasztják az egyes reformátorok teológiai álláspontját és a képtilalom különbözőségeit. Másrészt a teológiai dogmákkal szemben a gyakorlati pasztorizáció elemzéseiből kiderül, hogy a képekkel kapcsolatos viselkedései a protestáns prédikátoroknak a korai időben differenciáltabb. A képek elleni állásfoglalásban három mozzanat különíthető el, az első a képek ellen mint relikviatartók ellen, illetve a zárándoklatok, búcsúk kegyképeinek szakrális kultusza, tisztelete ellen (Luther, Zwingli). A második az Ótestamentumi indoklás: a művészet luxus, amely felszabadítja az emberi hiuságot, és megakadályozza a szegények (elesettek) iránti szolidaritást, adakozást. (Ez is közös hivatkozás.) A legfontosabb, ami szintén közös volt, a szavak, a szó előnyben részesítése a képekkel szemben. Meggyőződésük, hogy csak a szó az, amivel Krisztust megszólítani lehet, csak a szó közelíthet a szellemi, szakrális szférához. A legradikálisabb Zwingli álláspontja, aki a képek eltávolításának radikális módját választotta, álláspontja szerint az imádkozás helyein a képek megzavarnak és eltávolítanak, röviden: a szóval kell tanítani, nem a bálványokkal. Luther álláspontja és viselkedése semlegesebb, a lutheri etika neutrális állásfoglalása; sem nem tiltja, sem nem ajánlja. Ellentmond a radikális képrombolásnak, amelyet a „legmagasabb” nevében cselekednek. Álláspontja az illusztrációkat illetően a tanítói-pedagógiai szempontnak felel meg, a képes bibliák használatában például, de annak a mélyebb teológiai meggyőződésének is, mely szerint az emberi műalkotás a teremtés része.² A fordulatot valójában valamennyi reformátornál a Krisztussal, az Atyával, illetve a Szentlélekkel történő kommunikációban a szóra, a hangos szóra való áttérés jelentette. Ennek előzményeként utalnak Luther eksztázisaira, amelyet az evangélikus templomok művészetéről irt dolgozatából Révész Istvántól idézek: „Luther a Megváltó Isten kegyelmes szavát hallja. Hite valóban az Ige hallásából van: ezzel a reformáció szakít a középkor vallásosságával”.³

¹ A tanulmány az OTKA 026586 számú kutatás támogatásával készült.

² FENDLICH 1993. 110–122, von CAMPENHAUSEN 1940. Uő: 1960., 272–290, uő: 1960., 361–408

³ RÉVÉSZ 1944. 255.

2. HANGZÓ SZÓ ÉS SZÖVEG

Luther a gótikus templomokat prédikálásra alkalmatlannak tartotta, mert ezekben az akusztika nem felel meg a prédikáció, szónoklat továbbítására. „A *prédikálásra alkalmatlanok. ...nem is csoda, ha az Isten villáma belecsap a dómokba, mert az ördög az, aki velünk ilyen dómokat emeltet, hogy az egy fő dolgról elvonja a figyelmünket*”.⁴ A gótika temploma a csend háza, az isten-élmény a szent csendé, amelyben a lélek a magasságok felé emelkedhet, a föld a sátán és a bűn helye. Az individuális csendhez a képek vagy szobrok dekoratív jelentésűek. Ezzel fordul szembe a reformáció, amely az Isten beszédét, a prédikációt közösen hallgatók közösségét látja a templomban, a bibliai igékben az Atya hangját hallják.⁵ A protestáns templomok belsőiben igék kerülnek a falakra, oszlopokra, karzatokra, szószékre, padok elejére, az evangélikus templomokban a meghagyott oltár képe a Szentháromságot ábrázolhatja vagy az úrvacsora osztásra, (Utolsó vacsora), esetleg Krisztus nagypénteki halálára utaló kép (Keresztre feszített Krisztus), felidézve a reformáció dogmatikai váltását: a megváltás Krisztus halálával már megtörténik. Az egybeépített oltárasztal, az úrvacsora osztás helye. A felvidéki 17. századtól használt evangélikus templomokban a közép-európai lutheránus gyakorlatnak megfelelően gazdag építészeti dekoráció között díszes pajzsokon igei feliratok láthatók, mint például a sziléziai Schweidnitz evangélikus templomában (1657–58),⁶ amely már evangélikus templomnak készült megvalósítva a reformáció elvei szerinti térátalakítást és díszítést. Az elvek legfontosabb eleme az, hogy a templomok középpontjába a szószék kerül ahonnan a hang a legelőnyösebb akusztika szerint „terülhet” szét a hallgatóság ülőhelyei felett, amelyre a legjobb példa freudenstadti „Derékszőg templom”. A díszítésre vonatkozóan e korszak evangélikus templomait, mint a kép nélküli barokk díszítés burjánzásait említhetjük, azaz a protestáns barokk szép példáiként. Ez a templomépítészet az őskeresztény templomokhoz tér vissza, amely magát a pogány istenképet ápoló szentélyektől, templomoktól éppen a hang és a közösség helyeként különböztette meg (Isten beszédének hallása, úrvacsora közösség).⁷ Egy elvi templomalaprajzot is ismerünk J. Furtenbach 1649-ben megjelent „Kirchenbau...” c. munkájából, amelyen a középvonal végén helyezkedik el a szószék, a sekrestye és a keresztelő medence, a templom középpontjában két szélen az asszonyok padja, a közepén egymás után külön a leányok és külön a fiúk padjának tömbjei míg a leghátsó tömbben, a bejáráshoz eső részben a férfiak padjai vannak.⁸ Ugyanez az elv erősíti fel a több emeletes oldalkarzatok építését (tömeg és akusztika, illetve a tanácskozások helyei) is.

Magyarországon az átvett templomok átalakítása hullámokban, lassan és fokozatosan történik. A lutheri irányzat türelmét az átvett templomok belsőinek meghagyása, illetve lassú átalakítása (oldal oltárok eltávolítása) mutatja, az ezt helyenként felváltó helvét irány radikális, sok helyen pusztító átalakításai követik, de ez sem hírtelen és

⁴ Luthert idézi RÉVÉSZ 1944. 254.

⁵ RÉVÉSZ 1944. 235–321

⁶ *Isd.* RÉVÉSZ 1944. 268. old. ábrája

⁷ RÉVÉSZ 1944. 236.

⁸ RÉVÉSZ 1944. 265.

mindenhol következik be, mert sok helyen még sokáig maradnak meg a középkori templomok freskói, de már közéjük illesztenek keretekben feliratokat, ígéket. Marosi Ernő a vakolatfestések feltárásai alapján is lassú, fokozatos átmenetet lát, és a növényi díszítés és a feliratok megjelenésében látja a korai váltást, a falak fehérre meszelése (a képek lefestése) viszonylag későn következik be, többnyire a templomok eredetének igazolásakor.⁹ Ezek a növényomamentikával és feliratokkal díszes vakolatfestések tehát előzményei a festett deszkamennyezeteknek és karzatoknak. Az átalakítás során a protestáns templombelső legfontosabb elemét a karzatos is legegyszerűbben fa beépítéssel lehetett megvalósítani, ennek gazdagítását szolgálhatta ismert protestáns külföldi példák szerint a felirat és növényi ornamentika alkalmazása.

A protestáns művészet „igehirdető művészet” (Révész, 1944. 235.) A közép-európai protestantizmus következményeként egy felfokozott tárgydíszítő művészet is kibontakozik, a képzőművészet háttérbe szorulása kedvezett a díszítőművészetnek, a feliratokkal eleinte a tárgyak szakrális használtát jelölik meg, különítik el a mindennapi tárgytól, sokszor azonban azokra is feliratokat tesznek, különösen, ha elhárító-mágikus szerepet szánnak a feliratnak, ami a feliratozás egyik korai fontos motívuma. Az úrvacsora edények, a templomi bútorok, (úrasztal, ládák padok stb.) a templomban használatos textíliák, a könyvek (bibliák) kötése növényi ornamentikával, ritkán alakos betétekkel és gazdag feliratozással díszesek. A tárgyra ígéket tesznek, és ráírják az adományozó nevét, az adományozás idejét. Textíliák, bútorok, ötvös tárgyak magán- és egyházi tulajdonban a legmagasabb szintű műhelyekből kerülnek ki, és hazai példányokon e műhelyek hatása látszik, ritkán eredeti munkák is ismertek. Felirat és ábra, akár az ötvös munkák díszítésében, akár a textíliákon együtt található, egymást értelmezi.

Művészeti értékük igen jelentős, hiszen míg a templomok építészetét tilalom övezte mintegy száz éven át, a kegytárgyak készítése, különösen az ötvös munkák iránti igény szinte felvirágoztatta e művészeti ágat.

A tárgyra és falakra, templomi berendezésekre tett ígék a tanítás részei, intő, figyelmeztető, morális célzatú feliratok, de egyben (az Isten beszédét közvetítve) a hit terjesztésének eszközei.

A 17. századi templomi feliratokban még az ördög elleni védekezés és az exorcium nyomai találhatók.

Samorjai János 1636-os rendtartásának utolsó fejezete szabályozza az ördögűzés módjait. Ebben annak helyéül a templomot jelöli ki, feltehetően annak „piacterét”, az úrasztal előtti részt, tehát a centrumot, az ördögűzést végző személyt az idős presbiterek, férfiak sorából engedélyezi, és a fejezetben felsorolja azokat az ígéket, amelyek az ördög űzésében alkalmasak, végül pedig közread néhány imádságot, amelyet hathatósan tart.¹⁰ Az ördögűzés gyakorlata az alkalmas vagy legalkalmasabb imáknak és ígéknek a szövegeit leírva kézbe adja, illetve közreadja, ugyanis a memorizált imák emlékezetbe idézésével, minél gyorsabban történő hangos mondásával lehet elűzni az ördögöt, mindenünnen, ahol csak megjelenhet. Ezért a cédulára felírt ígék

⁹ MAROSI 1975. 65–66; 9. kép, Csaroda; 55–56. kép Magyarszecsőd.

¹⁰ SAMORJAI 1636. 201–229.

és imaszövegek az otthonokban a falakra téve valahol elől (szem előtt) elhelyezve is használatossá válnak. Bornemisza *Ördögi kísértetek* c. munkájában több esetet említ, ahol segítségével, imaszövegek papírra írásával és a panaszosnál hagyásával (erről bármelyik pillanatban olvashatta az imát) végül az ördög elhagyta a házat. A bölcs írásokat, szentenciákat nem elég a falra tenni, de folytonosan imádkozni kell az ördög ellen, ajánlja.¹¹ A templom középpontjában tehát folyik az ördög úzése, és távozása az ajtókon és ablakokon át történik. A korai vakolatfestéseknél a díszítmény, a minta az ablakokhoz és ajtókhöz szerkesztett, a feliratok azonban inkább a szentélyek mennyezetén, és oldalfalán vannak, a falra írt igék „tisztán” tartják a szakrális helyet, a templomot; az egykorú gondolkodás szerint valami vagy az ördögé vagy az Istené, a szent feliratok, (mint az atya beszéde) kizárja, kívülrartja a templomból az ördögöt.

A református templomok 17–18. századi belső dekorációja még mindig az Utolsó ítélet félelmei között kibontakozott bűnbánatnak megfelelően programjában az ördög és cselekedetei elleni küzdelmet állította. A művészettörténeti és néprajzi kutatásokban csak a közelmúltban kezdődött el a feliratok összeírása, azzal a céllal, hogy elemzésükkel a teológiai programok feltárhatóak legyenek, és ráláthassunk az egykori mentalitásra, vallásos gondolkodásra. Az első dolgozat ebben a témában, néhány Északkelet-magyarországi templomra korlátozódva kimutatta, hogy a mennyezet középtájára tett igék az imádságok meghallgatására vonatkoznak, ó- és újtestamentumi igékkel, a karzatokon funkcionális elgondolással az ifjúságra vonatkozó igeszakaszt választottak, a szószekekre az igehirdetésről, és ezen belül a népet bűneinek elhagyására figyelmeztető, tehát inkább funkcionális ige került¹²; vannak tehát olyan választott igék, amelyeket a templomokban általában megtalálhatunk, mintha a feliratozásnak lett volna valamilyen rendje, kialakult volna egyféle hagyománya. A történeti folyamatban legélesebben a profán kegyes feliratok, versek megjelenése jelent változást, amely kiegészíti a korábbi, az igékkel való tanítást, megjelenésük a 18. század végére tehető, és a 19. század közepéig, végéig is megtalálható, egy korai változat a magyarókeréki templom asszonyok padjáról és papi székéről (talán az Umling család munkájaként) ismert és azonosítható képpel gazdagított versek. Egy késői változat a magyargyerőmonostori karzatot olvasható 1846-ból, ez utóbbi Hori Farkas lelkész és költő idejében készült, és az ifjuságnak szóló intés. (3. kép.)

3. A SZÖVEG ÉRTELMEZÉSE, AZ OLVASÁS

Luther extázisban az Atya hangját hallotta, a protestáns Órás András 1690-ben, extázisában (angyali megszálltság) az angyal mondandóját párbeszédes formában „adta elő”, mint angyal vékony nőies hangon válaszolt a saját hangján feltett kérdéseire. A források szerint biblikus szöveget mondott, és extázisának erős képi jellege is volt, amint arra Voigt Vilmos felhívta figyelmünket, a keresztre feszített és szenvedő

¹¹ BORNEMISZA 1980. 1001.

¹² BALASSA M. 1995.

Krisztus pózában feküdt.¹³ Valójában az a kérdés, hogy az ekkor még írástudatlan Órás András hogyan tudott az angyal szerepében biblikus, tehát papi nyelvet beszélni, hogyan jutott a prédikációk narratíváihoz, a bibliai igékhez?

Feltételezhető, hogy a protestantizmus igehirdetése szóbeli kultúráként terjedt. A szószéken elhangzó szónak, beszédnek nagy hatása volt. A tanítás a szövegek bevéssével történt, amelyre külön alkalmak voltak a protestáns egyházaknak. A felnőtt tanítás, vagy diakónia középkori gyakorlatához visszatérve, szombatonként délután a templomban tartottak biblia-ismereti és kátéolvasási gyakorlatokat, a hangos olvasás módszerével.¹⁴ Burke kutatásaiból tudjuk, hogy a kátéolvasásnak a 16–17. században és később is nagyobb szerepe volt mint a Biblia olvasásnak. A 18. században Svédországban minden hatodik családban őriztek kátét, de csak minden huszadikban Bibliát. 1529-ben jelent meg Luther Kis-kátéja, majd Kálvin Katekizmusa, az 1542-es javított változata, ezeknek kívülről történő megtanulása (kérdés-felelet formájában) jelentette a hitvallásban bekövetkezett újítást.¹⁵ Benedek Katalin szerint a módszert a skolasztika katekéta gyakorlatából vette át a ferences obszerváns rend., amely együtt alkalmazta a szövegekkel a memória segítő ábrákat. Leginkább ennek felelnek meg a templombelsők ábrái.¹⁶ A reformátorok közül többen e rend tagjából váltak protestáns prédikátorrá, akik a köznép közé vegyülve a hangos felolvasás eszközével, majd a felnőtt tanítás visszaállításával a ferences-gyakorlatot vitték tovább. Kiss Endre József egyenesen azt állítja, hogy a nyomtatott könyvek hangos olvasás révén válhattak ismertté, „a kultúra a szóbeliségre épülve működik,”¹⁷ ennek a folyamatnak a falvakban élő írástudók voltak a centrumában, akik tudatában voltak annak, hogy tudásukat tovább kell adniuk. Az olvasás tehát hangos olvasás volt, és előzményeként jelölhetjük meg az imakönyvek katolikus használatát, amelyek szintén az imák megtanulásának eszközei voltak, egy-egy olvasni tudó gyakoroltatta, tanította meg szélesebb körben. A korszakra és a köznépi olvasókra, ha tudtak olvasni nem az extenzív, hanem az intenzív olvasás volt jellemző, ez utóbbi azaz az ismétlődő olvasás a rögzítés, bevéssé eszközeként működött, és szélesebb tömegek számára elérhetővé tette az ismereteket.¹⁸ Ilyen értelemben a reformáció szélesítette az elsajátítandó anyag körét, az imákon kívül a hittételek, az énekek és a bibliai igék is bevéssé kerültek. Ami talán nagyon fontos, hogy a hallás és a hallott szöveg rögzítésének készsége a református templomok gyakorlata miatt felfokozódott, nagy jelentősége volt az elhangzott szónak, szövegnek. Ennek köszönhetően a bibliás műveltség széleskörűvé vált.¹⁹ A prózai szöveghez képest gyorsabban rögzültek a verses, vagy énekelt szövegek, ami kedvezett a ritmusos szövegekben való elbeszélésnek, szöveg-készítésnek, a református kisiskolák által már gyermekkortól kifejlesztett készséggé vált a ritmusos szövegek gyors megjegyzése, sőt készítése is, az a verselőkéesség, amely napjainkig él a magyar nyelvű

¹³ VOIGT 1998. 99.

¹⁴ BENEDEK 1998. 318.

¹⁵ BURKE 1991. 263–265

¹⁶ BENEDEK 1998. 317.

¹⁷ KISS E. 1991. 92–93.

¹⁸ TÓTH I. 1998. 199

¹⁹ KISS Endre József 1991. 92.

könyvnyomatásból kiesett, határonkívüli református közösségekben. Éppen e kéziratok füzetek igazolják a kultúra őrzésnek szóbeli technikáját, és lehetőségeit egykor és ma. A népi verses kéziratok korai előzményeit a papi, lelkészi írásbeliség egy sajátos műfaja is mutatja, bizonyítva, hogy a lelkészek tudatosan igyekeztek a bevésést elősegítendő verses betéteket, magyarázatokat illeszteni a különböző műfajú prózai, vagy elbeszélő szövegekhez, a „carmen propempticum”, a búcsúversek, halotti prédikációk záró verses bucsuszövegei (a halott nevében elmondva), disszertációkhoz fűzött köszöntő versek, stb. mutatja a 17–18. században a tudatos törekvést a szövegek gyors és könnyű bevésésére, átadására.²⁰ A protestáns tanítás programja ez, amely az írásbeliség nélküli köznép számára is el kell juttassa a reformátorok újításait, a hit új formáit, gondolatait és tanításait, a humanizmus és a teológiai felvilágosodás szellemének hatására az új tudást, a műveltséget is. Lehetséges és valószínű, hogy a kultúra formálódásában a koraújkorban a hangos felolvasásnak sokkal nagyobb lehetett a szerepe, mint azt ma gondoljuk. Tóth I. György példája a faluban felolvasó nemesemberről 1751-ből talán korábbi gyakorlatból élt ezidőben.²¹

A templomok belső berendezéseinek feliratait, miután az olvasni tudók többször felolvasták és elmondták, a betűk képsoráról is felidézhetők, hiszen a papírra leírt igéket és imákat sokféle helyzetben használták, (betegség, rontás, könyörgés) maguknál tartották, (nyakba akasztva, ruhába rejtve) vagy a kézközelbe tették le. Ha nem is tudtak olvasni, a betűsorok képeit megjegyezheték, különösen a gyakran elhangzott igazszakaszok betűképeit, a betűsorok képei is felidéztek a szöveget.

4. AZ ÁBRÁK ÉS A SZÖVEG

Az írástudatlanok számára a felírt szövegek felidézését megkönnyítették egyszerű ábrákkal, amikor ennek divatja a nyomtatás elterjedésével tömegessé vált²²: a templomokban a 17. sz. első harmadában és nagyobb számban a 17. sz. utolsó harmadában készülnek alakos ábrázolások a templomok mennyezetein és berendezésin, illetve majd a 18. század második felében.

A református templomok belsőinek népművészeti felfedezése a 19. század végének iparművészeti forradalmához, huszadik század elejének mozgalmaihoz a magyar stílus megalkotásának korszakához kötődik. Ennek során készültek először templombelsőkről leírások és rajzok. A művészettörténész Kelemen Lajos elemző módon választotta szét a meseterek munkássága alapján a magasművészethez sorolható mennyezetfestéseket a provinciális munkáktól, pontosan megadva ez utóbbiak kvalitásbeli fokozatait, bemutatva a különbségeket. Kelemen Lajos az alakos ábrákat valamennyi egyházművészeti műfajban ismerte, a 17–18. század tárgyidézítő művészetének egészéről képe volt, így, az ötvösök, képirók, kőfaragók, képfaragók, könyvmetszők, stb. munkáiról: talán ezért sem minősítette képeknek a templommennyezetre festett

²⁰ Ld. CZEGLE I. 1991. 101–106.

²¹ TÓTH. I. Gy 1998. 200.

²² Ld. összefoglalását; ORSCHLER 1997–98.

ábrákat. Határesetként említi a gogánváraljai templom 10 ábráját, amelyeket képek-ként azonosít, (azaz ikonográfiai meghatározottságuk van), mert a festés készítője még képiró mester volt,²³ minden később készült templombelsőt asztalos festők készítették, akik tanulmányaikat nem a képkészítés, hanem a dekoráció körében folytatták. A „virágozás”, amely a templomok belsőit, a bútorokat, a koporsókat stb. díszítették a puhafa, illetve az asztalos termékek tömegessé válásával terjedt el, alkalmazása a reneszánsztól, a népi kultúrában a 20. század közepéig is lehetséges. A virágozások között elhelyezett feliratok közül ezidáig a készítőik neveit, és a megrendelők, a készítés körülményeit rögzítő szövegeket jegyezte fel a művészettörténeti dokumentáció és néprajzi irodalom: ez utóbbiban elsősorban Hofer Tamás–Makkay János székesfehérvári kiállításának katalógusa, amely pontos dokumentációt adott a kiállított templomi berendezési tárgyak feliratairól a jegyzékben (elsősorban Tombor Ilona összefoglaló monográfiája alapján). Megállapíthatjuk, hogy ezek elsősorban „funkcionális” (a készítésre, a szószer és karzat, illetve papra és ifjúságra vonatkozó igével) feliratok, és bár ezek is mutatják a templomépítő vagy felújító református falvak kegyességének nyelvi fordulatait, ezeket az adatokat teljesebbé kell tennünk a feliratok teljességének összegyűjtésével. Az alakos ábrázolások templommennyezeteken a növényi ornamentikában elszórta helyezkednek el, ez is arra enged következtetni, hogy kiemelt jelentésük lehet.

5. AZ ALAKOS ÁBRÁZOLÁSOK ÜZENETEI

Az ismert és publikált ábrázolások áttekintése illetve jelentéseik vizsgálatai alapján úgy tűnik, hogy az alkalmazók a középkori jelentésekhez térnek vissza. A kép és szöveg kapcsolatában az E. Panofsky (1984: 318–319.) által is bemutatott koraközépkori eljárás fedezhető fel, amikor a szövegeket szavak szerint értelmezik — tehát nem a mondatbeli tartalom válik képi jellé, hanem a benne foglalt szavak betű szerinti jelentése és azok összekapcsolása, így Panofsky példája szerint az 1275-ben dolgozó miniatúrafestő Simeon jóvendöklésére akart utalni, amikor megfestette a karddal átdöfött Fájdalmas Anyát: „Sőt a te lelkedet is általhatja az éles tőr” (Luk. II.35.). (Panofsky ezt rejtett, vagy leplezett szimbolizmusnak nevezi szemben a későbbi nyílt, leplezetlen szimbolizmussal.) A protestáns, vagy inkább református ábrák — természetesen már más teológiai környezetben — a középkori vallásos és később a reneszánszkor világi szimbólumokhoz nyúlnak vissza, elkerülve az egyházi szimbolikának misztikus és „katolikus”, illetve barokk alkalmazását. (A bibliai igéknek mindig normatív, feddő, figyelmeztető, tanító, példát mutató értelmezésük van.) Az ismert ábrázolások között egy csoportnál a jelentéseket összekapcsolja a kétarcúság, a kettős tulajdonság: ezek az ábrázolások kettős jelentésűek, a gonosz, vagy sötétség és a jó, krisztusi vagy a világhossz jelentéseit egyaránt hordozzák.

²³ KELEMEN Lajos 1977. 33–38. és 41–81.

Ilyen pl. egy speciális angyalábrázolás az 1760-as debreceni matrikula címlapján²⁴, ahol teljesen egyforma glóriával szárnyakkal de patával ábrázolt angyal látható, a kezükben tartott attribútumok segítenek eligazodni, az egyik kezében fáklya, a másikban a Mercurius pálca van, a világosság és a sötétség angyalai.

Szászbogács stallumán a faragott bagoly a 16. sz. közepéről, jellegzetes felirattal, Krisztus jelentésű, az alkalmazásnak a középkori vadászat gyakorlatából aszármazik az eredete, a T alakú fára kikötött bagoly segítségével vadásztak énekesmadarakra: ezek megrohanják és csipkedik a kikötött baglyot, amely ugyanúgy szenved. ahogyan Krisztus szenvedett a keresztfán. A bagoly a pokol vagy sötétség bejáratánál a gonosz jelképe. (Csilléry Klára adatai, átadásukért itt is köszönetet mondok, ld. Szacs vay, 2000. kézirat). Kettős jelentése lehet az oroszlánnak, a bibliai idézet szerint: ordítva jár, hogy elragadja áldozatait (ez a sátán), és békésen őrzi Judát, Isten országát. Ez utóbbi páros ábrázolása az utolsó ítélet kompozíciók része is lehet (ld. például a Magyargyerőmonostori reliefet és ezt a kompozíciót a 18. századi gyerőmonostori kályhacsempén (1. és 2. kép). A nyúl, amely az ördög elől menekülő keresztyén ember szimbóluma, (bánffy hunyadi mennyezet 18. sz. vége), a gyávaság és a szaporaság tulajdonságaival ördögi jelentésű is lehet. A páva, mint a hallhatatlanság, vagy mint a földi hiúság jelképe látható a templombelsőkn.

Krisztus ábrázolásának hiányát a *pozitív*, a jó keresztyén jellemvonásai, cselekedetei, magatartása, a jó jelentésű jelképek, ábrázolások helyettesítik. Ilyen például az szarvas a Krisztus után vágódó keresztyén ember szimbóluma, vagy az élet vize mellett ábrázolva a keresztséget jelöli (ez utóbbi elgondolás értelmezheti az újrakeresztelkedő habánok edényein előszeretettel alkalmazott szarvast, mint a „műhely jelét”).

Az ábrázolások egy nagy csoportja sorolható az utolsó ítélet gondolatkörébe. A tancsi mennyezet 1680-as festésén szokatlanul nagy arányban vannak az alakos ábrázolások. Az ott előforduló és bibliai igével ellátott szirén ábrázolás „babiloni parázna” jelentése nem csak a szirén bujaság, paráznaság megszokott jelentéseit használta, hanem összekapcsolta a biblia szöveg szó szerinti értelmezésével is, a János Jelenése megfelelő szövegrészeivel: a parázna „*sok vizeken ül, ... a vizek amelyeket láttál, ahol a parázna ül, népek azok és sokaságok és nemzetek és nyelvek*” (Jel. 17:4), és az attribútumok is a szövegek szerint készültek, a korona, a serleg, vagy pohár, a gyöngy, kezében kard, a trombita a szöveg szó szerinti értelmezésével készült: „*úgy ülök, kint királyné-asszony, ... Öltözött vala pedig az asszony bíborba, és skarlátba, megékesített vala arannyal és drágakövel és gyöngyökkel és kezében arany pohár vala*” és „*és az ő paráznaságának haragborából adott inni minden pogány népnek*” (Jel. 17:1,15 és 14:8)²⁵ Az utolsó ítélet gondolatköréhez kapcsolható az ótestamentumi utolsó ítéletek példái, Noé és Jónás, és a bűnök, amelyekkel a végítéletkor el kell számolni: Bakkus, a részegség, és tobzódás jelképe, a már említett szirén a paráznaság bűne. Más későbbi templomok mennyezetein is felbukkannak az utolsó ítélet képei és a 18. század végéig megtaláljuk a már ismert alakokat, ezek is a bűnökre figyelmeztetnek és az erényes életre való buzdításként jelennek meg a virágdíszítéses kazetták között, mostmár szélesebben értel-

²⁴ SZACSVAY 2000. 453.

²⁵ Ld. SZACSVAY 1999. 201.

mezve és más kegyességi irányzatokat követve, leginkább az egykori prédikációk szövegrészei, gondolatai közvetítik ezek jelentéseit.

Az ábrázolásokat a legkülönbözőbb forrásokból meríthetik, de mindig friss megfogalmazással, és bizonyos tartalmakhoz igazítva alkalmazzák. A szilágyolomperti templom mennyezetének „Szerentse Istenaszonya”-ábrázolás²⁶ előképe egy jósló, vagy szerencsekönyvben található, amely a 16. század végétől többször is megjelent, a 18. század folyamán új fordításban széles körben elterjedt (és például Arany János gyermekkori olvasmányai között is megtalálható volt). Fortuna alakja összekapcsolva az Igazság és az Irigység alakjával, a sors jó és rossz oldalát idézi fel, és arra utal, hogy a keresztény ember számára mindez az Isten hatalma, akarata alá rendelt, ahogyan ez a prédikációkból értelmezhető.²⁷ A tanítás a templom mennyezetén tehát: a jó keresztény ember nem bízza sorsát a vak szerencsére, hanem Istenre bízza, aki uralkodik a jó és rossz szerencse felett. Ez a tanítás is a jó vagy helyes keresztény életet a végítélet szempontjából idézi fel.

Hasonlóan világos tanítás olvasható le a dicsőszentmártoni mennyezet (Kövendi Sámuel? 1769) ábrájáról: ahol egy kazettán játéktábla és hegedű, egy másikon lengő búzatábla és sarló látható, az előbbi a szerencsejáték és mulatozás ördögi időtöltéséről szól szemben a vetés és aratás, a munka keresztény időtöltésével.²⁸ (4. kép)

Az ábráknak felirattal vagy a nélkül, jelképes értelmük van, az ábrák szöveggel azonos értékűek, mint képeknek nincs sem ikonográfiaik, sem a kivitelezésükben képi besorolásra alkalmas megfogalmazásuk. Mint láttuk, az ábráknak vannak előképeik, melyekre gondolhatunk egy-egy rajzolat esetében, pl. a koronás hétfejű sárkány Dürer-előképre megy vissza, (krasznai templom mennyezete), de alkalmazásukban bibliai és kegyességi szövegekkel egyenértékűek, és a *hasznos* díszítés, dekoráció elemei. A dekoráció, amelyet oktató célzatú intésekkel, figyelmeztetésekkel látnak el a 18. században, a korai előzményekben az egykori ördöghit és az ördög legyőzése, üzése, elhárítása céljával készülhettek, a döntő szerep, funkció, vagy szempont felfestésükben, elhelyezésükben a gonosz elhárítása lehetett. A református egyházi művészet alakos díszítményeinek változásai a szellemtörténeti változásokkal együtt történhettek, és megfelelnek azoknak. Az apokaliptikus gondolkodás a puritán és pietista szellem kisugárzásaira is utal a Sárospatak, Debrecen, Nagyenyed körzetében felbukkanó templomok mennyezetén, hiszen a lelkészek szerepe a díszítés kialakításában meghatározó vagy jóváhagyó lehetett. Ábra és program, illetve szöveg világos összefüggéseit is be lehet majd mutatni, ha a kutatás a templomok belsőiben levő szövegeket is feltárja és közreadja, amellyel sajnos még adós.

Az ábrák a díszítésben és a feliratok között éppen a szóbeli kultúra dominanciájáról, azaz a református műveltség szóbeliségének jelentős mértékéről tudósítanak minket a kora újkortól a 18. század végéig a bemutatott példák szerint.

²⁶ KISS 1999. 362.

²⁷ SZACSVAY 2001. 8.

²⁸ VILHELM K. 1975. 26.

IRODALOM

- BALASSA M. Iván 1995: „Fizesse meg Te néked az Úr a Te Tselekedetedet”-Bibliai idézetek a kelet-magyarországi templomok festett famennyezetein és berendezésein. Sátoraljaújhely, (Széphalom 7.)
- BENEDEK Katalin 1998: *Ördögök és boszorkányok a XV–XVI. századi prédikációs exemplumokban.* = Eksztázis, álom, látomás. (Szerk Pócs É.) Bp.–Pécs, 316–331.
- BORNEMISZA Péter 1572: *Ördögi Kísértetekről* = Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei. (Szerk. Nemeskürty István) Bp. 1980. 977–1122.
- BURKE, Peter 1991: *Népi kultúra a koraiújkori Európában.* Bp.
- CAMPENHAUSEN, von D. H. 1940: *Luthers Stellung zur bildenden Kunst* = Kunst und Kirche. Berlin, 17. évf. 1–2.
- CAMPENHAUSEN, von D. H. 1960: *Die Bilderfrage als theologisches Problem der alten Kirche* = Tradition und Leben Kräfte der Kirchengeschichte. Tübingen, 272–290
- CAMPENHAUSEN, von D. H. 1960: *Die Bilderfrage in der Reformation* = Tradition und Leben Kräfte der Kirchengeschichte. Tübingen, 361–408.
- CZEGLE Imre 1991: *Carmen propentium* = A Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990. Sárospatak, 104–111.
- HOFER Tamás – MAKKAY János 1969: *A Magyar Népművészet Évszázadai I. Festett táblák 1526–1825.* Kiállítási katalógus. Székesfehérvár.
- FENDLICH, Herbert 1993: *Die Christen und die Bilder* = Imagination des Unsichtbaren. Münster, 110–122.
- KELEMEN Lajos 1977: *A gogánváraljai mennyezetfestmény készítője és kora* = Művészettörténeti tanulmányok I. Bukarest, Kriterion, 33–38
- KELEMEN Lajos 1977: *Mennyezet- és karzatfestmények a 17. századból* = Művészettörténeti tanulmányok I. Bukarest, Kriterion, 41–81.
- KISS Endre 1991: *Reformáció és könyvkultúra a XVI. századi Magyarországon* = A Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990. Sárospatak, 86–103.
- KISS Margit 1999: *Az erdélyi kazettás mennyezetek és falképek állagvizsgálata* = Népi építészet Erdélyben (Szerk. Balassa M. Iván, Cseri Miklós). Szentendre 355–368.
- MAROSI Ernő 1975: *Magyar falusi templomok.* Bp.
- ORSCHLER, Judith 1997: *Protestantische Lehr- und Erbaumsgraphik, Perspektiven der Erforschung Konfessioneller Bilderwerken.* Teil 1. = Jahrbuch für Volkskunde 20. 211–244.
- ORSCHLER, Judith 1998: *Teil 2.* = Jahrbuch für Volkskunde 21. 203–240.
- PANOFSKY, Erwin 1984: *A jelentés a vizuális művészetekben.* Bp.
- RÉVÉSZ István 1944: *A templom belső tere* (Történeti és elvi tanulmány a keresztyén templom lényegéről) = Evangélikus templomok. Bp.
- SAMORJAI János 1636: *Az helvetiai valláson levő ecclesiáknak egyhazi ceremonijakrol es rend tartasokrol valo könyvetske. Az eggyűveeknek rövid tanításokra közakarattól irattatott.* Lőcsén nyomtatta Brever Lörintz. (Sárospataki Ref. Könyvtár, Ltsz: 197.)
- SZACSVAY Éva 1999: *A szíren mint jelkép Apokaliptikus szimbólumrendszer elemei a református ábrázolásokon* = Hagományos női szerepek (Szerk. Küllös Imola) Bp. 200–209.
- SZACSVAY Éva 2000: *Protestáns ábrázolások és népművészet* [Elfogadott kézirat] = Népi vallásosság a Kárpát medencében V. Pápa, 1999, konferenciakötet (szerk. Lackovits Emőke).
- SZACSVAY Éva 2001: *Fortuna Asszonyról* [Elfogadott kézirat az Erdélyi Zsuzsanna köszöntésére készülő kötethez] MTA Néprajzi Kutató Intézet (szerk. Czövek J.)

- Szent Biblia 1949: Fordította Károli Gáspár. Bp.
- TOMBOR Ilona 1968: *Magyarországi festett famennyezetek és rokon emlékek a XV–XIX. századból*. Bp.
- TÓTH István György 1998: *A magyar művelődés a kora újkorban* = Magyar művelődéstörténet, Budapest: Osiris 136-257
- VÉGH Olivér 1977: *A kalotaszegi fazekasság*. Kriterion Bukarest
- VILHELM Károly 1975: *Festett famennyezetek Alakos ábrázolások a XV–XVIII. századi erdélyi templomokban*. Bukarest.
- VOIGT Vilmos 1989: *Órás András ekstázisban (1690)* = Extázis, álom, látomás. (Szerk. Pócs É.) Bp.–Pécs 93–101.

SUMMARY

ÉVA SZAGSVAY**Sound, text, picture — changes of communication as illustrated by the decorations of church interiors**

Acoustics was the major viewpoint of the design of protestant churches. The word uttered, which „comes” from the Bible is the voice of the Lord (as heard by Luther in his extasies), and the direct contact of the believers with God was delivered by voice. The construction and reconstruction of churches places the pulpit in the middle of the space in order to ensure major communities to be able to hear the sermon well from every nook of the space.

Texts were placed on the walls in Calvinist churches, and these quotations from the Bible (textus) make the voice of the Lord speak: faith originates in the hearing of the word. Images were originally permitted to stay in place on the walls of Lutheran and some Calvinist communities as means of religious education, and captions were inserted near the frescoes and framed by ornamental foliage as attested by the coats of plaster uncovered from the 17th century. Only after these procedures were the floral patterns painted on wooden ceilings with inscriptions and illustrations among the plant ornaments. Objects in the churches including dishes and textiles were also decorated by the Word. Protestant art was a „preaching” art.

How were all these read? Under the influence of angelic obsession, illiterate András Órás was telling the answers of the angel in high-pitched feminine voice and in biblical language — according to the sources. How was it possible?

Let's suppose that preaching, prayers, biblical quotations and their knowledge spread as a verbal culture. Teaching was carried out by loud reading and inculcation. Believers could acquire rich biblical erudition by reading the catechism and by collective loud reading exercises. We dare to risk the statement that Protestantism could survive by maintaining its 17–18th century written erudition by verbalism. Prayer-cards, inscriptions and illustrations could bring up the memory of their biblical contents. Illustrations cannot even be qualified as „pictures”, decorative ornaments meant teaching and tutoring. The inscriptions and illustrations of each

church were generally understood at the time of their construction. The illustrations of 17th and 18th century church interiors were planned in the medieval literal sense, and later symbolically reconstructed in the spirit of Humanism and Enlightenment.

It is worth highlighting the great number of apocalyptic illustrations even in the 18th century. Summarizing everything: figures among the illustrations and the inscriptions do inform us of the dominance of verbal culture, i.e. the significant degree of verbalism of Calvinist erudition from the Early Modern Times to the end of the 18th century, as witnessed by the examples discussed.

16. kép

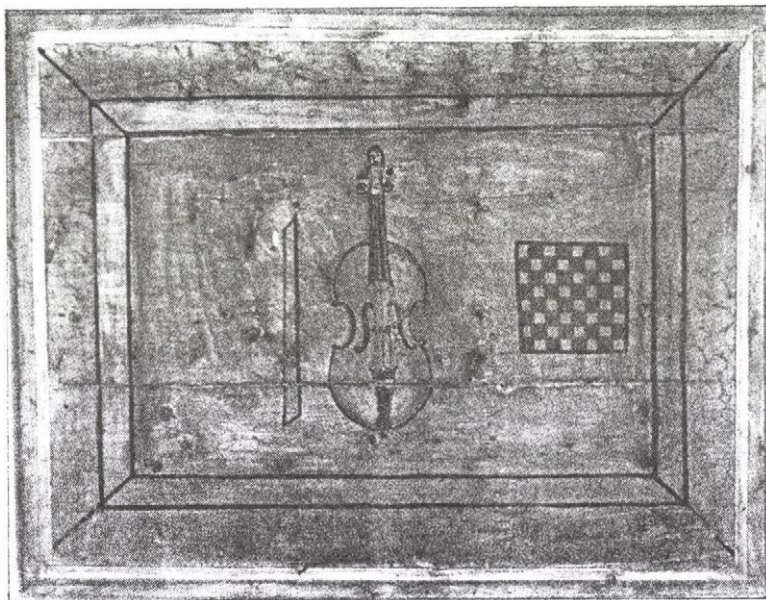
*Az Utolsó ítélet kompozíció kalotaszegi kályhacsempén:
középen Nap és csillag, életfa bal oldalán madárlábú koronás szirén,
jobb oldalán lovas Szent Mihály, 1782
Végh Olivér (1977) után*

17. kép

A karzat feliratos táblája versbe szedett, az ifjakkal szóló kegyes tanítás,
Magyargyerőmonostor 1846. Hory Farkas református pap és költő
szolgálatának idejéből

Starmüller Géza (Kolozsvár) felvétele (1997)

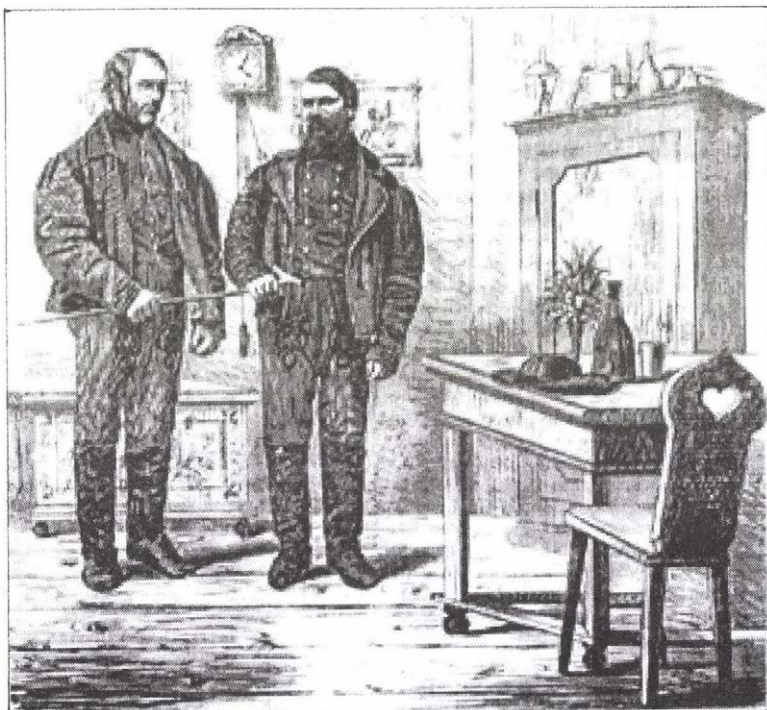
18. kép

A dicsőszentmártoni templom mennyezet kassettája 1769:
az ördög kísértése illetve időtöltése a játék és a mulatság
Vilhelm K. (1975) után

19. kép

Az 1861-ben átadott új darányi népiskola (Vasámapi Ujság, 1861)

20. kép
Falusi bírói tisztség átadása-átvétele (Vasárnapi Ujság, 1861)

Szemle

SEBŐ József: *Moira. Bruszniai Árpád élete és kora*. Kairosz Kiadó, 2002. 327 oldal.

1958. január 9-én reggel 6 óra 59 perckor Bruszniai Árpádot, a Veszprém Megyei Forradalmi Tanács elnökét a Budapesti Országos Börtön udvarán felállított bitófához vezették, hogy a Legfelsőbb Bíróság halálos ítéletét végrehajtsák rajta. A túlélő rabtársak visszaemlékezése szerint a halálba menet érces hangján a Himnuszt énekelte. A halál beállta után testét a rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájába, arccal lefelé temették. A jeltelen sírt csak 1990 tavaszán találták meg, újratemetésére ugyanezen év július 13-án került sor.

Nevét évtizedekig ki sem szabadott ejteni. Politikai rehabilitációjára a szovjet birodalom összeomlásáig és a szocialista rendszer széteséséig várni kellett. Mára azonban sajátos kultusz szerveződött személye köré, melyet tanítványai, barátai és tisztelői éltenek.

Bruszniai tevékenységének feltárására az elmúlt évtizedben többen vállalkoztak. A jogtörténész Kahler Frigyes a koncepció per történetét, Mészáros Gyula helytörténész 1956 veszprémi történéseit dolgozta fel.¹ Bruszniai életének részletes bemutatására Sebő József vállalkozott, akinek biográfiája a Kairosz Kiadó gondozásában 2002 elején, a

főhős halálának 44. évfordulóján jelent meg.

A szerző széles körű levéltári, könyvtári forráskutatás, számos személyes visszaemlékezés, riport felhasználása révén minden eddignél megbízhatóbb képet rajzol a mártír forradalmár pályájáról. A lábjegyzetekből kitűnik, hogy Sebő József az 1990-es évek eleje óta szorgalmasan gyűjtötte a Brusznaira vonatkozó adatokat, olvasta és felhasználta a korszakról megjelent és a tanár-előd életének megértéséhez szükséges terjedelmes irodalmat.

Az összegyűjtött anyagot végül zenemű módjára komponálta meg, hogy a sors értelmét egy elképzelt szimfóniában kibonthassa. Felfogása szerint ugyanis Bruszniai élete predesztinált volt, melyet a görög mitológiából kölcsönzött moira fogalmával is jellemezhetünk. Bruszniai Homérosz-tanulmányában fejtette ki, hogy a moira az általános élettörvényen túl „egyéni, specifikus vonásokat” is magában foglal. Tartalmazza „a halál bekövetkezésének helyét, idejét, módját, sőt az emberi szféra számára közvetlenül jelentkező okot is, például [ilyen az] isteni beavatkozás vagy emberi bűnért járó büntetés...”

A örömszimfónia mintájára felépített mű előbb a családi környezetet mutatja be (Animato), majd iskoláit (Carmina burana), tudományos pályájának kezdetét (Pastorale), veszprémi éveit (Piano), forradalmi szereplését (Fortissimo), az ellene megindított, s kivégzésével végző-

¹ KAHLER Frigyes: *A Bruszniai-per*. Kairosz, Bp., 1998. MÉSZÁROS Gyula: *Veszprém 1956-ban*. Veszprém, 2001.

dő peres eljárást (De profundis), végül a megdicsőülést hozó utóéletét (Gloria).

A kötet végéről hiányoljuk az életrajzi kronológiát, a név- és helynévmutatót, amely megkönnyítette volna használatát.

Brusznjai pályája, személyisége (töb-
bek közt zenerajongó mivolta) valóban
sorsszerű kibontást tesz lehetővé: a
Derekegyházán 1924. június 27-én kis-
polgári családba született tehetséges ifjú
a szentesi gimnáziumi érettségi és a
budapesti tudományegyetem elvégzése, a
doktorátus megszerzése után tudósi,
klasszika-filológusi karrier előtt állt.

A történelem – a sztálini diktatúra –
azonban kétszer is közbeszólt. Először
tudósi pályáját törte ketté, majd élete
fonalát is elszakította. 1950-ben „osz-
tályidegen” származása miatt a budapesti
egyetem Görög Intézetéből elbocsátot-
ták, bátyja révén a váci püspöki szemi-
náriumba került, ahol latint és görögöt
tanított, majd 1952-ben a veszprémi
Lovassy László Gimnáziumban kapott
munkát. (1950-ben nyugdíjas
csendőrtiszthelyettes apját és pap öccsét
– a váci püspök titkárát – is börtönbe
zárták, házukat elvették – családját
egyik napról a másikra földönfutóvá
tették.)

Veszprémben tanári munkája mellett
élénken részt vett a város kulturális
életében: megszervezte az iskolai
vegyeskart, melynek karnagyi teendőit is
ellátta; folytatta görög tanulmányait, s
részt vett az ellenzéki szellemű értelmi-
ségiek által 1956 októberében létreho-
zott Batsányi Kör munkájában. Titkon
abban is reménykedett, hogy tudósi
pályájára idővel visszatérhet.

Közeletli elkötelezettsége sodorta az
56-os forradalomba, a megyei forradalmi
tanács élére (október 31-én). Az erő-

szakmentes átalakulásért küzdő politi-
kust a moszkvai szuronyokra támaszkodó
kommunista restauráció – Pap János
megyei párttitkárral az élen – első számú
közellenségnek kiáltotta ki, s a koncepció-
s pert követően halált kért fejére.

A Homérosz-szakértőnek számító,
klasszikus műveltségű tanár, aki esti
tagozaton katonatisztek és pártfunkci-
onáriusokat tanított a humánusra,
engedelmeskedett a végzet (moira) aka-
ratának, s emelt fővel vállalta tettének
következményeit. Csak lassan ébredt
tudatára, hogy a politikai színjáték tra-
gédiába vált át, melyben neki kell eljá-
szani a főszerepet. Miként 1956. március
15-én tartott beszédében iskolája név-
adójáról, Lovassy Lászlóról mondta:
„Vállalta sorsát és hű maradt eszméi-
hez.”

Már a szöveg tagolása, a fejezetek el-
nevezése is elárulja, hogy nem hagyomá-
nyos tudományos monográfiával van
dolgunk, hanem olyan feldolgozással,
amely több műfaj sajátosságait ötvözi: az
esszéisztikus vázat hol pszichológiai, hol
politikai, filozófiai, máskor irodalmi
elemzésekkel „öltözteti fel”. A fejtegeté-
sek alátámasztására gyakran – néha
talán túlságosan gyakran és hosszan –
idézi a forrásokat: Brusznjai levelezését,
az Eötvös Kollégium hallgatóinak (Szász
Imre, Fodor András) feljegyzéseit,
Brusznjainé 1957-es naplóját, a külön-
féle hivatalos iratokat. Ötletességét
mutatja, hogy a Rákosi-, majd Kádár-
korszak jellemzésére még a korabeli
vicceket is felidézi. Az eklektikus mód-
szer előnye, hogy sokféle megközelítés-
nek, értelmezésnek lehetőséget nyújt, a
művet nyitottá teszi.

A szerző jó időpontban vállalkozott a
Brusznjai-életmű bemutatására: 1990
után a levéltári források hozzáférhetővé

váltak, melyeket össze lehetett vetni a személyes emlékekkel. Felkereste a szemtanúkat (Brusznjai feleségét és Margit lányát; a főhős bátyját, valamint tanár- és rabtársait), akik révén lehetővé vált a hús-vér ember megjelenítése. Bár a szerző tökéletesen azonosult hőisével — akit leggyakrabban Árpád néven említ —, óvakodik attól, hogy azt mitizálja, idealizálja.

Sebő József szemmel láthatóan a lehető legteljesebb forrásfeltárára törekedett, ami dicsérendő; a forrásokkal azonban nem mindig bánt takarékosan. A sok forrásközlés helyenként megnehezíti az egyenes „vonalvezetést”, megtöri az elbeszélés lendületét.

A szerző mindvégig közvetlen közelről, sokoldalúan mutatja be azokat az életrészeket, amelyek mintegy predestináltak Brusznjait a hősi szerep vállalására. Ezek közül kiemelkedett a szentesi gimnázium, amely vallásrólcsi nevelést adott és klasszikus műveltségét megalapozta; majd az Eötvös Kollégium

(1944–1948), amely kiszélesítette látókörét, szellemileg és erkölcsileg is felkészítette arra, hogy magas mércét állítson maga elé, s ahhoz a legnehezebb időszakban is ragaszkodjék.

Az 1956. november 4-i szovjet támadás után — bár érzekelte a rá és családjára leselkedő veszélyt — egy percig sem gondolt arra, hogy elhagyja az országot. Konokul, s naivul bízott a maga igazában. Abban, hogy bántódás nem érheti, hiszen mindenkor a nép érdekében, törvényes keretek közt járt el, amikor egy emberibb szocializmus megteremtésén fáradozott.

Sebő József jól szerkesztett, logikus felépítésű, olvasmányos stílusban megírt könyve hozzásegít bennünket a tragikus sorsú, tiszta ember életének, s korának megismeréséhez. Reméljük, a kötetet nemcsak a szakemberek, Brusznjai tisztelői, hanem az ifjú nemzedék tagjai közül is sokan olvasni fogják.

HUDI JÓZSEF

KÖBLÖS József: *A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának magyar vonatkozású középkori oklevelei 1265–1525*. Pápa, 1997. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 1.) 122 oldal.

1997-ben új oklevélgyűjtemény jelent meg a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei kiadásában. A kötet a gyűjtemény részét képező levéltárban fellelhető okleveleket, ezen belül is a középkori, pontosabban az 1265–1525 között keltezett diplomákat, és azok regesztáit tartalmazza. A kiadvány összeállítója Köblös József,

akinek nevét több középkorral kapcsolatos, igen színvonalas forráskiadványhoz szokás kötni.

A szerző jelenlegi kötetében a budai, fehérvári, győri, és pozsonyi káptalanra vonatkozó adatok feldolgozása után újabb dunántúli anyagot dolgoz fel. Külön figyelmet érdemel e kiadvány azért, mert *a levéltár anyagai korábban nem kerültek publikálásra*. Érdeklődésünket tovább fokozhatja a kiadvány iránt az, hogy benne a gyűjteményhez kapcsolódó levéltár rendezése során felszínre került új oklevelés anyag is helyet kapott. Így számos középkorkutató és érdeklődő számára az oklevelek nagy része e kiad-

vány által vált teljes szövegében ismertté, illetve hozzáférhetővé.

Előjáróban le kell szögeznünk, hogy Kölblös oklevéltára a szakmai követelményeknek, valamint az oklevélkiadás gyakorlatának megfelelően szerkesztett, *kiváló* munka. A kötet rövid bevezetéssel indul, melyben a szerző ismerteti az okleveles anyag jellegét, eredetét, jelentőségét, és fennmaradási körülményeit. Úgy véljük, hogy az említett bevezetőben meglehetősen szűkös ismertetést kapunk a levéltári anyagokról. A szerző éppen csak a legszükségesebb adatok közlésére szorítkozik. Ez önmagában nem lenne probléma, hiszen a kiadványnak nem volt és nem is lehetett célja a levéltári anyag részletes bemutatása. A problémát inkább az jelenti, hogy nincsen még olyan kiadvány — bár remélhetőleg nemsokára ezt is a kezünkben tarthatjuk —, amelyből az érdeklődő pontosan követni tudná az okleveles anyag hagyományozódását. A levéltárban található anyagok származásáról és fennmaradási körülményeiről a későbbiekben érdemes lenne bővebben szólni, akár önálló monografikus kiadvány keretében is.

Természetesen a kötet érdemi részét a rövidítésjegyzéket követő okmánytár teszi ki, mely a kiadványban „Oklevelek” címszó alatt szerepel. Ismét meg kell jegyeznünk, hogy a szerző igen alaposan dolgozott. Munkáját megnehezítette, hogy nemcsak a korszakra vonatkozó eredetiben vagy másolatban fennmaradt okleveleket vette szemügyre, hanem mintegy rekonstruálni szándékozván a levéltár és irattár egykori teljes anyagát, feldolgozta a tartalmi kivonat formájában fennmaradt okleveleket is. A szerző azonban nem elégedett meg az egykori levéltári anyag képzeletbeli rekonstruk-

ciójával, hanem a kiszemelt időszak valamennyi fellelhető oklevélét fel kívánta tárni. Középkori diplomáink egyik tipikus formája az úgynevezett keretes vagy insertált oklevél. Ennek jellemzője, hogy a diploma elkészítője az új oklevélbe szó szerint bemásol egy korábbi oklevelet (insertio), mondanivalójával mintegy keretbe foglalva azt. Kölblös a munka során maga is feldolgozott ilyen okleveleket, s ezáltal további hat oklevél szövege vált ismertté.

Miután a kötet nemcsak regesztákat tartalmaz, a három különböző okleveles anyag egységes módon való kezelése lehetetlenné vált. Azt kell mondanunk azonban, hogy a szerző jól oldotta meg a problémát. A forrásanyagot két nagyobb csoportra osztotta. Először az eredeti, valamint átiratban fennmaradt okleveleket közölte a kiállítás sorrendjében, majd ezeket követik — szintén időrendi sorrendben — a tartalmi kivonat formájában fennmaradt diplomák. Minden egyes eredeti és másolt oklevélhez rövid, magyar nyelvű regeszta tartozik, amely a címben szereplő évszám után tartalmazza a diploma rövid kivonatát, majd a formai szabályoknak megfelelően az apparátusban hozza az eredeti példányra, illetve az átirásra vonatkozó adatokat, az oklevél fennmaradási formáját, leőhelyét, esetleges DF azonosítóját, majd azt, hogy kiadott oklevélről van-e szó, illetve, hogy az adott diploma regeszta formájában közlésre került-e már. A regeszta alatt minden esetben az oklevél eredeti szövege olvasható bőséges jegyzetapparátus kíséretében. Az eredeti, illetve a másolt oklevelek után a törzsanyagba illesztve, önálló sorszámmal ellátva a fennmaradt regeszták teljes szövege szerepel a kivonatolt oklevelek időrendjében.

Magunk is úgy gondoljuk, hogy célszerű külön tárgyalni az első, majd a második csoportban található forrásanyagot.

Az első csoportba tehát, amint azt fent is említettük, a diplomák és azok regesztái tartoznak. A kiadványnak erről a részéről meg kell állapítanunk, hogy minden szempontból alapos, ugyanakkor sajátos munkának tekinthető. Alapos, mert a szerző az oklevelekkel kapcsolatos valamennyi fellelhető ismeretanyagot összegyűjtötte, rendszerezte. Egyetlen olyan oklevelet sem találunk a kötetben, amellyel kapcsolatban ne járt volna el lelkiismeretesen kezelője. Sehol sem találunk olyan kitételt, amely arra utalna, hogy hiányos lenne a forrásanyaghoz kapcsolódó szakirodalom vagy a forrásanyaghoz kapcsolódó további források, illetve forráskiadványok ismerete.

Bizonyos szempontból a munka sajátossága is gondosságából ered. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a kötet ezen része kielégíti kutatóink valamennyi igényét. A szerző mindent közöl az eredeti oklevéllel kapcsolatban, közli az esetleges változatokat, illetve a változatok egymáshoz való viszonyát: tehát eleget tesz annak az elvárásnak, amelyet középkorászaink a teljesség fogalmával fednek le. Az oklevéltár — annak ellenére, hogy a feldogozott források igen eltérő tartalmi és formai jellegzetességekkel rendelkeznek, — eleget tesz annak a követelménynek is, hogy a benne szereplő diplomákhoz kapcsolódó regeszták mélysége egyenletes legyen.

A regeszták mellett az oklevelek eredeti szövege is olvasható. Ez esetben is a lelkiismeretes szöveggondozásra kell felhívunk a figyelmet. A szerző, ahol lehetett, minden esetben javította a szövegben található hibákat. A problé-

ma csak az, — s erre a momentumra Köblös sem tért ki, — hogy nem lehet egyértelműen eldönteni: a szerző az átírásnál milyen szabályokat alkalmazott. Így nem tudhatjuk biztosan (s több esetben ez valóban fejtörést okozott), hogy a diplomában olvasható eredeti, betű vagy szó szerinti átírást olvashatjuk-e, esetleg a javított, inkább a „klasszikus” latinságnak megfelelő írásmód szerint közölték-e a szöveget. A probléma eldöntése nem a felhasználó feladata lenne.

Az eredeti és másolat formájában fennmaradt dokumentumok csoportját a regeszta formájában ismert oklevelek csoportja követi. Az első csoportba negyvenhárom, sorszám segítségével elkülönített oklevél található. A regeszta formátumú kivonatok ezt követően szinte további oklevélként, a 44-es sorszám alatt, a „Regeszták a László család birtokában lévő oklevelekről” címszónál találhatók. A rövid cím után a regeszták regesztája olvasható, amely tájékoztat az alább közölt források fennmaradási formájáról, lelőhelyéről, majd a közlésükkel kapcsolatos néhány technikai tudnivalóról. Mint említettük, a kivonatok az eredeti oklevelek keletkezési időpontjának sorrendjében következnek. A tartalmi kivonatok latin nyelven készültek, különböző mértékben részletezve az oklevelek tartalmát.

A szerző a regeszták kiadása során úgy járt el, mintha eredeti oklevelekkel lenne dolga. A regeszták esetében is a teljes eredeti szöveget közli, s a javításokat lábjegyzetben hozza. A kiadvány nagy előnye, hogy a regeszták, és az eredeti szövegek kapcsolata jól követhető. A kötet bármely részét lapozzuk is fel, könnyen megtudhatjuk, hogy mely oklevélről készült regeszta a XVIII. században, illetve azt, hogy mely kivonatolt

oklevél maradt fenn a gyűjteményben. Úgy tűnik, hogy a szerző a XVIII. századi kivonatok esetében azonos vagy hasonló átírást alkalmazott, mint a középkori oklevelek esetében. Sajnos, itt sem tudhattuk meg, hogy munkája során milyen elveket alkalmazott.

A kivonatok tartalmazó résszel kapcsolatban más nehézség is felmerülhet. Nevezetesen az, hogy formailag túlságosan összemosódik az eredeti oklevelekkel. Köblös formai szempontból önálló diplomaként, 44-es sorszám alatt közölte az egyébként hatvankét tételt tartalmazó kivonatos anyagot. Ezzel több szempontból sem érthetünk egyet. Figyelembe kell ugyanis venni a két forrásanyag között fennálló különbségeket. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy a kivonatos anyag nem *egyetlen* oklevél regesztája. Tudjuk azt is, hogy valamikor a XVIII. században keletkezett, tehát *időben* is távol áll a tárgyalt

korszaktól. Nyilvánvaló, hogy a kiadvány teljességre irányuló célja a levéltárban megtalálható kivonatos anyag közlése nélkül elérhetetlen lenne, ezért a vizsgált dokumentum sajátos tulajdonságait figyelembe véve kellene a középkori oklevéltárhoz csatolni. De természetesen ez csak formai probléma, és semmit sem von le a kiadvány értékéből.

A kötet névmutatóval, a képek összefoglaló táblázatával, képjegyzékkel, majd oklevelekről készült felvételekkel zárul.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a színvonalas kiadvány — az apróbb formai hibáktól eltekintve — minden szempontból elismerést érdemel. Reméljük, hogy hasonló elismeréssel nyugtázhatjuk a következő forráskiadványokat is.

TEISZLER ÉVA

SZERZŐINK

BARNA GÁBOR etnográfus (Szeged)
BENDA GYULA történész (Budapest)
DOMINKOVITS PÉTER történész-levéltáros (Sopron)
DUKKON ÁGNES irodalomtörténész (Budapest)
HORVÁTH JÓZSEF könyvtáros-történész (Győr)
HUDI JÓZSEF történész-levéltáros (Pápa–Veszprém)
SÉRA BÁLINT etnográfus (Szeged)
SZ. KRISTÓF ILDIKÓ etnográfus (Budapest–Szeged)
SZACSVAY ÉVA etnográfus (Budapest)
SZALÁNSZKI EDIT etnográfus (Szeged)
TÓTH G. PÉTER történész-muzeológus (Veszprém)
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY történész (Budapest)
VARGA J. JÁNOS történész (Budapest)

Az angol nyelvű összefoglalókat CZUCZOR SÁNDOR gimnáziumigazgató
(Balatonalmádi) fordította.
A konferencia szervezésében közreműködött TÓTH G. PÉTER.

Tipográfia
Mezei Zsolt

Nyomdai munkák
Floppy 2000 Kft.
8500 Pápa, Juhar u. 2/a.

TARTALOM

MŰHELY

HUDI JÓZSEF: <i>A lúdtolltól a világhálógig (Bevezető)</i>	1
SZ. KRISTÓF ILDIKÓ: <i>A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?</i>	3
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: <i>Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon</i>	31
DOMINKOVITS PÉTER: <i>Az írásbeliség szerepe egy XVII. század eleji mezőváros (Szombathely) jogéletében</i>	39
VARGA J. JÁNOS: <i>Batthyány I. Ádám és az írásbeliség (A Batthyány-uradalmak tisztviselőire vonatkozó fontosabb irattípusok)</i>	61
DUKKON ÁGNES: <i>A tanítás és a szórakoztatás szempontjai a XVII. századi könyvnyomtatók gyakorlatában</i>	71
HORVÁTH JÓZSEF: <i>Írásbeliség és végrendelkezési gyakorlat Győrben a XVII. században</i>	81
TÓTH G. PÉTER: <i>Tanúságtétel vagy tanúvallomás, szerződés vagy jegyzőkönyv</i> ..	99
SÉRA BÁLINT–SZALÁNSZKI EDIT: <i>Falra hányt ördög. Vallási hiedelemmotívumok a 17–18. századi kéziratos protestáns prédikációkban</i>	125
BARNA GÁBOR: <i>A történelmi emlékezet megszerkesztése: helyi identitás- és mítoszteremtés. (A „Megszálló Levél”: Kunszentmárton XVIII. századi újraterleplezéséről szóló elbeszélés</i>	139
HUDI JÓZSEF: <i>Az írni-olvasni tudás helyzete Veszprém megyében 1797-ben</i>	161
BENDA GYULA: <i>Írni tudás és iskola</i>	173
SZACSVAY ÉVA: <i>Hang, kép, szöveg: a kommunikáció váltásai a templombelső dekorációjának példáján</i>	183

SZEMLE

Sebő József: <i>Moira. Bruszniai Árpád élete és kora (Hudi József)</i>	199
Köblös József: <i>A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának magyar vonatkozású középkori oklevelei 1265–1525 (Teiszler Éva)</i>	201

A PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK KIADVÁNYAI

* * *

„A kényes úrfi s a rongyos baka”: Tanulmányok két halhatatlan pápai diákról (Petőfi Sándor, Jókai Mór). (Szerkesztette Mezei Zsolt). Pápa, 2001. 278 oldal. 1500.— Ft

A Pápai Református Gyűjtemény (Szerkesztette Kövy Zsolt). Pápa, 1987. 144 oldal + 47 kép. 300.— Ft

BEKE ÖDÖN: A pápavidéki nyelvjárás. Reprint. Pápa, 1997. 72 oldal. 300.— Ft

Értekezések a történeti tudományok köréből: Tartalommutató (Szerkesztette Mezei Zsolt). Pápa, 1996. 76 oldal. 250.— Ft

Félezer év. A Pápai Református Gyűjtemények millenniumi emlékkönyve (Szerkesztette Hudi József és Mezei Zsolt). 58 oldal. 400.— Ft

Források Pápa város 1848/49. évi történetéből (Válogatta, szerkesztette, a tanulmányokat és a jegyzeteket írta Hudi József). Pápa, 2001. 400 oldal. 2500.— Ft

Franciscs Károly visszaemlékezései (Sajtó alá rendezte és szerkesztette Hudi József). Pápa, 2001. 293 oldal. 1800.— Ft

KÖBLÖS JÓZSEF: A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának magyar vonatkozású középkori oklevelei 1265–1525. Pápa, 1997. 122 oldal + 25 kép. 950.— Ft

MEZEI ZSOLT: Pápai könyvtárak a századfordulón. Pápa, 1999. 101 oldal. 500.— Ft

HUDI JÓZSEF: Fábíán-emlékkönyv. Fábíán József (1761–1825) református esperes pályafutása. Pápa, 2002. 143 oldal. 1000.— Ft

A kiadványok megrendelhetők vagy megvásárolhatók

a következő címen:

PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK

8500 Pápa, Postafiók 48.

e-mail: ref.lib@papacollege.hu

